

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevare vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

II. HALVBIND 1968

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

VED
PETER KR. IVERSEN, G. JAPSEN OG KNUD FANØ

1968

ÅBENRÅ
HEJMDALS BOGTRYKKERI

INDHOLD:

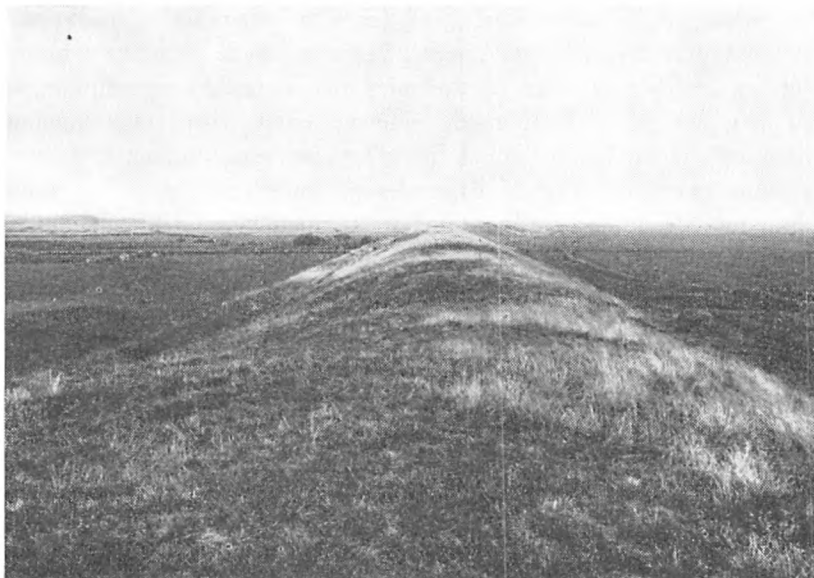
<i>Morten Bredsdorff</i> : Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse	side 1-66
† <i>Jens Holdt</i> : Jes Mathiesen Kylling 1873-1931. En dansk kristen stridsmand	» 67-80
<i>J. Slettebo</i> : Skospænder	» 81-96
<i>Vilb. la Cour</i> : Kong Gudfreds »vallum«, Danevirkes hovedvold eller Koverke?	» 97-118
<i>Andreas Øster</i> : Danske herrnhuterers nationale kamp efter 1864	» 119-194
<i>Anmeldelser:</i>	
Kirchenrecht und Theologie in vier Jahrzehnten. Der Briefwechsel der Brüder Theodor Kaftan und Julius Kaftan. Herausgegeben und kommentiert von Walter Göbell, Bd. I-II. (Ved Asger Nyholm)	» 195-210
<i>Andrea Boockmann</i> : Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 52. (Ved Hans Friedrich-Schütt)	» 210-214
<i>J. P. Trap</i> : Danmark. 5. udgave. Tønder amt 1966. Åbenrå-Sønderborg amter 1967. (Ved G. Japsen)	» 214-215
<i>Bognyt</i> : (Ved G. Japsen, H. Kargaard Thomsen, Viggo Petersen)	» 216-219
<i>Noter og nyt</i> : Landsarkivet, Åbenrå, Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland, Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Haderslev Amts Museum — Åbenrå Museum — Museet på Sønderborg Slot — Tønder Museum — Restaureringen af Sønderborg Slot — Den store egnsvandring — Jens Engbergs anmeldelse af »British Mediation« — Vedrørende »Uddrag af Dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse«, af Morten Bredsdorff — Amtskredsens arbejde	» 220-236
<i>Årsberetning og regnskab 1967-68</i> . (Ved Troels Fink, Hans H. Worsøe og Olav Christensen)	» 236-243
<i>Tillæg til medlemsfortegnelsen</i>	» 244-245
<i>Love for Historisk Samfund for Sønderjylland</i>	» 246-247
<i>Vedtægter for amtskredsene under Historisk Samfund for Sønderjylland</i>	» 248

som ældre eller yngre end andre; men dette giver jo kun en relativ datering af fundet, slet ingen eksakt.

Af ovenstående vil det fremgå, at Danevirkeforskningen endnu byder på en meget vid arbejdsmark, før hvert led i det store volds-system er bragt tidsmæssigt på plads og er nogenlunde sikkert dateret. Vi vil i det følgende holde os udelukkende til kompleksets to store hovedled — det lange voldsdrag, som udgør det egentlige Danevirke, og det sydligere liggende Kovirke. Et af disse to må være kong Gudfreds »vallum« — det er alle enige om. Men hvilket — derom hersker afgørende uenighed. Lad os i store træk gøre rede for divergenserne og slutteligt prøve, om ikke et hidtil uudnyttet materiale vil være i stand til at skille trætten.

II

Man kan tage et rimeligt udgangspunkt i en afhandling, som den højtfortjente danske arkæolog *J. J. A. Worsaae* offentliggjorde i 1848.¹ Han var ganske naturligt på dette tidspunkt stærkt grebet af den grænsepolitiske situation, som det slesvig-holstenske oprør havde fremkaldt, og det prægede som helhed hans afhandling. Det videnskabelige arbejde med voldstedsarkæologi var desuden endnu i sin spæde vorden, så hans opfattelse byggedes udelukkende på et skøn. Ingen gravning og intet fund kunde vejlede ham. Han standsede ved den opfattelse, at Kovirke (Kurgraven kaldte han det) var anlagt af kong Gudfred »omtrent Aar 808«, medens det »efter Sagnet var den berømte Thyre Danebod, Gorm den Gamles Dronning, som formaaede sin Søn Kong Harald Blaatand til (omtrent i Aarene 936—950) at skjærme det nys samlede danske Riges Grændse ved en ny, mægtig Vold, til hvis Opførelse hele Rigets Kraft blev opbudt.«² Worsaaes opfattelse var ikke på noget punkt arkæologisk bestemt. Han stode på sagnene, der knyttede dronningens navn til selve Danevirkes hovedvold — ergo kunde det ikke være her, man skulde søge de frankiske rigsannalers ved år 808 nævnte »vallum«. »Kurgraven var bleven til ved en enkelt jydsk Konges virksomme Anstrengelser« — først Thyre fik »Alle som een Mand besjælede af den Tanke at reise de danske Enemærker et Dannevirke«. Det var i fuld overensstemmelse med romantikkens syn på begivenhederne ved vor historiske tids begyndelse, og ingen vil med rette kunne

Voldstrækningen over Reideåmosen. Nat. Mus. fot. 1901.

forlange af Worsaae, at han i dette dateringsspørgsmål skulde være gået andre veje end de den gang anerkendte og gængse.

Dette syn på Danevirke-Kovirke-kronologien blev fastholdt i et halvt århundrede. Da den næste stormester i dansk arkæologi, *Sophus Müller*, i 1897 ytrede sig om sagen, var en tvivl om Worsaaes tese dog begyndt at røre sig i Müllers sind,³ og den gav sig yderligere til kende tre år senere i en afhandling, han offentliggjorde.⁴ Indledningsvis refererede han deri »den ældre Forskning« — d. v. s. Worsaaes — resultat, men føjede hertil: »Man er sådan bleven enig herom. Det antages almindelig, og jeg vil ugjærne vække Tvivl, naar det ikke er ganske nødvendigt«.

Nødvendigheden var allerede på trapperne. Sammen med sin fagfælle, museumsinspektør Carl Neergaard, forberedte han den første store publikation om Danevirke, »archæologisk undersøgt, beskrevet og tydet«. I den redegjorde han både for hovedvolden og Kovirket, og den nye opfattelse fremgik af selve kapiteloverskrifterne: »Danevirkes Hovedvold, Kong Gudfreds Værk« og »Kovirket, Grænsevold efter Ødelæggelsen af Otto II's Borg (974)«. ⁵ Så var det sagt.

Sophus Müllers omvurdering af den hidtil anerkendte voldkronologi skyldtes ikke nye gravninger. Sådanne havde han været afskåret fra at foretage. Han måtte nøjes med en række opmålinger og til dem føje, hvad hans øvede øjne og skarpe vurderingsevne bød ham, og det var heller ikke så lidt. Det medførte imidlertid, at hans konklusioner udelukkende baseredes på hans eget personlige skøn. Han reviderede den tidligere opfattelse, men pegede ikke på nogen arkæologisk detalje, der beviste hans omvurderings rigtighed. Der til var desuden studiet af vore hjemlige jordvirker endnu alt for ungt, et brugbart sammenligningsmateriale var for begrænset og datidens dateringsmidler for få. Sophus Müllers autoritet var imidlertid så stor, og hans skøn syntes så vel begrundet, at det i en lang årække blev udslaggivende for forskningen. Også nærværende afhandlings forfatter accepterede i hovedsagen hans resultater som de efter al sandsynlighed endelige.⁶

Hos en enkelt dæmrede dog en forsigtig tvivl, som resolut søgtes afvist. Den antydedes i 1925 af den svenske forsker *Elis Wadstein*, som i et lille skrift behandlede nordiske problemer ved den historiske tids begyndelse.⁷ Han anså ganske vist Kovirket for kong Gudfreds værk og altså som det ældste led i Danevirkekomplekset; men hans motivering var alene den, at biskop Thietmar af Merseburg ved sin omtale af Otto II's hærtog i 974 mod »de oprørske danske« nævner en »fovea«, altså en grav, »quæ ad defensionem patriæ parata est,«⁸ og på Wadsteins tid troede man, at Kovirket var det eneste af voldanlæggene, der havde haft en grav, altså måtte det være dette, kejser Otto lod storme. Men heri ligger jo ikke det fjerneste bevis for, at det også var Kovirke, kong Gudfred anlagde mere end halvandet århundrede tidligere. Tværtimod betegnes hans anlæg ikke som »fovea«, men som »vallum«. Nu ved vi, at samtlige voldanlæg i Danevirkekomplekset har haft foranliggende grave. Hverken »fovea« eller »vallum« er derfor udtømmende betegnelser for, hvad der byggedes i 808, og hvad der stormedes i 974. Forøvrigt indrømmede Wadstein, at Kovirket var »en synnerligen märklig anläggning för att stamma från så avlägsen tid«, bl. a. fordi dets »snörräta sträckning« måtte forudsætte en »synnerlig förfarenhet och vana vid planerandet av dylikt arbete«, som det var »osannolikt att nordbor i så långt tillbaka liggande tid ägt insikt och förmåga att på egen hand utföra«. Han slap imidlertid ud af kni-

ben ved at tænke sig frisere som medarbejdere. Ja, meget er jo tænkeligt for den, som vil have et løst skøn til at rime med virkeligheden.⁹

Imidlertid blev i årene efter 1930 omfattende tyske gravninger foretaget, først og fremmest inden for halvkredsvolden ved Haddeby nor, hvor det gamle Hedeby havde ligget, men tillige i selve byvolden og i andre afsnit af det samlede Danevirkekompleks. Den ledende kraft var nuværende professor i Göttingen, dr. *Herbert Jankuhn*, som i 1937 udsendte to grundlæggende publikationer, den ene om gravningerne i Hedeby, strejfende også Danevirkeproblemer, den anden om disse, men naturligvis tillige berørende Hedebysspørgsmålene.¹⁰

Om Kovirke — Kograben, som han kaldte det — hed det, at det »wahrscheinlich« var voldsystemets »älteste Bauglied«, fordi den Sliasthorp, som omtales i de frankiske rigsannaler ved 808, efter hans mening var samme lokalitet som Hedeby. I så fald kunde annalernes »vallum«, nævnt i forbindelse med Sliasthorp, »nur mit dem Kograben zusammenfallen«.¹¹ Hvad Danevirkes hovedvold angik, gav de i tidens løb foretagne snit gennem det oprindelige voldanlæg efter Jankuhns opfattelse ingen sikre holdepunkter for en datering. Hvorvidt også den stammede fra Gudfreds tid var »fraglich«; men meget talte imod en sådan mulighed. »Under hvilke omstændigheder Danevirke blev til, kan endnu ikke med sikkerhed siges, og hvilke politiske spændinger eller militære hændelser, de enkelte ombygninger kan skyldes deres tilblivelse, vil vi vel aldrig med fuld sikkerhed kunne fastslå«,¹² Valdemarsmuren selvfølgelig undtaget. Kun det var efter hans mening givet, at den oprindelige hovedvold måtte være yngre end Kovirket. Sophus Müllers voldkronologi betegnedes derfor som »hinfällig«, og man måtte gå i gang med at skrive »en ny Danevirkes historic«, hvilket ikke foreløbigt lod sig gøre. Der kunde alene være tale om »et nyt tolkningsforsøg, om en ny arbejdshypotese«, hvis rigtighed eller fejl det måtte blive den fremtidige forsknings sag at afgøre.¹³ Personligt var Jankuhn tilbøjelig til at datere hovedvolden til midten af det 10. årh.,¹⁴ uagtet hverken arkæologiske eller historiske vidnesbyrd støttede formodningen, der var udtryk for et rent skøn, hvilende på en lang række ræsonnementer, i sig selv læseværdige nok, men uden nogen som helst beviskraft.

Alligevel kan jo en af et bredt motiveret skøn underbygget hypotese godt virke overbevisende. Således her. Da den daværende direktør for Nationalmuseets 1. afdeling, dr. *Johannes Brøndsted* i 1940 udsendte 3. bind af sin store danske forhistorie, fulgte han Jankuhns datering af både Kovirket og hovedvolden,¹⁵ og det samme gjorde otte år senere *Th. Ramskou* i hans og *J. Bjernums* skrift om vor sydgrænse, hvor de afsnit, der vedrørte Danevirke, skyldtes Ramskou,¹⁶ ja så sent som i 1962 mente han, at man med »stor sikkerhed« — sikkerheden blev anslået til 100 pct. — kunde udpege Kovirke som kong Gudfreds værk.¹⁷

Tiden var efterhånden inde til at gå Jankuhns postulater efter i sømmene, og i 1951 udsendte *Vilh. la Cour* en række studier over Danevirke, hvori vallum-problemet kritisk analyseredes.¹⁸ Konklusionen blev, at Sophus Müllers voldkronologi klarede sig særdeles vel. Gudfreds »vallum« var hovedvolden,¹⁹ medens Kovirket »med overvejende sandsynlighed« måtte siges at stamme fra tiden umiddelbart eller kort efter 983, da Svend Tveskæg generobrede Hedeby og befriede denne del af riget for det tyske overherredømme, som Otto II havde fået etableret i 974.²⁰ Mod dette kætteri tog Jankuhn til orde i 1956²¹ — ganske vist kun i en lille note; men den indeholdt principielle bemærkninger, som vi nedenfor skal komme ind på. Trods hans indvendinger må han dog på dette tidspunkt være blevet mere forsigtig, for året efter skrev han som billedtekst under et fotografi af »Wall des Dannewerks bei Schleswig« — d. v. s. forbindelsesvolden mellem Hedeby og Danevirke sø —: »Mit seinen Anfängen geht das Dannewerk in die Zeit Karls des Grossen zurück [hvad jo ingen havde benægtet] *doch ist vorläufig nicht mit Sicherheit entscheiden, welcher der verschiedenen Wallzüge dem 9. Jahrhundert angehört*« [sætningen fremhævet her].²² Det var, hvad tyskerne under sidste krig kaldte et »elastisk tilbagetog«, og Ramskou vilde ikke i 1962 have begået nogen 100 pct.s fejl ved at tage hensyn til bemærkningen.

Væsentligere var det, at Johannes Brøndsted efter læsningen af la Cours Danevirkestudier helt forandrede signaler og slap følgeskabet med Jankuhn.²³

III

Trods den nu mere end hundredårige strid mellem forskerne om den rette datering af de to voldanlæg har der i een henseende her-

sket absolut enighed: Alle har nøjedes med at bygge argumenterne på et skøn. Man står i det samlede Danevirkekompleks over for den drilske kendsgerning, at der kun findes eet eneste anlæg, hvis ophavsmand ikke kan diskuteres, fordi en fulgyldig oplysning blev nedskrevet på en blyplade og lagt i hans grav. Anlægget er Valdemarsmuren, det yngste led i komplekset. Det ældste leds tidspunkt og ophavsmandens navn kender vi også, men vi står uden direkte oplysning om, hvor dette led skal søges. Er det Kovirket, eller er det Danevirkes hovedvold? Samtlige forskere har taget deres standpunkt efter bedste skøn.

For Worsaaes vedkommende kunde man fristes til at kalde skønnet impulsivt. Det udsprang så at sige af sagnets vildsomme tågeverden, som endnu på hans tid blev anset for en brugelig kilde. Sophus Müllers skøn var mere realitetsbetonet. Han søgte at vurdere de forskellige voldtyper, skarptsynet, som han var, og betydningsfulde gravninger havde desuden forud for hans tid fundet sted ved skansearbejderne før krigen 1864. Derved var nyt materiale kommet for en dag, og tegninger, opmålinger og notater i museets arkiv i København vidnede derom. Men alligevel — virkelige beviser for rigtigheden af hans omvurdering gav materialet tilsyneladende ikke. Også han måtte nøjes med et skøn. Så var Jankuhn bedre stillet. Dels havde museet i Kiel ladet grave flere gange, inden den store gravningskampagne startede i 1930, dels kunde han selv eller hans medhjælpere under kampagnen sætte nye gravninger i gang, hvor han måtte ønske det — både i hovedvolden og i Kovirket. Det gav mulighed for nye iagttagelser, uden at dog derved grundlaget for en datering — skønnet — principielt ændredes. Og bedre stillet var naturligvis ikke la Cour. Hans opgave måtte hovedsageligt blive en kritisk efterprøve af Jankuhns skøn. Man kan kalde det negativt; men det negative bereder i visse tilfælde vejen for det positive.

Han mente at have fundet et brugeligt grundlag for sit skøn ved at lægge stor vægt på en detaille, som hidtil var blevet behandlet meget overfladisk: de i hovedvolden og Kovirket benyttede *gravprofiler*, og det er vedvarende hans opfattelse, at de må tillægges ikke ringe betydning, selv om Brøndsted kategorisk erklærede, at de »ikke er tidsangivende«. ²⁴ For variationerne havde Jankuhn lejlighedsvis redegjort forskellige steder i »Wehranlagen«; men han havde

ikke tillagt dem nogen værdi som dateringsmiddel, og da la Cour gjorde brug af dem, polemiserede han ganske kort mod den vægt, der var lagt på Kovirkens »Spitzgrab«. Spidsgrave, havde la Cour sagt, blev ikke anvendt på Karl den Stores tid, og Kovirket kunde følgelig ikke være fra denne. Det beroede på en misforståelse, forklarede Jankuhn; man kunde jo bare tænke på nordtyske anlæg som Krinkberg, Hammaburg og Höbeck — alle fra 1. halvdel af det 9. årh. og alle med »Spitzgräben«. Vilde man benytte spidsgraven som ledemotiv ved en datering af Kovirket, havde man netop i graven den bedste støtte for en tidlig datering.²⁵

Man må være nøjagtig, når man vil polemisere, og la Cour havde *ikke* i forbindelse med Kovirke talt ret og slet om en »spidsgrav« — han havde talt om en »virkelig regulær«, en »romersk« spidsgrav.²⁶ Betegnelsen »spidsgrav« dækker nemlig hos tyske arkæologer over et utal af gravformer, der alle har det til fælles, at de hverken er trugformede eller planbundede, men i mere eller mindre grad er tilspidsede, hvilket kan skyldes mange forskellige årsager. Der findes anlæg, hvor graven sine steder er trugformet, andre steder tilspidset, og de findes ikke alene blandt anlæg fra 1. halvdel af det 9. årh., men de kan være langt yngre og langt, langt ældre. Ved anlægget af en grav har den naturlige fremgangsmåde været, at man skovlede jorden op og derved ofte forhøjede jordsmonnet bag graven eller dannede en vold foran den. Var jordsmonnet let at arbejde i, fik graven den normale trugform, var der træstød eller sten at fjerne, gik det ud over regelmæssigheden, var jorden hård og småstenet, fristedes man til at gå mere spidst ned, og fristelsen blev afgørende, hvor man ligefrem måtte hakke graven ud i en kalkklippe eller et lignende materiale. Det var så sandt, som det blev sagt: variationer af denne art »er ikke tidsangivende«.²⁷

Men de er tillige uden enhver interesse, når vi sysselsætter os med et problem som graven ved Kovirke. Det er nemlig en »romersk« spidsgrav, den markerer et virkeligt ingeniørarbejde, nøje beregnet og reguleret, ikke til at tage fejl af for den, som lægger et snit gennem den og har en smule erfaring at råde over. Inden for hele Danevirkekomplekset har kun Kovirket en sådan »romersk« spidsgrav — som trukket efter en snor samtlige ca. 7 km igennem, fint beregnet af en gromatiker. Tyske forskere har også kaldt andre af kompleksets grave for »spidsgrave«. Tysk arkæologi har i det hele

den uvane at strø om sig med denne betegnelse, så snart gravprofilen viser en smule tilspidsning. Det kan man naturligvis blive ved med; men man må ikke glemme, at der findes en spids gravform, som intet har at gøre med disse tilspidsede tilfældigheder, men som er en arv fra den romerske fortifikationskunst, husket og anvendt i Vesteuropa århundreder efter romerrigetets fald og først med frankerne nående op til sachsisk område, men uden i ringeste måde at fortrænge den stedlige, hjemmearvede gravform, der beholdt marken, da det frankiske overherredømme bristede. Man må ikke misforstå dette. Det er ikke direkte frankisk indflydelse, som gør sig gældende ved anlægget af Kovirkes grav. Impulsen til brug af en romersk spidsgrav kommer til os ikke sydfra, men vestfra, det sker først et par århundreder senere, og den spores kun ved et yderst begrænset antal anlæg af ganske speciel karakter. Både af denne og af flere andre grunde er det vildledende at jævnføre Kovirke-graven med gravene om Krinkberg, Hammaburg og Höbeck. Disse tre kan for øvrigt heller ikke sidestilles.

Krinkberg er et ret gådefuldt anlæg: en bronzealderhøj, som på afstand – 10, 20 eller 25 m – har været omgivet af en »vold« og »grav«. Ingen tænker sig disse to led som stammende fra samme tid. Højen må have ligget der i umindelige tider, inden »enceinten« kom til. Hvornår skete det? Spørgsmålet blev stillet lovlig sent, for en stor del af højen var bortgravet og volden jævnet ud i graven, inden man søgte at finde et svar. På fladen mellem høj og vold var der ved stedets opdyrkning gjort en række spredte fund, og væsentligst blandt dem et betydeligt møntfund, omfattende 119 karolingiske mønter, der antoges at have været nedgravede i et rhinsk lerkar, af hvilket der nu kun var enkelte skår tilbage. Museumsinspektøren ved Landsmuseet i Kiel, *H. Handelsmann*, mente at kunne datere mønterne til ca. 800,²⁸ og dateringens omtrentlige rigtighed bekræftedes i 1936 af møntkenderen *Erwin Nöbbe*.²⁹ Handelsmann var af den opfattelse, at der på karolingertid til højen var blevet knyttet en enceinte og således skabt »eine Befestigung«, en ikke stationær militærposition, en provisorisk »Feldschanze«; men han regnede ikke selv denne forklaring som andet end »ein Phantasiebild«.

Så var *Jankuhn* fastere i sin tro. For ham havde højen i frankisk tid været anvendt som »Turmhügel« og var blevet omgivet af en enceinte, så anlægget kunde dække ryggen på den adskilligt større

Kaaksburg, samtidigt med at man fra tårnet kunde kontrollere færdselen på den nærliggende Hærvej og yde fornøden støtte til missionskirken i Schenefeld.³⁰ Det var et ikke helt lille program. *K. Kersten*, som fulgte Jankuhns opfattelse, gjorde dog opmærksom på, at anlægget på visse, ikke nærmere omtalte punkter, afveg fra frankernes sædvanlige »Turmhügel«-type, måske på grund af stedlige forhold, som han heller ikke præciserede.³¹ Denne beskedne reservation så imidlertid Jankuhn bort fra. Endnu i 1955 fastholdt han sin »Turmhügel«-teori og fremhævede, at der netop her havde været brug for et »Wegewarth« — »diese Auffassung des Platzes bleibt nach wie vor möglich«.³²

Alligevel havde Kersten haft god grund til at antyde en smule betænkelighed. Det var i virkeligheden ikke ved uvæsentlige småting, Krinkberg afveg fra den almindelige frankiske motte-type, det var ved selve planløsningen. Ved en frankisk motte er enceinten altid snævert knyttet til motten, den omgiver umiddelbart mottens fod. Hvorfor lå den så her i en ikke ringe afstand fra højen? Der var i terrænet intet, som nødvendiggjorde det. Og højen lå skævt inden for enceinten, så der på dens ene side fremkom et bredt og plant mellemrum — aldrig ellers set ved noget frankisk motte-anlæg.

Museumsinspektør ved Landsmuseet i Kiel, dr. *Karl W. Struve*, gjorde desuden opmærksom på, at det vilde være noget aldeles enestående, hvis en karolinger omkring år 808 havde gjort brug af motte-typen. I Vesttyskland viste den sig først i det 10. årh. og i Nedersachsen næppe før i det 11. årh.³³ Alene denne kendsgerning umuliggjorde i virkeligheden Jankuhns teori, og forøvrigt har han næppe selv haft fuld tyrkertro på den, for han indrømmede nemlig i 1955 »en anden mulighed«: at anlægget kunde være »en begravelsesplads« for sachsiske stormænd »i det mindste to generationer inden sachserkrigenes begyndelse«, altså fra midten af det 8. årh. eller før.³⁴ Senere var da gravpladsen blevet benyttet til anlæg af et »Wegewarth« og et tårn opført på bronzealderhøjen.

Denne modificerede opfattelse hang sammen med to væsentlige fund: en grav fra merovingertiden oppe i højen (og spredte småfund, måske også fra grave, nede på pladsen mellem høj og vold), samt skårene af det rhinske lerkar med de mange karolingiske mønter, nedgravet inden for volden.

Spørgsmålet er imidlertid, hvilken vægt der kan tillægges dette møntfund. Det var utvivlsomt nedlagt ca. 800 — lå der heri noget bevis for, at der da på Krinkberg var anlagt et karolingisk »Wege-warth«? På ingen måde. Møntfundet daterer ikke noget som helst andet end sig selv. Møntskatte er mangfoldige gange gravet ned, hvor man mente dem bedst gemt, når kamp og uro huserede i egnen. Det har man utallige vidnesbyrd om — helt op til nyere tid. Om en sachsisk stormand ved samarbejde med fjenden har tjent de mange rare skillinger, men under et oprør har fået »kolde fødder« og har søgt at redde gevinsten, da hans landsmænd var ude efter ham, eller det er en franker, som har følt, at hans liv var i klemme, og at han bedst kunde sikre sin formue ved uset at grave den ned på et sted, der af sachserne var helliget som »Friedhof«, ved vi ikke. Alt må være gætteværk undtagen den ene ting, at møntfundet ikke i nogen henseende kan datere Krinkberg-anlægget. Skattens nedgravning har slet og ret været en panikforanstaltning. Og stedet har været velegnet — den fik lov til at ligge i fred og ro i mere end 1000 år.

Nej, skal Jankuhns »Turmhügel«-teori opretholdes, må beviset søges i »enceinten«. Dens fortifikatoriske betydning har dog stort set været lig 0. Handelsmann udbryder: »Die Umwallung war kaum verteidigungsfähig; vielleicht dass sie für eine Nacht genügen möchte!«³⁵ Da man overhovedet var i stand til at måle denne volds højde (nu er den helt udjævnet), oversteg den ikke 50 cm, og selv om den til en begyndelse har været dobbelt så høj eller lidt mere, forstår man dog, at Jankuhn på en rekonstruktionstegning har fundet det nødvendigt at forhøje den ved oppe på ryggen at opstille en række palisader, af hvilke intet som helst spor er blevet påvist. Man kan herom bruge Handelsmanns ord i anden forbindelse: »Das ist ein Phantasiebild«.

Men nu graven, den var dog en »spidsgrav« — ikke sandt?³⁶ Jankuhn har lagt et snit igennem den, hvor det var muligt at gøre det, men nogen opmåling af resultatet synes ikke at være blevet publiceret. Kersten, hvis opfattelse afspejler Jankuhns, forsikrer imidlertid, at dens tilspidsede form »hatte bei einem römischen oder fränkischen Kastell nicht klarer ausgebildet sein können«.³⁷ Det tyder på, at Jankuhn virkelig trods alt i teorien kender forskel på en »romersk spidsgrav« og en almindeligt tilspidset grav. Om han i

praksis har været i stand til her at bestemme gravens karakter kan først afgøres, hvis nøjagtige profiltegninger med omhyggelig redegørelse for lagfordelingen offentliggøres. Når hovedargumentet for at se bronzealderhøjen anvendt som karolingisk »Turmhügel« er fundet af lerkrukken med de mange karolingiske mønter, vilde det kun være menneskeligt, om han gjorde sit snit gennem graven med den stille forventning: Her finder jeg vist også en karolingisk gravprofil, som man kender den fra karolingiske curtes og kasteller! Kort og godt: Når man har så lidt faktisk viden om Krinkberg-graven, er det helt vilkårligt at jævnføre Kovirke-graven med den.

Helt anderledes stiller det sig ved de to andre anlæg, han har nævnt: Hammaburg og Höbeck. De er højst forskellige af omfang og funktion — det ene værnende et kommende bycenter om en nyoprettet bispestol, det andet et kraftigt kastel ved en Elbovergang; men fælles for begge er den umiskendelige romerske spidsgrav, ved Hammaburg omhyggeligt påvist af Reinhard Schindler,³⁸ ved Höbeck klarest af E. Sprockhoff.³⁹ Også anlæggenes datering er i rimelig indbyrdes overensstemmelse — Hammaburg-anlægget sættes til 820'erne og Höbeck-anlægget til 789. Kun på een forskel skal opmærksomheden her fæstes: Hammaburg viser i flere henseender træk, som tyder på et frankisk-sachsisk samvirke,⁴⁰ hvad hele den politiske situation ved det angivne tidspunkt rimeliggør, Höbeck er derimod et i bund og grund frankisk anlæg.

Men vi holder os altså til gravprofilen. Den har begge steder tilnærmelsesvis samme karakter som ved Kovirke. Har da også hos os frankere haft en finger med i spillet? Det er på grund af forholdene ved den dansk-sachsiske grænse i det første tiår efter 800 meget usandsynligt. Det er vel rettere utænkeligt. Wadstein, der ikke kunde tænke sig danske som ene om arbejdet, kom med den formodning, at frisere i egen interesse havde hjulpet kong Gudfred med planlægningen af Kovirket;⁴¹ det kan lyde bestikkende; men også mod dette taler forholdene på det angivne tidspunkt. Og hvorfor gå over bækken efter vand?

Det var dette ræsonnement, som i 1951 lå til grund for la Cours fremstilling i hans Danevirkestudier.⁴² En romersk spidsgrav som Kovirkets er ikke alene enestående inden for hele Danevirkekomplekset, den er ikke langt fra at være det i Danmark som helhed betragtet. Ser man bort fra et par ubetydelige middelalderlige borg-

anlæg, som nærmer sig til denne type, findes den udelukkende ved de fire store, velkendte lejrborge: Trælleborg på Sjælland, Nonnebakken på Fyn, Fyrkat og Agersborg i Jylland. Det er fristende at tænke sig det skånske Trælleborg (købstaden) som et femte led i ringen, men derom ved vi intet. Alle forskere er enige om, at disse lejrborge må være anlagt omkring år 1000, og *kun* i denne lille gruppe passer Kovirkets gravprofil ind som hånd i en handske. Både lejrborgene og Kovirket er kongelige anlæg. Bag lejrborgene lå kong Svend Tveskægs vidtspændende planer om at underlægge sig England. Kan tiden op imod år 1000 ikke også ved sydgrænsen have affødt planer for rigets konge?

Svend havde i sejrrig kamp knækket det tyske overherredømme i Sliengen, som Otto II havde fastholdt ved hæertoget mod Harald Blåtand i 974. Den gang havde kampen stået om selve hovedvolden, og den var erobret af Otto; men en udbedring af, hvad den må have lidt, var selvsagt ikke noget, der lå i tysk interesse. Den fik lov til at gå i forfald. I 983 synes striden derimod at have været koncentreret om Hedeby's halvkredsvold. Også den må have lidt under kampen, inden Svends krigere en skønne morgen oppe fra dens ryg så hele byen brænde, som den islandske skjald kvad. Følgen har da været, at sydgrænsen efter befrielsen lå hen uden noget intakt værn; og hvilken sikkerhed havde Svend for, at ikke tyske angreb påny vilde sætte ind? Otto III var et barn – vilde hans formyndere ikke forsøge at genoptage den politik, som de havde været med til at forme i Otto II's dage? Intet var rimeligere, end at kong Svend slog en ny bom for deres mulige fremtrængen, indtil det gamle virke atter var blevet bragt i stand. Det eneste anlæg, som i denne forbindelse kan komme i betragtning, er Kovirket. Sammenlignet med hovedvolden har det været et forholdsvis svagt led i det samlede Danevirkekompleks, en foreløbig foranstaltning, et provisorium, hvis opgave i alt væsentligt vilde være løst, når det store volddrag længere mod nord var blevet udbygget, og halvkredsvolden om Hedeby atter var udbedret.

Der er adskilligt i denne fremstilling, som kun hviler på formodninger; men arkæologisk set er Kovirkets grav så nøje i overensstemmelse med kong Svends lejrborges, og tilsammen danner de en så specifik lille gruppe, at deres samtidighed næppe kan være tvivlsom. Hverken herhjemme eller i Nordtyskland er omkring år 1000

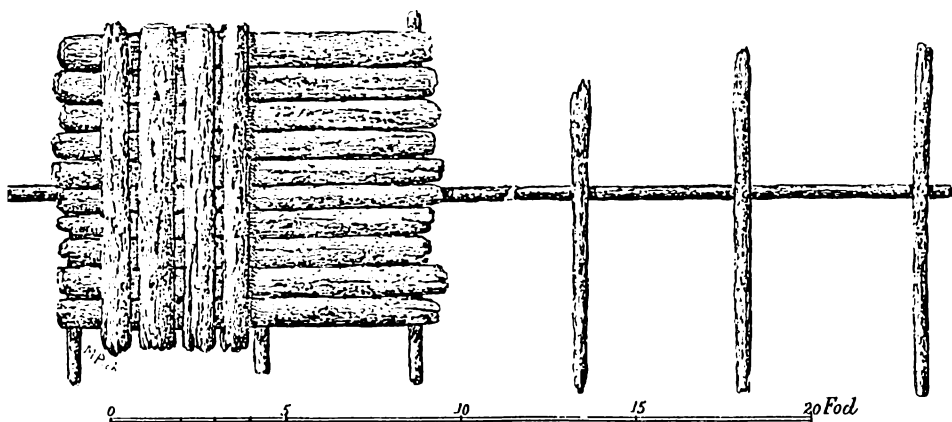
den romerske spidsgrav — nøje reguleret og omhyggeligt beregnet, som den var — repræsenteret ved andre anlæg end netop disse. Hvor kong Svend har fået ideen fra, og hvilke gramatikere han har benyttet sig af, er et andet spørgsmål, som ikke skal diskuteres her.⁴³

I hovedsagen var det betragtninger som de ovenfor fremsatte, der blev gjort gældende af la Cour i hans Danevirkestudier 1951. De betegnede et brud med den af Jankuhn forfægtede voldkronologi, som havde vundet så ukritisk tilslutning, og den argumentation, som førte til bruddet, kunde ikke nogen forsker med respekt for sit eget arbejde, nøjes med at afvise i en letbenet note i et skrift fra 1956. Vilde han fastholde sine vildfarelser, måtte det ske ved en ganske anderledes saglig og dybtgående antikritik.

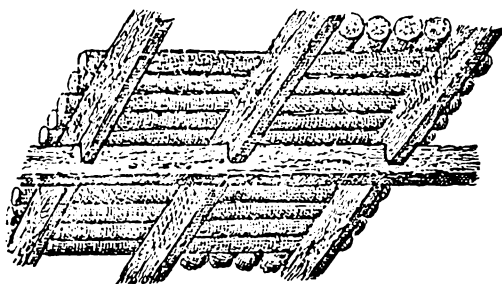
Hans opfattelse var alene baseret på et skøn, trods alle de historiske og arkæologiske argumenter, han opererede med. Nøjagtigt det samme gjaldt la Cours behandling af spørgsmålet, og skøn havde været kernen i samtlige indlæg om emnet, siden Worsaae skrev sit i 1848. Kun en del af indlæggene har kunnet nævnes her. Det er på tide, man vedrørende Danevirkekompleksets ældste »vallum« går over fra at skønne til en objektiv bevisførelse, og det er det, der nu skal forsøges.

IV

I 1911 var jeg — som før — ved Danevirke og gik hele strækningen fra Danevirke sø til ud i Reideåmosen grundigt igennem. Syd for Ellingsted blev jeg opmærksom på, at der i en nygravet eller oprenset grøfts væg stak stumper af tømmer og grene frem under selve voldlegemet — rester af det træunderlag, hvorpå volden havde hvilet i det bløde terræn. Jeg kendte dette lag fra de tegnninger og beretninger, som Kornerup og Hamann afgav til Oldnordisk Museum (Nationalmuseet) i København, da skansearbejderne før krigen 1864 havde blottet store dele af det, og Sophus Müller havde gjort brug af samme materiale i sin store Danevirkeafhandling fra 1903. Der er imidlertid altid for en ung mand noget særligt spændende ved at blive stillet direkte over for, hvad han hidtil kun har læst sig til — erindringen om det sete bliver da stående og kan måske en skønne dag uventet komme ham til nytte. Kornerups tegnninger reproduceredes i 1937 af Jankuhn i hans Wehranlagen, og i 1951 benyttede jeg selv uddrag af Kornerup og Hamanns beretninger, da

*Tommerunderlaget for
volden i Reideåmosen. Målt
af Jakob Kornerup 1861.
tegnet af
Magnus Petersen s. å.*

jeg skrev mine Danevirkestudier; men hverken Sophus Müller, Jankuhn eller jeg havde noget nyt at føje til, hvad træunderlaget angik, vi nøjedes med at referere vor fælles kilde.

På eet punkt var vi fuldt enige: træunderlaget havde fungeret som det fundament, hvorpå voldens jordmasse var blevet opdyngtet ude i mosen, så man ikke risikerede, at den ved sin egen tyngde efterhånden skulde glide ned i den bløde bund. Vold og fundament var altså jævgamle. Spørgsmålet blev, hvordan man skulde datere dette tømmer, som bar volden. En eller anden genstand, tilfældigt tabt under arbejdet, kunde måske give os svaret, men ingen sådan var kommet for en dag. Man nåede stadigt ikke ud over skønnet.

Og så var forholdet dog det, at man ikke kunde ønske sig et stort bedre dateringsmiddel end selve tømmerunderlaget! Det indså man naturligvis først, da amerikansk forskning i 1946 havde udformet

Dermed er problemet dog ikke løst. Fælder man et friskt træ, vil en C^{14} -analyse af stammens kerne give et andet resultat end analysen af dens splint, for kernen er jo ældre end splinten. Nu drejer analysen sig ikke om friskt fældede træer, men om træer, der faldt for mange århundreder siden, og som fra da af har været dækkede af jord, der har fået stammerne til at gå i råd. Er trods alt rester af både splint og kerne bevaret, vil C^{14} -analysen af splinten nogenlunde kunne fastslå, i hvilken 200-årig periode fældningen har fundet sted og dermed, hvornår stammen blev taget i brug. Analysen af kernen vil derimod give os væksttidspunktet for de ældste årringe og dermed en viden om træets formodentlige alder ved fældningen, hvis også årringe fra splinten er daterede. Imidlertid er bevarelse af både splint og kerne langt fra almindelig. Den kræver bl. a. særlige bevaringsforhold, idet den er afhængig af de dækkende jordlags og den naturlige undergrunds hele karakter. Har man alene rester af kernen at holde sig til, placerer analysen kun stammens tidligste vækstperiode inden for marginen på de to hundrede år, men siger intet om fældnings- og dermed om anvendelsestidspunktet. Om det kan der kun skønnes, måske støttet af viden om, hvortil stammen har været benyttet, om formålet med den har været en tyk eller en spinkel stamme, ligesom træets art har sin betydning, da de forskellige træsorters udvikling ikke går lige hurtigt eller langsomt for sig. Sådan vil omtrent vilkårene for en C^{14} -datering teoretisk set være.

Vi går nu over til det konkrete foreliggende tilfælde: Danevirkes træunderlag ude i Reideåmosen.

De fyldigste oplysninger om dette blev givet i 1861 af Kornerup og Hamann (se s. 110). For Hamann stod det klart, at underlaget forekom i tre variationer, »afhængige af Grundens Fasthed«. Det var en ret nærliggende tanke, at funderingens vekslende styrke skyldtes undergrundens skiftende karakter. Langt det meste af voldfylden måtte være tilkørt på kærre, hvilket forudsatte en kraftigt udbygget kørebane overalt, hvor den bløde mosejord ellers vilde hindre enhver trafik, medens en mere enkel fundering var tilstrækkelig, hvor sandet nåede op til overfladen, og det kun gjaldt om at undgå en alt for træls kørsel. Enten den ene eller den anden foranstaltning viste sig nødvendig, måtte man allerførst over hele strækningen skabe en sammenhængende træbro — det, tyskerne kalder en

»Bohlenweg« — altså et bærekraftigt fundament for kærrekørselen. Da det var sket, kunde voldfylden bringes på plads. Dette var arbejds næste stadium.

De betydningsfuldste iagttagelser blev gjort ved anlægget af skanse 19. Omtrent under voldens midte og løbende i samme retning som den fandt man en række tilhuggede, kantstillede planker og på tværs af dem med nogenlunde lige store mellemrum andre tilsvarende planker, bladede sammen med de førstnævnte. På denne plankekonstruktion hvilede to lag utilhuggede stammer, det nederst liggende med samme retning som volden, det øverste på tværs af denne. Stammerne lå »tæt ved Siden af hverandre«, siger Kornerup i sin beretning, og man kan af hans tegning se, at 10 stammer tilsammen har dækket ca. 2,27 m af en tværplanke. De varierer ikke meget, hvad tykkelsen angår, så deres gennemsnitlige diameter har altså været ca. 23 cm. For øvrigt mente Kornerup, at stammerne var af »især Bøg og Birk«, medens Hamann som materiale angiver »navnlig Birk og El, dog ogsaa undertiden Eg«, og han tilføjer: »Bedst vedligeholdte var Birkebarken og Elletræet med Bark, af Egetræet fandtes intet [d. v. s. intet med bark] paa dette Sted, derimod var dets Ved endnu haardt og fast«. Det vil være let forståeligt, at en datering af dette tømmerunderlag vil have afgørende betydning for dateringen af det ældste Danevirkes tilblivelse.

Slår en sådan tanke ned i en, kan man ikke — i hvert fald ikke jeg — undlade at drøfte den med fagfæller og andre historisk interesserede. Jeg var selv af gode — og onde — grunde afskåret fra at foretage en undersøgelse i marken; men jeg huskede endnu det horisontale tømmerlag, som jeg i 1911 havde set ligge i grøftvæggen syd for Ellingsted. Det har jeg ved flere lejligheder omtalt, og jeg har tilføjet, at man såmænd ikke behøvede at foretage nogen gravning for at få materiale til en C¹⁴-analyse, man kunde pille det nødvendige træ ud af grøftvæggen lige så let, som man plukker en blomst.

Så hændte det en skønne dag i 1967, at jeg modtog to plastikposer med træprøver fra det sted, hvor jeg i 1911 havde set det horisontale tømmerlag tegne sig. Prøverne stammede forøvrigt fra to grøfter, dels »min«, dels en anden ca. 10 m fra den, og træet var omhyggeligt mærket med oplysninger om fundsted, fundniveau m. m. Sendingen kom fra en Danevirke-interesseret, som havde hørt mig

tale om dette lag, og prøverne blev nu af mig bragt ind på Nationalmuseets C¹⁴-dateringslaboratorium, hvor dets leder, civilingeniør *Henrik Tauber*, venligst tog sig af analysen, hvorefter de gik videre til det vedanatommiske laboratorium, hvis leder, *E. Tellerup*, foretog artsbestemmelsen af træet. Resultatet blev i korthed følgende:

A. (nr. K-1360) Funddybde under nuv. voldryg: 1,5 m. — Artsbestemmelse: Hassel (*Corylus Avellana*). — Datering: 1210 ± 100 før 1950. — Omtr. fældningstidspunkt: 740 ± 100 (altså 640—840) e. Kr.

B. (nr. K-1361) Funddybde under nuv. voldryg: 1,25 m. — Artsbestemmelse: Eg (*Quercus* sp.). — Datering: 1330 ± 100 før 1950. — Omtr. vækstbegyndelse: 620 ± 100 (altså 520—720) e. Kr.

Det må anses for en ubestridelig kendsgerning, at begge de træer, hvoraf prøverne var taget, er fældede og taget i brug *på samme tid*. Hvorfor angives da det omtrentlige fældningstidspunkt kun for A, medens man ved B holder sig til det omtrentligt begyndende væksttidspunkt?

Slet og ret, fordi der i A-prøven forelå dele af splinten, så kun de alleryderste årringe kunde tænkes at mangle, medens der af B-prøven ikke fandtes noget som helst andet tilbage end kerne. Omstændighederne medførte altså analyser, hvis resultater ikke umiddelbart kan jævnføres.

Vi veed imidlertid nogenlunde sikkert, hvor gammel en tilstrækkelig slank brostamme af eg med et tværsnit på ca. 23 cm (se s. 115) må antages at have været. Den kan næppe have været mere end ca. 100 år. B-stammen må derfor formodes at være fældet inden for perioden ca. 620—820, og sammenholdes dette med de ved analysen fundne tal for A-stammens fældningstidspunkt — 640—840 — vil man se, at begge stammer udmærket godt kan have været fældet *samtidigt*, hvad de nødvendigvis også *må* være. Så bliver spørgsmålet kun: *hvornår inden for perioden 640—820 har fældningen — og dermed anlægget af voldfundamentet fundet sted?*

For at kunne give svaret, må man tage Danevirkes egentlige *funktion* i betragtning.

Typologisk svarer Danevirke til enhver anden middelalderlig vejspærring, funktionelt har dets opgave været langt mere omfattende. Det har skullet spærre ikke alene en overordentlig væsentlig vejlinie, hovedfærdselsåren op gennem den jyske halvø, men i sin idé har det skullet aflåse hele halvøen for fjendtlig fremtrængen fra syd.

Noget lignende har været hensigten med Ollemersdiget, og dog kan dette og Danevirke ikke sidestilles. Ollemersdiget er ingen sammenhængende spærring, men en række koordinerede spærringer med mellemliggende åbne strækninger, hvor naturen selv — sø eller sump — var ene om at spærre. Måske er alle de kunstigt anlagte spærringer samtidige, måske er de kommet til tid efter anden, det kan man endnu ikke sige. Tre af de fem palisadepæle, som hidtil er blevet C¹⁴-daterede, har vist sig at stamme fra ca. 100-190 e. Kr., den 4. fra ca. 410 og den 5. fra ca. 600 — alt selvfølgelig \pm 100. Det kunde tyde på, at der nu og da har fundet enten nyanlæg eller slet og ret udbedringer af virket sted — endnu vil enhver fortolkning kun være gætteværk. Det er dog ikke et problem, som interesserer os her; det gør derimod den kendsgerning, at Ollemersdiget helt igennem må stamme fra et tidsrum, *hvor der endnu ikke eksisterede et samlet dansk rige*, kun en række områder for selvstændige tjod. Man kan i denne forbindelse tænke på jyder og angler.

I et sådant billede passer det ældste Danevirke slet ikke ind. Tidspunktet for et dansk riges fremvækst har for ikke længe siden været diskuteret her i årbøgerne af *Helmuth Schledermann*, og til hans resultat kan jeg helt slutte mig⁴⁵. Den »vallum«, kong Gudfred lod anlægge i 808, var intet fortifikatorisk skel mellem tjod og tjod, den var udtryk for løsningen af en *rigsopgave*, som ikke tidligere havde foreligget, og når dette er tilfældet, falder lyset klart over tømmerunderlaget ude i Reideåmosen. Så forstår vi, at vi i analyserne kan se bort fra alle dateringsmuligheder, som peger hen på tidspunkter, der ligger *forud* for rigssamlingen — de vil ikke kunne motivere et anlæg af Danevirkes karakter. Vi må holde os til det tidspunkt, da det for kong Gudfred var blevet en nødvendig opgave nær rigets grænse at skabe sig et defensivt holdepunkt for gennemførelsen af rigets aggressive magtpolitik kontra Frankerrikets lige så aggressive magtpolitik i naboområdet Sachsland. *Derfor kan det ældste Danevirke ikke have været noget som helst andet end den af Gudfred*

anlagte »vallum« — en opfattelse, der nu objektivt er underbygget ved den foretagne C¹⁴-datering.

Den kunde være foretaget for længst — men sent er jo bedre end aldrig.

HENVISNINGER

1. Antislesvigholstenske Fragmenter, 5. hefte (1848).
2. Smsteds. s. 27.
3. Vor Oldtid (1897), s. 634.
4. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 2. XV (1900), s. 240.
5. Nord. Fortidsminder I (1890—1903), s. 207, 271.
6. Dannevirke og Kampene paa vor Sydgrænse (1917), s. 29, 197.
7. Norden och Västueuropa i gammal tid (1925).
8. Smsteds., s. 66.
9. Smsteds., s. 67ff.
10. Haithabu. Eine germ. Stadt d. Frühzeit (1937) og Die Wehranlagen d. Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (1937).
11. Haithabu (1937), s. 54.
12. Wehranlagen, s. 165.
13. Smsteds., s. 309.
14. Smsteds., s. 326.
15. Danmarks Oldtid III (1940), s. 332f.
16. Danmarks Sydgrænse. Vikingetid og ældre Middelalder (1948), s. 21, 88.
17. Hedeby. Vikingetidens internationale handelsby (1962), s. 17.
18. Danevirkestudier. En arkæologisk-historisk undersøgelse (1951), s. 216ff., 259ff.
19. Smsteds., s. 271.
20. Smsteds., s. 273.
21. Haithabu, 3. udg. (1956), s. 249f.
22. Denkmäler d. Vorzeit zwischen Nord- und Ostsee. Kulturströmungen und Völkerbewegungen im alten Norden (1957), s. 54.
23. Danmarks Oldtid, 2. udg. III (1960), s. 359.
24. Smsteds., s. 359.
25. Haithabu, 3. udg. (1956), s. 250.
26. Danevirkestudier (1951), s. 19, 32.
27. Danmarks Oldtid, 2. udg. III (1960), s. 359.
28. Der Krinkberg bei Schenefeld und die holsteinischen Silberfunde (1890), s. 13f.
29. Der karolingische Münzschatz vom Krinkberg (1936), s. 152.
30. Vorgeschichte d. Kreises Steinburg (1939), s. 184.
31. Smsteds., s. 186.
32. Geschichte Schleswig-Holsteins III (1955—57), s. 73.
33. Probleme d. Burgenforschung im frühgeschichtlichen Holstengau (Særtryk af Urkirchspiel im Holstengau (1965)), s. 48 f.
34. Se hhv. 32.
35. Se henv. 25.
36. Se henv. 25.
37. Se henv. 31.
38. Ausgrabungen in Alt-Hamburg (1957), s. 118ff.
39. Germania 33 (1955), s. 50f.; 36 (1958), s. 229f.
40. Danske Voldsteder. Hjørring Amt (1963), s. 250.
41. Se henv. 7, s. 69.
42. Se henv. 18.
43. Aarb. f. nord. Oldk. og Hist. 1966, s. 111.
44. Resultaterne endnu ikke publicerede.
45. Sønderj. Årbøger 1967, s. 6ff.

Danske herrnhuterers nationale kamp efter 1864

Af *Andreas Øster.*

De papirer, som i det følgende skal meddeles, bringer næppe nye oplysninger om den almindelige nationale kamp i Sønderjylland under tyskervældet, men de kan måske give et billede af de danskes kår et bestemt sted, hvor forholdene blev mere end almindeligt udviklede, fordi nationale og religiøse forhold kunne komme i konflikt med hinanden: herrnhuterkolonien Christiansfeld.

Hovedparten af disse papirer har ligget upåagtet hen i privateje i 100 år, og det er nærmest ved en tilfældighed, at de nu er blevet opdaget som en slags historisk kildemateriale.

For at give dem den rette baggrund skal dog Christiansfelds udvikling forud for 1864 ganske kort skitseres.

Oprindeligt var Christiansfeld så godt som rent tysk. Struensee hidkaldte herrnhuterne fra Tyskland. Hverken deres nationalitet eller deres religiøse egenart betød noget for ham, men han havde brug for deres praktiske dygtighed i håndværk, industri og handel. Enkelte danske, som allerede tidligere havde sluttet sig til herrnhuterne, flyttede med det samme til den nye koloni, men endnu 25 år efter Christiansfelds grundlæggelse viser en mandtalsliste fra året 1797, at af 81 fastboende gifte menighedsmedlemmer var 43 født udenfor Danmark. På den tid har den danske tilflytning dog allerede gjort sig gældende, og dette forhold har forstærket sig i de følgende årtier.

Herrnhuterne havde blandt andre privilegier fået ret til at bruge tysk kirke- og skolesprog. Det har dengang dog ikke haft nationale grunde. Nationalitetsprincippet stammer først fra en senere tid. Derimod ønskede brødre menigheden af religiøse grunde at besætte

de ledende stillinger i menigheden, særlig præstens, forstanderens og lærernes, med folk fra deres egne tyske uddannelsesinstitutter og det herrnhutiske miljø i Tyskland. Heller ikke de danske tilflyttere tog anstød af dette forhold. Den eneste ulempe, det førte med sig, var nødvendigheden af at tilegne sig et nødtørftigt kendskab til det tyske sprog.

Først omkring 1840 begyndte de nationale modsætninger at vise sig. Enkelte danske, som salmedigteren Niels Johannes Holm, så skeptisk på dette fænomen, som de frygtede ville forstyrre troslivet. Men den historiske udvikling lod sig ikke standse, og efterhånden var majoriteten af almuens dansksindet, endog en del borgere af tysk æt havde slået så dybe rødder i den danske jord, at de følte sig som danske.

Selvfølger var der også dem, der holdt fast ved deres tyske nationalitet, og nogle af de danske tilflyttere overtog vel også sammen med de religiøse impulser tysk tænkemåde. Særligt var menighedens tjenestemænd, der var af tysk afstamning og som regel kun opholdt sig en kortere årrække i Christiansfeld, tysksindede, og også deres nationalitetsbevidsthed var, ikke mindst efter Napoleonskrigene, vokset i styrke.

Tiden mellem 1850 og 1864 har utvivlsomt skærpet den nationale modsætning, men i al almindelighed synes det religiøse fællesskab dog at have overskygget de to parter nationalisme, indtil nederlaget for Danmark kom med våbenstilstanden i Christiansfelds »Gemeinlogis« og Sønderjylland snart efter ved Wiener-freden kom under tysk herredømme. I nogle tilfælde, hvor danske patrioter lod deres følelser løbe af med sig, reagerede både de verdslige myndigheder og brødre menighedens ledelse på en hårdhændet måde, der varslede ilde. For alvor blussede striden i Christiansfeld dog først op, da de tyske embedsmænd greb ind i menighedens religiøse forhold.

Aastrup-sagen.¹

I Christiansfeld virkede foruden den tyske præst Garve² også en dansk prædikant ved navn Aastrup,³ som afholdt regelmæssige danske gudstjenester for de religiøst vågne fra omegnen. Han var kendt for at være dansksindet, men han får, endog af tyskerne i byen, det vidnesbyrd, at han afholdt sig fra al deltagelse i aktiv politik.

Nogle mindre politiske sammenstød i Christiansfeld gav nu an-

„Salen“, hvor brødremenighedens gudstjenester blev holdt.

ledning til, at herredsfogeden i Tyrstrup, Andersen, i et brev til Garve forlangte, at denne skulle afskedige Aastrup for tyskfjendtlig virksomhed. Dette lå udenfor Garves kompetence, da Aastrup, ligesom Garve selv, var ansat af brødremenighedens centralledelse i Berthelsdorf ved Herrnhut, U. A. C. (Unitäts Aeltesten Conferenz).⁴ Garve sendte derfor brevet videre til Berthelsdorf.

Normalt skulle han først have fremlagt sagen for det lokale nævn »Aeltesten Conferenz« i Christiansfeld, men da Aastrup havde sæde i denne korporation, undlod han det, hvad man næppe kan be-

brøjde ham.⁵ Derimod vil man nok finde det mistænkeligt, at Garve hverken indberettede noget om Aastrups tilbageholdenhed overfor politiske spørgsmål eller gjorde U. A. C. opmærksom på, at herredsfogeden aldeles ingen ret havde til at stille krav om Aastrups afskedigelse.

Sagens forløb vil fremgå af det følgende resumé, som under 14. juli 1865 fra dansk side blev indsendt til Civilkommissionen i Slesvig. Det lyder (i oversættelse):

»Til de høje civilkommissærer for hertugdømmet Slesvig.

Herved tillader undertegnede sig at fremstille forløbet ved afsættelsen af herværende danske præst, pastor Aastrup, for de høje herrer civilkommissærer.

I begyndelsen af december 1864 blev der overleveret til herværende tyske præst, pastor Garve, en skrivelse, i hvilken den daværende herredsfoged Andersen indtrængende opfordrede brødremenighedens direktion i Berthelsdorf til at fjerne den danske præst i Christiansfeld, pastor Aastrup. Denne opfordring, ligesom hele skrivelserens tone, fik nævnte direktion til at antage, at herredsfogeden handlede efter ordre fra landsregeringen, og derfor blev pastor Aastrup omgående afsat fra sit embede. Da dette skridt imidlertid vakte stor opsigt og harme i herværende menighed, eftersom man vidste, at pastor Aastrup aldrig havde givet sig af med politisk virksomhed, men som en begavet og trofast prædikant var til stor opbyggelse, besluttede den herværende menighed at sende en deputation til vor direktion i Berthelsdorf for at foranledige denne til at tilbagekalde afsættelsen. Direktionen ville gerne opfylde dette ønske, men var i den grad hildet i forestillingen om, at herredsfogeden havde handlet efter den højeste øvrigheds instruks, at den først ved en skrivelse til amtmanden ville underrette sig om betydningen af herredsfogedens skrivelse. Efter at have fået svar afsendte direktionen et udførligt promemoria, for at dette skulle fremlægges for amtmanden og ved denne (om fornødent) for de høje civilkommissærer. Direktionen erklærede i dette dokument tydeligt, at den ønskede at genindsætte pastor Aastrup i hans embede, og bad øvrigheden ikke lægge noget i vejen for opfyldelsen af dette ønske.

I mellemtiden havde pastor Aastrup ved et personligt besøg i Flensborg søgt at erfare de høje civilkommissærers og i særdeleshed

„Gemeinlogis“. gæstgivergården. Bag hjørnevinduerne på første sal ligger det værelse, hvor våbenstilstanden blev sluttet (se side 120).

hans excellence, herr præsident, friherre von Zedlitz' mening. Hans excellence forsikrede, at hvis det var direktionens ønske at genindsætte pastor Aastrup i hans embede, kunne ingen øvrighed forhindre det, og i særdeleshed kunne amtmanden ikke tage et sådant skridt uden civilkommissærernes tilladelse.

Alligevel mente amtmand Kjer sig berettiget til på egen hånd at besvare nævnte promemoria med et afslag, idet han nøjedes med at anføre, at han ikke havde fundet anledning til at indberette derom til civilkommissærerne. Dette ligesom de tidligere ytringer af amtmanden mod pastor Aastrup, at hvis han havde været en umoralsk eller udygtig prædikant, kunne han godt være blevet i sit embede, men jo mere nidkær og trofast en præst med danske sympatier var, desto farligere var han for deres sag, som bestod i at gøre alt tysk, alt dette viser tydeligt, hvor sand amtmandens udtalelse er, at der for tiden ingen absolut retfærdighed er at opnå for pastor Aastrup.

Da vi håber, at der nu findes retfærdighed for alle, har vi ikke

villet undlade sandfærdigt at fremstille forløbet af denne sag i kort-
hed, idet vi anbefaler den til de høje civilkommissærer på bedste
måde.

Christiansfeld, 14. juli 1865.

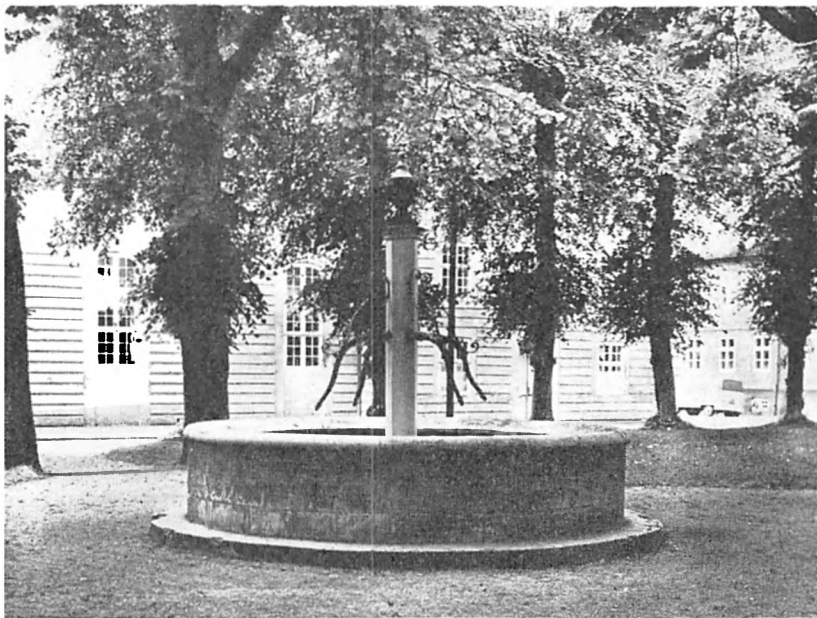
A. Øster, borger og rebslagermester.

S. Lauersen, købmand.»

Der var gået 7 måneder siden herredsfoged Andersens krav om Aastrups afsættelse, inden de dansksindede borgere i Christiansfeld henvendte sig til Civilkommissionen, altså den verdslige øvrighed. Indtil da havde de søgt at holde striden indenfor brødremenighedens egne rammer. Ordføreren for den i resuméet nævnte deputation var Sigmund Christoph, hvis slægt for resten stammede fra Herrnhut. Han overbragte kort før jul 1864 direktionen følgende skrivelse (i oversættelse):

»Med dyb sorg har den største del af herværende menighed erfaret, at vor kære broder Joseph Aastrup er blevet afsat fra sit embede som dansk præst her på stedet. Da hans virksomhed ret øjensynligt har været ledsaget af Herrens velsignelse, hvad også det talrige besøg til hans prædikener udadtil vidner om, beklager vi denne afsættelse også for Guds riges skyld, der skulle udbredes blandt vore naboer. Endnu meget mere smerteligt er det imidlertid, når vi erfarer, hvilke grunde der bliver anført for afsættelsen. Vi undertegnede kan med sandhed bevidne, at broder J. Aastrup aldrig har beskæftiget sig med politik i sine prædikener eller blot hentydet til den, men altid har forkyndt evangeliet rent efter den brødrekirken forlenede indsigt. Han har altid været lydige og underdanig overfor øvrigheden. Vor kære broder Aastrups prædikener gik kun ud på synd og nåde og har for mange sjæle i og udenfor menigheden været til stor velsignelse.

Kære brødre! Vi er bange for, at dette skridt vil føre til vor herværende menigheds ruin. Vi er bange for, at I har ladet jer vildlede af en skrivelse, som var fremkaldt af partisk ånd og misundelse.⁶ Vort ønske og vor bøn er derfor, at I, kære brødre, vil sende en broder af jeres midte hertil, for at han kan overtyde sig om sandheden af nærværende skrivelse. Et sådant besøg ville også i høj grad tjene til at berolige gemytterne. For vi har den tillid til jer, kære

Pladsen med den typiske brønd, koloniens centrum foran „Salen“.

brødre af U. A. C., at det for jer gælder om at udbrede Guds rige, og at I ikke vil afsætte en kær broder, der står i en overordentlig velsignet virksomhed, på grund af usande beskyldninger.

Vi anbefaler også vor kære broder Christoph, som handler i vort navn, til de kære brødre af U. A. C.s velvilje og beder, at I vil høre på ham.

Til de kære brødre af Unitäts Aeltesten Conferenz i Berthelsdorf.»

Skrivelsen er som det ses rettet til U. A. C. (Unitäts Aeltesten Conferenz), hele herrnhutismens øverste ledelse, der fungerede som en slags ministerium og bl. a. ansatte de enkelte menigheders tjenestemænd. De enkelte menigheder blev ledet af en Aeltesten Conferenz, udnævnt af U. A. C., under den tyske præsts forsæde og et »Aufseher Collegium,« valgt af menigheden, hvor menighedsforstanderen var formand. Deres funktioner svarede i nogen grad henholdsvis til menighedsrådets og sognerådets, dog at Aeltesten Conferenz havde betydelig større myndighed. Aeltesten Conferenz i

Christiansfeld var udpræget tysksindet, medens danskerne havde noget større indflydelse i »Aufseher Collegium«. Klager over disse lokale institutioner kunne kun rettes til U. A. C. I denne havde hver enkelt menighed sin »decernent«, der skulle tage sig af vedkommende menigheds særlige forhold. Decernenten for Christiansfeld var dengang en mand ved navn Tietzen.

Christophs rejse og de danskes skriftlige henvendelse til direktionen i Berthelsdorf havde til følge, at U. A. C. blev betænkelig ved den forhastede måde, hvorpå den havde behandlet Aastrups sag.⁷ Tietzen sendte som styrelsens repræsentant et brev til Garve, hvori han pålagde denne, at han skulle ansøge amtmanden om sammen med forstander Jacobsen og inspektør von Bülow at måtte mødes med ham for at få nærmere oplysninger om, hvorvidt herredsfoged Andersen havde krævet Aastrups afsættelse på eget initiativ eller efter ordre fra de kompetente myndigheder. Derpå skrev Garve følgende brev til amtmand Kjer (i oversættelse):

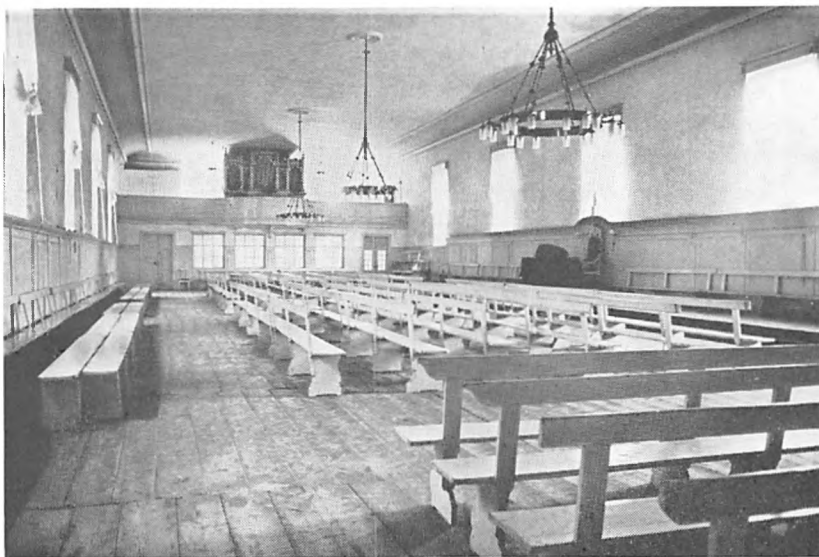
»Højvelbårne herre, højtærede hr. amtmand!

Om aftenen den 10. december modtog jeg på embeds vegne fra Tyrstrup herredsfoged medfølgende skrivelse af 9. december, som jeg straks den følgende dag fremsendte til Unitäts Aeltesten Conferenz i Berthelsdorf ved Herrnhut.

Derpå modtog den herværende danske prædikant Aastrup den 19. december en skrivelse fra Unitäts Aeltesten Conferenz, ifølge hvilken han skulle søge sin afsked eller imødese sin afskedigelse, dog at han for at undgå demonstrationer ikke mere skulle optræde offentligt.

Da affattede nu hans venner, for at opnå genkaldelsen af dette skridt, en adresse til Unitäts Aeltesten Conferenz, med hvilken snedkermester Christoph den 21. december rejste til Herrnhut. Da herredsfogeden, hr. J. R. Andersen, i mellemtiden så uventet hurtigt var død, er der overfor Unitäts Aeltesten Conferenz blevet gjort gældende, at han ved affattelsen af sin skrivelse måske allerede havde befundet sig i en sygelig tilstand af irritation, og at skrivelserne vel ikke har været affattet efter ordre eller i overensstemmelse med regeringen.

Derfor er det nu ved skrivelse af 24. december blevet pålagt mig at tilstille Dem, hr. amtmand, den sal. herredsfogeds skrivelse til

„Salen“ indvendig. Her virkede Austrup som dansk prædikant.

gennemsyn med anmodning om snarest muligt at måtte komme til Dem sammen med forstander Jacobsen og inspektør von Bülow og modtage Deres personlige erklæring om, hvorvidt hin skrivelse skal betragtes som affattet i regeringens ånd og behandles som sådan. En snarlig skriftlig erklæring ville Unitäts Aeltesten Conferenz finde endnu mere kærkommen og værdifuld.

Men desværre er min tid netop nu så stærkt optaget af embeds- pligter, at jeg i det mindste som forslag må tillade mig den bøn godhedsfuldt at modtage os (såfremt De ikke må afslå det) til det ønskede møde næste torsdag, den 29. om formiddagen klokken 11.

Christiansfeld, den 27. december 1864.

Med højagtelse og ærbødigst
Garve, præst.«

Brevet viser umiskendeligt Garves engagement på tyskerne side. Der er næppe noget at sige til hans personlige sympatier i den retning, da han var tysker, der kun tilfældigt og på begrænset tid var ansat i Christiansfeld. Men i hans ledende stilling indenfor menigheden kunne man nok have ventet en større neutralitet, hvor han

talte som Christiansfelds officielle repræsentant. Det var netop det, de danske menighedsmedlemmer savnede hos ham.

I sit brev til amtmand Kjer omtaler han, at herredsfoged Andersen, ophavsmanden til hele affæren, pludselig er død. Hans efterfølger blev en dreven jurist ved navn Selig.

Mødet mellem amtmanden og de tre mænd fra Christiansfeld kom i stand den 29. december 1864. Om dets forløb er der ikke andet bekendt, end at amtmanden tog meget venligt imod deputationen samt — hvad man kan slutte sig til ud fra tonen i Garves brev og amtmandens ved mødet lovede skriftlige svar, som han afgav den følgende dag. Efter hans kladdes mange overstregninger og rettelser får man det indtryk, at det har kostet ham ligeså meget besvær at skrive det, som det i dag volder at tyde det. Det lyder (i oversættelse):

»I anledning af den behagelige skrivelse af 27. ds. og i henhold til den med Deres velærværdighed samt herrerne forstander Jacobsen og inspektør von Bülow i går stedfundne mundtlige forhandling, og idet jeg tilbagesender den til gennemsyn meddelte skrivelse fra Tyrstrup herred af 9. ds., undlader jeg ikke at bemærke følgende:

Den afdøde herredsfoged Andersen kunne ifølge sin embedsstilling ligesom ved sin personlige tilknytning kende byen Christiansfeld så nøje som muligt, og hans yringer og hans beretning, som dannede hovedkilden angående tilstandene i Christiansfeld, måtte have særlig værdi for bedømmelsen af disse tilstande.

Ud fra den i herredsfoged Andersens hermed tilbagefølgende skrivelse givne fremstilling af forholdene i Christiansfeld og af pastor Aastrups person kunne det imidlertid kun synes ønskeligt, at denne ikke i fremtiden måtte beklæde sit indflydelsesrige embede for at unddrage den forhåndenværende splittelse i sindene i Christiansfeld og omegnen næringen.

Ved sagens nuværende tilstand, efter at pastor Aastrups afskedigelse eller suspension er blevet en fuldbyrdet kendsgerning, og det derfor kun drejer sig om, hvorvidt denne kendsgerning skal fastholdes, eller om den igen skal ophæves, forholder det sig for øvrigheden anderledes i det pågældende spørgsmål. Jeg tror nemlig, at en genindsættelse af pastor Aastrup i hans embede som prædikant i Christiansfeld ville gøre et stærkt for landets interesser uheldigt indtryk på befolkningen dér, at den ville opmuntre de danske og

Præsteboligen, den tyske pastor Carves hjem.

deres venner og ville tage modet fra mange, som roligt har fundet sig i de forhold, som har deres begrundelse i freden af 30. oktober d. å., og at det ganske overordentligt ville forøge tvivlen og splittelsen i sindene.

Men forholdene i de til Danmark grænsende egne af hertugdømmet Slesvig er af en sådan art, at der er al anledning til at skåne befolkningens fordomme og bekymringer og med den største omsorg at undgå alt, hvad der kunne give ny næring til den danske agitation, som egnen så længe har været udsat for, og jeg må derfor eftertrykkeligst fraråde en genindsættelse af pastor Aastrup.

Skulle man alligevel på kompetent sted komme til den anskuelse, at fremgangsmåden mod pastor Aastrup ikke var tilstrækkeligt motiveret, og at de mod ham foretagne skridt af en eller anden grund skulle genkaldes, så må jeg vente at få meddelelse om den definitive

*Forstanderboligen, hvor
forstander Jacobsen havde til huse.*

affattelse og udførelse af sådanne beslutninger, for at jeg kan sættes i stand til evt. at kunne give den keiserlig østrigske og den kongelig prøjsiske øverste civiløvrighed for hertugdømmerne Slesvig, Holsten og Lauenborg rettidig underretning derom.

Haderslev amtstue, den 30. december 1864.»

Det er betegnende for denne skrivelse, at den overhovedet ikke nævner det centrale spørgsmål, hvorvidt herredsfoged Andersen har handlet i overensstemmelse med regeringen. I stedet betragter amtmanden Aastrups afsættelse (foreløbig drejer det sig jo kun om en suspension) som et fait accompli og behandler sagen udelukkende ud fra det synspunkt, der efter hans mening måtte være mest opportunt for den tyske politik, uden smålige hensyn til retfærdighed og menneskelige eller moralske overvejelser.

Når han omtaler herredsfogedens »personlige tilknytning« til Christiansfeld, må man vist gå ud fra, at den har været begrænset til hans kendskab til Garve og hans meningsfæller.

I slutningen af skrivelseren nævner amtmanden muligheden af, at

En gade i Herrnhut, der viser den for herrnhuter-kolonien typiske mansardstil.

hans argumenter ikke måtte være en »tilstrækkelig motivering«. Man må vel deraf kunne slutte, at han ikke selv har været aldeles overbevist om deres tilstrækkelighed.

Det siger sig selv, at brødre-menighedens direktion i Berthelsdorf ikke har kunnet give sig tilfreds med dette svar. For dem var det jo netop afgørende at bedømme sagen ud fra spørgsmålet om retfærdighed og hensyn af moralsk og religiøs art. På direktionens vegne sendte biskop Matthiesen⁸ derfor et udførligt promemoria til Garve og pålagde ham først at indhente Aastrups godkendelse og derefter at overlevere det til amtmanden, som evt. skulle videre-sende det til »Civilkommissionen«. U. A. C.s promemoria lyder således (i oversættelse):

»Den undertegnede direktion af den Evangeliske Brødre Unitet anser sig forpligtet til i en åben fremstilling at give nærmere oplysning om fremgangsmåden i prædikant Aastrups sag fra brødre-menigheden i Christiansfeld, resp. ved hans embedssuspension, til underretning af den høje landsregering, først af hr. amtmanden i Haderslev.

En skrivelse fra Tyrstrup herredsfoged af 9. december 1864, rettet til pastor Garve og af denne straks fremsendt til os, omtaler

forholdene i Christiansfeld og udtaler en beklagelse af, at Christiansfeld i så ringe grad var i stand til at holde sig fri af landsfjendtlige indflydelser. Blandt hovedårsagerne nævnes også, »at en af den danske regering påtvungen prædikant, hvis opgave det havde været at bearbejde folket i dansk ånd, og som havde forstået at forskaffe sig stor tilslutning, stadig var i funktion. Det var påfaldende, at menighedens direktion lod sådanne forhold bestå, som nu i virkeligheden betød en politisk stillingtagen, eftersom man dog nu ikke længere kunne anføre intimidering fra den danske øvrighed som undskyldning, og en personaleforandring blandt tjenestemændene i menigheden ikke var noget påfaldende«.

Den i det forudgående nævnte personlighed er prædikanten Aastrup, til hvem de danske prædikener i Christiansfeld er betroet, og som i to år har stået i dette embede. Skønt der fra vor side ved hans ansættelse absolut ikke har været tale om den ovennævnte hensigt »at bearbejde folket i dansk ånd,« men der tværtimod var pålagt ham en virksomhed uden politisk agitation, som er fremmed for brødremenighedens princip, blev vi dog gennem skrivelsen klare over, at man hos den nærmest overordnede landsøvrighed frygtede for, at prædikant Aastrup ikke alene hidtil havde virket for danske interesser, men også i fremtiden ville gøre det, og vi mente, at han vanskeligt ville kunne holdes i sit embede, hvis ikke hans forbliven skulle få et skær af opposition mod den nuværende landsregering. Dertil kom yderligere, at også vi under hensyn til de allerede i længere tid i den derværende menighed bestående to partier anså hans fjernelse for ønskelig, idet gennem nogle meddelelser derfra mistanken var opstået, om måske det ene partis overvejende tilslutning til ham og dette partis udelukkende besøg til hans prædikener skulle give anledning til politiske demonstrationer, ja, at der endog fra ham kunne være udgået anledning dertil. Disse to hensyn, både til det af den anførte skrivelse fremgående ønske fra regeringen og til menighedens vel, foranledigede os til beslutningen at afskedige prædikant Aastrup fra sit embede. Den nemmeste vej ville have været at forflytte ham til et andet embede og et andet sted. Dertil fandtes der i mangel af et vikariat for tiden ingen lejlighed. Da det imidlertid var gjort os begribeligt, at landsøvrigheden ikke ville slå sig til tåls med yderligere tøven og henholden, syntes intet andet middel end afskedigelse at stå til vor rådighed. Ved meddelelsen af denne

beslutning blev det henstillet til prædikant Aastrup enten selv at søge sin afsked eller at imødese den, og samtidig fik han besked om indtil afgørelsen at standse sin prædikantvirksomhed for at forebygge det betænkelige ved en afskedsprædiken.

På denne meddelelse svarede han, at han i den gode bevidsthed hverken før eller nu at have indladt sig på politisk agitation, ikke fra sin side kunne søge sin afsked og derfor måtte imødese den fra vor side. Samtidig forsvarede han sig så indgående og tilfredsstillende med hensyn til de kendsgerninger, der var foreholdt ham, at den ene grund til hans afskedigelse, hensynet til menigheden, ikke længere kan gælde som motiv herfor, ja, at vi endog af gentagne skriftlige og mundtlige meddelelser er nået til den erkendelse, at en omgående afskedigelse snarere ville øge end fjerne spaltningen i menigheden. Af hans egenhændige fremstilling har vi vundet den gode tiltro til ham, at han ikke alene i fremtiden ligesom hidtil vil afholde sig fra alle politiske forhold, men at han også fra sin side — hvis han forbliver i sit embede — efter evne vil virke for at dæmme op for partiånden samt endelig, at han ud fra sin kristelige erkendelse og overbevisning føler sig forpligtet til, nu efter at fredsslutningen er blevet en kendsgerning, overfor den nye regering at udvise al troskab og underdanighed. Og at vi er berettigede til en sådan tiltro, derfor borger os hans hæderlighed og hans karakters oprigtighed.

Under disse så stærkt forandrede forhold ville:

- 1) hensynet til prædikant Aastrup, hvem den definitive afskedigelse ville bringe i det ufortjente rygte, at han i sin embedsførelse virkelig havde gjort sig skyldig i noget strafværdigt,
 - 2) hensynet til menigheden, af hvilken en stor del nu, da der virkelig ikke foreligger noget strafværdigt, med rette ville føle sig smertelig såret ved en sådan fremgangsmåde, og som allerede ved en personlig deputation har bedt os om hans genindsættelse,
 - 3) ønsket om også fra vor side at undgå ethvert udseende af en krænkelse af fredstraktatens § 23, som udelukker forfølgelsen af et politisk sindelag,
 - 4) frygten for faren af et politisk martyrium, som prædikant Aastrup ville blive udsat for, hvis han uden embede ville forblive i Christiansfeld,
- give tilstrækkelig anledning til at meddele prædikant Aastrup til-

ladelse til indtil videre at fortsætte i sit embede uden derfor at opgive tanken om hans forflyttelse for det tilfælde, at et for hans personlighed passende vikariat skulle åbne sig, og hans forflyttelse fremover skulle vise sig at være hensigtsmæssig og nyttig.

Men eftersom den nævnte skrivelse fra Tyrstrup herredsfoged har givet den første anledning til prædikant Aastrups foreløbige suspension, og efter at en deputation af Christiansfeldts menighedsdirektion på vort ønske har forelagt hr. amtmanden denne sag og både mundtlig og i en skrivelse til pastor Garve af 30. december har udtalt sine betænkeligheder mod genindsættelsen, har vi ment ikke at måtte gå videre uden først at bringe sagens gang og motiver for den hidtidige fremgangsmåde i det foranstående til hr. amtmandens kendskab og, såfremt denne skulle anse det for nødvendigt, til videre bekendtgørelse for den høje landsregering, samt at afvente velvilligt svar, idet det er os meget magtpåliggende at være i overensstemmelse med den høje landsregerings vilje og således, at vi gør os værdige til den tillid, som er vist os ved den nådige anerkendelse af Christiansfeldts koncession.

Berthelsdorf ved Herrnhut, den 5. januar 1865.

Direktionen for det
Evangeliske Brødre Unitet
ved
Christian Wilhelm Matthiesen,
den evang. Brødrekirkes biskop,
Præses«.

Det må erkendes, at U. A. C. har bestræbt sig på at fremstille sagen sandfærdigt uden egentlig at tage parti til nogen af siderne. Enkelte punkter kan man dog studse ved. Uvilkårligt spørger man, hvem der sigtes til, når der er tale om meddelelser fra Christiansfeld, der har vakt mistanke om, »at måske det ene partis udelukkende besøg til hans (Aastrups) prædikener skulle give anledning til politiske demonstrationer, ja, at der endog fra ham kunne være udgået anledning dertil«. På den anden side skal det anerkendes, at U. A. C. med stor styrke fremhæver Aastrups politiske neutralitet og hans karakters pålidelighed, der taler for, at han bør genindsættes i sit embede.

Mindre tiltalende virker det på en dansk mentalitet, at U. A. C.

ud fra disse betragtninger ikke resolut benytter sig af sin ret til at restituere Aastrup i hans embede, men i høj grad lader sig lede af politiske hensyn. Af de fire i promemoret nævnte grunde er mindst to af politisk karakter og — hvad også skrivelsens sidste afsnit bekræfter — de viser en klar tendens til at føje magthaverne. Frem for alt burde U. A. C. have været klar over, at tiden arbejdede i tyskerne favør. Alle forhandlinger måtte forhale sagen. Jo længere tid, der gik til dem, des stærkere kunne tyskerne påberåbe sig det *fait accompli*, som amtmanden allerede havde gjort til grundlaget for sin skrivelse af 30. december. Mere eller mindre bevidst har denne usikkerhed formodentlig været en følge af splidagtigheden i deres sind mellem deres naturlige sympati for den tyske sag og følelsen af deres religiøse forpligtelse til en overnational bedømmelse.

Amtmand Kjer har ikke været sen til at opfatte dette dilemma og til at udnytte det. Gennem pastor Garve svarede han på U.A.C.s promemoria uden at sende det til en højere instans med følgende skrivelse (i oversættelse):

»Deres velærværdighed!

Idet jeg herved tilbagesender det mig med behagelig skrivelse af 12. januar efter ordre af det Evangeliske Brødre Unitet i Berthelsdorf ved Herrnhut indsendte promemoria af 5. januar d. å. angående prædikant J. Aastrups suspension fra hans embede i Christiansfeld og samtidig sender en beretning fra herredsfogeden for Tyrstrup herred af 6. februar om denne sag, meddeler jeg Dem følgende:

Der bliver heller ikke fra vor side rejst tvivl om prædikant Aastrups personlige hæderlighed. De efterretninger, der er tilgået mig, tyder på, at Aastrup ikke alene er en begavet, men også af kristelig ånd besjælet og i Kristi kirkes tjeneste ivrig prædikant. Men han er i ganske utilbørlig grad danskheden hengiven. Han indrømmer selv, at han nærer stærk sympati for den danske nationalitet og er indforstået med de danskes bestræbelser for at hævde den danske nationalitet i Slesvig, og han udtaler frit og åbent, at hans politiske sindelag stadig er det samme, om end han er den regering, der har magten, underdanig og ikke foretager sig noget, som strider mod dennes institutioner.

På et sted som Christiansfeld og i det omkringliggende grænse-land, der er spaltet af skarpe partimodsætninger, og hvor befolkningen er af tvivlsom og blandet nationalitet, er en sådan politisk karakter så meget farligere, som dens befolkning hidtil har været udsat for agitation i regeringsfjendtlig forstand, og vedkommendes indflydelse kan blive skæbnesvanger for statens og menighedernes ydre og indre fred samt menighedsmedlemmernes forsoning med statens ordening af tingene, netop fordi højagtelse for personligheden og dens åndelige overlegenhed, parret med ærbødighed for den pågældendes stilling, påvirker den uselvstændige autoritetstro hob og forbereder den til den fortræd og ufred, som den politiske agitation fører med sig.

Aastrup danner således det åndelige midtpunkt og holdepunkt for det parti, som forstyrrer Christiansfelds indre fred og modsætter sig landsregeringens intentioner. Til dette parti støtter sig så de dansk-sindede elementer i den omkringboende landbefolkning, og den skadelige indflydelse, som han på denne måde allerede har udøvet før sin suspension fra embedet, ville naturnødvendigt øges overordentligt, hvis han nu, da alles øjne efter hans suspension er rettet mod ham, blev genindsat i sit ærefrygtkrævende embede og derved ville give den politiske retning, han repræsenterer, en vis sanktion.

Men også bortset herfra er det et uforvarligt og næsten syndigt forehavende påny at fremkalde tvivl om regeringens berettigelse og varighed og dens bestræbelser i den hob, der så længe har været udsat for politisk agitation, og at vanskeliggøre dens forsoning med de statslige forhold, den dog må leve under.

Regeringen har i hvert fald pligt til så vidt muligt at afvende og forhindre en sådan fremgangsmåde, og det kan heller ikke være den ligegyldigt, hvordan et med betydelige privilegier benådet samfund inden for staten forholder sig i den henseende.

At overfor sådanne pligter personlige hensyn til indehaveren af et embede ligesom til enkelte menighedsmedlemmers følelser ikke ubetinget kan blive afgørende for handlemåden, kan man uden videre gå ud fra. Men en krænkelse af fredstraktatens artikel XXIII og en forfølgelse af politisk sindelag kan umuligt findes i, at en embedsmand på grund af sin for opnåelsen af statens mål uheldige indflydelse bliver afskediget, eller en allerede fra sin stilling suspenderet embedsmand ikke bliver genindsat, og faren for et politisk

martyrium, som pastor Aastrup formodentlig ville blive udsat for, hvis han uden embede blev boende i Christiansfeld, ville over for den højere pligt ikke kunne komme i betragtning, selvom direktionen for Brødre Unitetet ikke skulle have et middel til rådighed for at forhindre dette martyrium.

Hvorledes direktionen af Brødre Unitetet skal forholde sig i denne sag, synes mig at være uden for al tvivl. Jeg for min part finder derfor ingen anledning til allerede nu at bringe sagen frem for den høje øverste civiløvrighed og indskrænker mig til at gentage, hvad jeg allerede har udtalt i min skrivelse af 30. december f. å., at jeg på det bestemteste må fraråde genindsættelsen af prædikant Aastrup.

I øvrigt henstiller jeg til Deres velærværdighed sammen med denne min erklæring at lade tilgå direktionen af Brødre Unitetet den medfølgende beretning af den nuværende herredsfoged for Tyrstrup herred, som indeholder værdifuldt materiale til bedømmelse af den foreliggende sag.

Haderslev amtstue, 16. februar 1865.«

Medens amtmandens skrivelse af 30. december 1864 måske nok kunne opfattes som en mere privat tilkendegivelse af hans personlige syn på sagen, drejer det sig her om et officielt svar på en officiel henvendelse. Det er kun rimeligt, at amtmanden har måttet føle sig bundet til sin tidligere udtalelse, og da U. A. C. med sit promemoria havde bevist som sin »anskuelse, at fremgangsmåden mod pastor Aastrup ikke var tilstrækkeligt motiveret, og at de mod ham foretagne skridt af en eller anden grund skulle genkaldes,« skulle man have fundet det mest korrekt at overlade afgørelsen til en højere instans, Civilkommissionen, der jo i øvrigt var den eneste kompetente i denne sag.

Det gjorde amtmanden altså ikke. Han har øjensynligt ment selv at kunne klare affæren og formodentligt heller ikke villet risikere at blive underkendt af den højere instans. Hans skrivelse af 30. december 1864 må efter hans mening have gjort det tilsigtede indtryk. U. A. C.s tyske nationalisme, parret med trangen til lovlydighed mod regeringens autoritære magt, er umiskendelig. Nu gælder det blot om at overvinde visse religiøs-moralske hæmninger. Det regner

han med at kunne opnå ved de prøvede midler: Sukker i den ene hånd og piskan i den anden.

Det kunne aldrig falde regeringen ind at bestride Aastrups hæderlighed og hans uangribelige karakter. Den øjeblikkelige situation er blot beklageligvis den, at der også må tages andre hensyn. Den brede hob, som ikke kan tænke selv, forstår ikke, hvad der tjener til dens sande vel, og lader sig derfor let vildlede af ansvarsløse demagoger. Det ville være ansvarsløst, ja, »næsten syndigt«, at levere sådanne folk propagandamateriale. Den synd vil den fromme brødremenighed da ikke begå! Skulle det forekomme U. A. C. vanskeligt at begrunde afvigelsen fra den gængse naive moral, vil det medfølgende »elaborat« af den dygtige jurist Selig give fornøden vejledning. Uden at kende dette »elaborat«s ordlyd kan man danne sig en forestilling om dets karakter efter en bemærkning i Christianfeldts tyske protokol. Der tales om »juristische Schärfe,« hvad på jævnt dansk måske svarer nogenlunde til »juridiske krumspring«.

Men – og nu kommer piskan frem – modstanden mod regeringens velmenende fremgangsmåde kunne få de alvorligste følger for brødremenighedens privilegier.

Eftersom amtmanden i sin skrivelse ikke har anført nye saglige argumenter for berettigelsen af Aastrups suspension, ikke heller har overgivet den til en højere instans, har han ikke kunnet overbevise U. A. C. om rigtigheden af den trufne afgørelse. Et direkte svar til amtmanden foreligger ikke, men i et brev fra Tietzen til Garve findes der en bemærkning om, at et og andet i den tyske argumentation nok kunne imødegås, hvad man dog ser bort fra. Direktionen i Berthelsdorf har altså ikke villet anerkende myndighedernes fremgangsmåde, men den har indset, at den ikke kan opnå noget ad forhandlingens vej og har bøjet sig for overmagten. Formodentligt har truslen om inddragelsen af privilegierne virket stærkest. Men man vil uvilkårligt spørge, om den ville have givet så let efter, hvis den helhjertet havde ønsket en retfærdig løsning. Nu nøjedes den med at forflytte Aastrup til Gøteborg i stedet for at afskedige ham. Det var naturligvis en indrømmelse af fejltagelsen, men dog blot en halv løsning.

Det blev også ved denne lejlighed overladt til Garve at meddele amtmanden direktionens beslutning. Det gjorde han i følgende brev (i oversættelse):

»Deres højvelbårenhed!

Jeg skal som svar på Deres skrivelse til mig af 16. februar sammen med en hosliggende beretning af hr. herredsfoged Selig af 6. februar d. å., hvilke to skrivelser jeg straks havde fremsendt til Brødre Unitetets direktion, nu efter ordre fra samme ærbødigst meddele, at den herværende danske prædikant Aastrup derefter definitivt er blevet afskediget fra sit embede, og at denne afskedigelse (som jeg kan tilføje) er meddelt ham den 2. marts.

På en og anden bemærkning i den nævnte beretning kunne – bliver der skrevet til mig – nok svares en del, hvad der dog sømmeligt ses bort fra.

Christiansfeld, 4. marts 1865.

Med den største højagtelse,
Deres meget ærbødige
Garve, præst.«

Bag dette brevets formelle facade aner man tyskerens hemmelige triumf. Garve har næppe været ked af at slippe af med en politisk modstander og en besværlig kirkelig konkurrent. Det er således betegnende, at han taler om Aastrups »afskedigelse,« skønt U. A. C. forlængst har indrømmet sin fejltagelse, og Garve ikke kan være i tvivl om, at Aastrup fremdeles skal blive i brødre menighedens tjeneste. For egen regning tilføjer han, at Aastrup er blevet gjort bekendt med sin »afskedigelse« – formodentlig af Garve selv. U.A.C.s bemærkning om muligheden af imødegåelser nævnes, ligesom i forbigående, som noget, der er blevet tilskrevet ham, og som han ikke behøver at stå bag, ligesom han finder det »sømmeligt,« at man undgår at uddybe det nærmere.

Dermed er de officielle forhandlinger mellem brødre menighedens tyske repræsentanter og de tyske myndigheder afsluttet. Aastrups fjernelse fra hans embede i Christiansfeld er gennemtvunget uden hensyn til, at den ikke har været berettiget. Et senere efterspil udgik ikke fra brødre menigheden som sådan, men fra dansk side.

De danske medlemmer af menigheden i Christiansfeld var på ingen måde tilfredse med U.A.C.s fremgangsmåde. Da de umiddelbart efter Aastrups suspension i december 1864 sendte Christoph med deres redegørelse til Berthelsdorf (se s. 124), lå sagen ganske klar:

1) var de mod Aastrup rejste beskyldninger aldeles ubegrundede,

- 2) var herredsfoged Andersen ganske uberettiget til at forlange Aastrups afskedigelse. U. A. C. måtte derfor erkende sin fejl og omgående genindsætte Aastrup i hans embede. Jo hurtigere, det skete, des mindre opsigt ville afbrydelsen af hans funktion vække.

Så meget mere har man på dansk side været skuffet over, at U. A. C. i stedet for at handle snarrådigt henvendte sig til de tyske myndigheder for at udforske rækkevidden af herredsfogedens skrivelse. Formelt kan det se meget korrekt ud, det burde bare være sket, før U. A. C. satte Aastrup fra bestillingen. Som sagen nu lå, kunne de tyske myndigheder henholde sig til den kendsgerning, at det var brødremenighedens styrelse, der havde afskediget Aastrup og derved skabt et fait accompli, som ikke mere stod til at forandre.

Det er muligt, at de danske i Christiansfeld har følt sig noget brøstholdne over den mistillid, hvormed direktionen mødte deres fremstilling af sagen, men i hvert tilfælde var de forargede over, at en så åbenlys uretfærdighed skulle blive ved at bestå i brødremenigheden, længere end nødvendigt, til stor skade for dens anseelse. De sendte derfor allerede i januar 1865 følgende skrivelse til U. A. C. (i oversættelse):

»Til de kære brødre af U. A. C. i Berthelsdorf.

Elskede brødre!

I fortsættelse af vor skrivelse, som broder Christoph overbragte jer, og hvis indhold vi stadig vedkender os i et og alt, føler vi trang til endnu engang hjerteligt at bede de kære brødre af U. A. C. lade vor kære broder Aastrup forblive i sin velsignede embedsvirksomhed, resp. snarest genindsætte ham, eftersom hans afsættelse bevisligt savner ethvert retsligt grundlag, og den øverste civilmyndighed, hvem det jo for tiden alene tilkommer at anmode om sligt hos U. A. C., ikke, så vidt vi har bragt i erfaring, har taget et skridt i den retning og heller ikke med rimelighed har kunnet gøre det, da vor kære broder Aastrup ikke har givet nogen anledning dertil, hvilket jo også herværende Aeltesten Conferenz i alle punkter har måttet bekræfte. Hvis de kære brødre af U. A. C. havde behaget at vælge en repræsentant af deres kreds, for at han her på stedet personligt kunne have overbevist sig om kendsgerningerne, ville sagen efter vor formening hurtigt være kommet i det rigtige spor.

Vi beder derfor påny overveje sagen alvorligt med og for Herren og ikke af frygt eller tjenstvillighed overfor mennesker handle mod samvittigheden og en bedre overbevisning, ikke at tænke, at sagen nu må gå sin gang, efter at han er afsat, for ikke at tabe ansigt. At gøre en fejl god igen sømmer sig jo godt for en kristen, særligt da, når der foreligger omfattende beviser for de anførte bagtalelsers ugyldighed.

Helt bortset fra en stor del af herværende menighed ville mange udenbys venner af brødremenigheden tage forargelse af det, hvis udtalelsen mod broder Aastrup fremdeles skulle stå ved magt, og de måtte sige til sig selv, at uretten kan veje tungt også indenfor brødremenigheden, at også dér må der regnes med løgn, misundelse og bagtalelse.

Også dette vil I, elskede brødre, forhåbentlig tage i betragtning og føre sagen til én Gud velbehagelig afslutning.

Dertil give Herren jer sin nådige bistand efter jeres og vor bøn.

Christiansfeld, den 6. januar 1865.

S. Lauersen. M. Bank. P. Dahl. E. Weinert.«

Fra samme dag (6. januar 1865) foreligger et ret udførligt privat brev fra Øster til Tietzen, af hvilket der skal anføres nogle afsnit, der synes mindre forbeholdne end den mere officielle skrivelse. Således lader han skinne igennem, at herredsfoged Andersens krav om afsættelse af Aastrup anses for fremkaldt af selve den tyske præst, Garve. Det hedder (i oversættelse):

»Når vi er overbeviste om, at anklagerne, som er rejst mod broder Aastrup af underordnede embedsmænd, først er indledet herfra af lidet broderlige grunde og mod menighedens ånd, at disse anklager er aldeles usande og ubegrundede, at han tværtimod altid har været en rolig og lydige undersåt, som i stor tilbagetrukkethed kun har levet for sit embede, så kan du forestille dig, med hvilke følelser vi har modtaget efterretningen om, at brødrene af U. A. C. har lånt øre til sådanne mistænkeliggørelser. Vi må føle det, som havde en løgnens og falskhedens ånd rejst hovedet, at endog tilliden til dem, der før nød den i fuldeste mål, til brødrene af U. A. C., er blevet rystet, og det næsten synes, som var Herrens sag blevet til en biting i menigheden, og som var personlige hensyn blevet til hovedsagen...

... Hvis vi her i menigheden dannede en enhed, ville vi med let-
hed tilbagevise alle indflydelser udefra, og ligesom vistnok brødrene
af dansk nationalitet i de år, da vi stod under dansk styre, har brugt
al deres indflydelse til menighedens vel og opretholdelsen af de
gamle vedtægter, som vi elsker, således ville vi gerne have ventet
noget tilsvarende af vore tyske søskende. Skulle tiderne ændre sig,
ville vi da også troligt virke til vor kære herværende menigheds
vel ... «

Som svar på de to skrivelser af 6. januar skrev Tietzen følgende
brev (i oversættelse):

»*Berthelsdorf*, den 10. januar 1865.

Kære broder Christoph!

Som du lovede mig ved dit kære besøg, personligt at overbringe
vort svar til dine brødre på deres skrivelse, må jeg efter at have
hørt om din tilbagevenden endnu engang bede dig om samme tje-
neste. Der er nemlig siden da indtruffet en ny skrivelse af 6. januar,
til dels igen undertegnet af de samme underskrivere som den første,
hvilken skrivelses afsendelse formodentligt også vil være dig be-
kendt. Deri bliver påny ansøgt om genindsættelse af broder Aastrup
i hans embede, og der udtales en beklagelse af, at der ikke straks er
blevet foretaget en visitation fra U. A. C.s side. Hvad angår det
første punkt, så ved du jo, at U. A. C. først ville instruere sig om
betydningen af herredsfogedens skrivelse hertil. Dette er sket, og
U. A. C. er i mellemtiden trådt i skriftlig forhandling med lands-
øvrigheden til fordel for broder Aastrup. Resultatet deraf må fore-
løbig afventes.

Med hensyn til den ikke straks foretagne visitation må jeg be-
mærke, at et personligt besøg ville have været formålsløst for de
nævnte forhandlinger, men til granskningen af stemningen i menig-
heden var dine meddelelser derom tilstrækkelige, eftersom du var
blevet sendt hertil i dette øjemed.

I hin skrivelse at se den mistanke udtalt, at U. A. C. af usagligt
rethaveri ville fremture på den engang betrædte bane, beklager jeg
fra min side så meget mere, som jeg er overbevist om noget andet.

Jeg kan ikke fortie frygten for, at hvis den nuværende bevægelse
i menigheden skulle blive meget højlydt og udadtil blev bekendt,
det da let kunne fremkalde en ugunstig stemning mod broder Aas-
strup hos regeringen. Mine ønsker for menigheden har jeg af et op-

rigtigt hjerte udtalt mundtligt over for dig; de stemte overens med dine og er endnu i dag de samme. Jeg føjer dertil kun endnu ønsket om, at det ikke må lykkes fjenden^o at så mistillid mellem os og jer, hvorved den allerede dybe skade ville blive endnu dybere. Herren forbarme sig! Idet jeg beder dig meddele denne skrivelses indhold til undertegnerne af skrivelsen af 6. januar, ligesom også til den kære broder Øster, slutter jeg i venlig erindring om dit kære besøg.

I hjertelig kærlighed som din trofast forbundne

G. Tietzen.«

Som det var at vente, forhalede U. A. C.s forhandlinger med de tyske myndigheder afgørelsen. De dansksindede i Christiansfeld blev mere og mere utålmodige, og de har vel også været klare over, at jo længere tiden trak ud, desto ringere blev deres udsigter til at få Aastrup genindsat i hans embede. Da der var gået over fire uger efter Tietzens brev af 10. januar, sendte de følgende skrivelse til Berthelsdorf (i oversættelse):

»*Til de kære brødre*

af Unitäts Aeltesten Conferenz i Berthelsdorf.

Da afgørelsen i vor kære broder J. Aastrups sag trækker så meget i langdrag, kan vi ikke undlade endnu en gang at rette nogle linjer til de kære brødre af U. A. C. Ved broder S. Christoph er en skrivelse fra den kære broder Tietzen blevet os meddelt, hvori vi bliver opfordret til at have tillid til brødrene af U. A. C., og vi følger med glæde denne opfordring, dog må vi indrømme, at den lange tøven ikke kan styrke denne tillid. Ønsket om vor herværende menigheds, vore udenbys søskendes og talrige i omegnen boende venners vel indgiver os håbet, at det virkelig er de kære brødre af U. A. C.s vilje, at broder J. Aastrup også i fremtiden må fortsætte sin hidtidige så rigt velsignede virksomhed i Herrens vingård. Vi kan bevidne, at ikke politikken, men den rene og indtrængende prædiken af evangeliet og trangen til opbyggelse har hidført de mange tilhørere, som nu indtrængende ønsker hans genindsættelse, og at særdeles mange sjæle vil tvivle om menigheden og dennes direktion, hvis en så åbenbar uret skulle opretholdes. Thi efter en tydelig erklæring fra vort lands øverste myndighed ligger genindsættelsen af vor kære broder Aastrup udelukkende i hænderne på U. A. C. Skønt

vi er fuldkomment overbeviste om den gode indsigt og visdom hos brødrene i U. A. C., foranlediges vi dog af den lange tøven, hvis årsag vi ikke kan forstå, til at foreslå de kære brødre at henvende sig direkte til den øverste civilmyndighed for hertugdømmet Slesvig, navnlig til hans excellence, hr. præsident, friherre von Zedlitz, eller også at give vor kære broder J. Aastrup fuldmagt til at foretage et sådant skridt. I begge tilfælde er vi overbeviste om, at vor broder Aastrup snart vil blive restitueret i sit embede, så meget desto mere, som han i sin egenskab af rolig og lydig undersåt kan gøre regning på regeringens agtelse og velvilje. Skulle de kære brødre af U. A. C. imidlertid ikke være villige til at gå ind på disse forslag, ville vi være nødsaget til selv at foretage et skridt ved landets øverste regering, som andre menigheder også allerede har gjort for at beholde deres præster, og at klage over, at amtmand Kjer i Haderslev på trods af vore koncessioners stadfæstelse ikke vil efterkomme U. A. C.s ønske, men lægger hindringer i vejen for broder Aastrups genindsættelse. Vi har det håb også ad denne vej at nå vort mål.

Det har berørt os meget smerteligt, at et embedsbesøg fra U. A. C. har fundet sted i Stettin, men at det ikke har været muligt at besøge os. Thi foruden vor broder Aastrups sag er der adskilligt andet, navnlig i Chorhusene, som nok kunne gøre tilstedeværelsen af en broder fra U. A. C. nødvendig, og herværende menigheds trængsler ville blive betydelig lettere, hvis vi følte virkelig og virksom deltagelse.

Skulle det end synes, som om Christiansfeld for tiden helt var unddraget den danske regerings område, så vil vi dog gøre opmærksom på, at det måtte forekomme denne mærkeligt, at brødremenigheden søger at udbrede evangeliet i Grønland og Vestindien, medens den her i landet søger at lukke de åbne døre og tømme den fyldte kirke.

Endelig beder vi at optage også denne skrivelse i kærlighed og være forvissede om, at kun ønsket om vor herværende menigheds vel har været vor rettesnor. Vi forbliver

Eders i Herren trofast forbundne brødre.«

Dette brev er antageligt skrevet omkring midten af februar. Det omtales i et brev af Tietzen til Garve af 28. februar, hvori det hedder:

*Sostrehuset i Christiansfeld, et af „chorhusene“.
I det tilsvarende brødrehus fandtes olstuen.*

»For nylig modtog vi atter en skrivelse fra Christiansfeld, undertegnet af brødrene Lauersen, Øster, Joh. Bau og Bank, i broder Aastrups sag med forslag, som ikke kan gennemføres...«

De forslag, som Tietzen erklærer for uigennemførlige, må formentlig hentyde til det danske ønske om, at U. A. C. henvender sig direkte til friherre von Zedlitz. Slet så umuligt kan det dog næppe have været. Iflg. et protokollat i Christiansfeld havde Aastrup nemlig den 9. januar haft en samtale med denne Zedlitz, og denne synes at have anerkendt berettigelsen af de danske anker, som også var fremkommet i U. A. C.s promemoria. Eftersom amtmand Kjer simpelthen havde forbigået det centrale problem med tavshed, ville en henvendelse til den højere, for disse spørgsmål kompetente, instans have været ret naturlig, så meget mere, som Tietzen allerede den 10. januar i et brev til Garve havde ytret (i oversættelse):

»Det ville være ønskeligt, at amtmanden ville lade vor promemoria gå videre til Civilkommissionen, for at, lige meget hvordan svaret måtte falde ud, ingen åbne spørgsmål blev tilbage...«

Underskriverne af henvendelsen til U. A. C. har efter Aastrups samtale med Zedlitz haft et »håb om også ad denne vej at nå vort mål,« hvis de skulle se sig tvungne til at betræde den.

Man har svært ved at betragte U. A. C.s handlemåde som andet end et forsøg på at skaffe sig et alibi i en kedelig sag, som den måske mod sin vilje, men ikke uden egen skyld, var blevet impliceret i; det negative udfald af sagen næppe har forvoldt de ledende mænd nogen større sorg.

Forhandlingernes resultat blev som tidligere omtalt (s. 138), at U. A. C. gav afkald på at gennemføre sagen til bunds og faldt til føje efter amtmandens ønske, idet man påberåbte sig Paulus-ordet fra Rom. 13 om at underordne sig de foresatte myndigheder.

Bitterheden i Christiansfeldts danske kredse finder sit tydelige udtryk i et brev, som de efter dets indhold må have sendt til Berthelsdorf efter 2. marts 1865. Det lyder (i oversættelse):

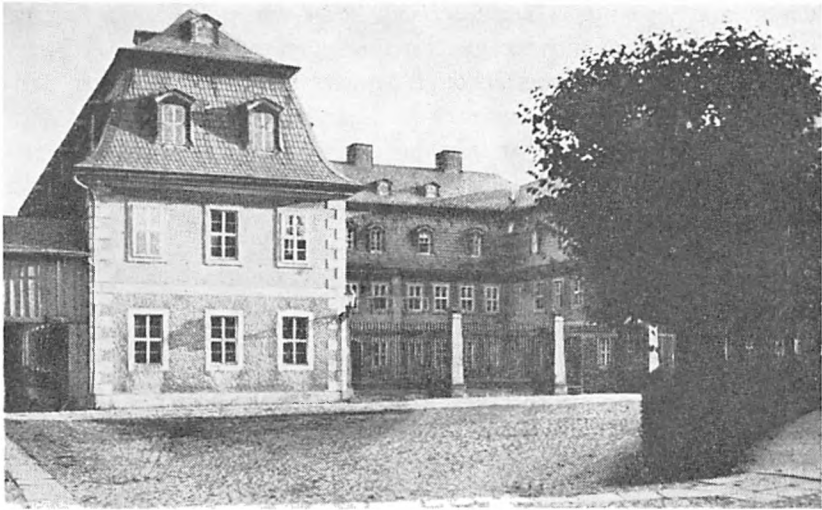
»Til medlemmerne af U. A. C. i Berthelsdorf.

Elskede brødre!

Eftersom vi må antage, at vor kære broder Aastrups sag i denne omgang er afgjort, kan vi ikke undlade endnu en gang afsluttende at udtrykke vore tanker overfor jer.

Vi håber, at grundene for hele fremgangsmåden ved den officielle meddelelse til herværende menighed vil blive fremlagt, thi for os, som fra nært hold har kunnet iagttage vor kære broder Aastrup, er der ikke det allermindste bekendt, som hverken for en verdslig eller en gejstlig ret kunne foranledige eller retfærdiggøre hans afsættelse. Tværtimod savner vi smerteligt den opbyggelse, der blev os og mange venner og naboer til del i hans prædikener.

Da synoden af året 1857 har påbudt regelmæssige visitationer i menighederne og med dette formål for øje har øget antallet af U. A. C.s medlemmer, er vi meget forundret over, at ingen broder på vor gentagne bøn har villet komme hertil, skønt vor menighed her hårdt trængte til sådan et besøg. Men så længe som U. A. C. lader sig bruge som værktøj for et politisk parti, og vi må føle, at i dens kreds den politiske mening har indflydelse på hjertet og sindelaget overfor medbrødre, er det ikke at tænke på, at sindene her vil falde til ro. Hvis de kære brødre af U. A. C. i øvrigt tror, at

Et „chorhus“ i Herrnhut.

man måtte frygte for forstyrrelser af den ydre ro og orden, tager de meget fejl, og også i den henseende ville et besøg her fuldkomment kunne berolige dem. Vi vil med glæde underordne os den øvrighed, der har magt over os, men at vi pludseligt skulle hade, hvad vi i mange år har elsket og værdsat, det som vi af hjertet har bedt for til Herren, at vi skulle holde op med at bede for den nation, som vi tilhører, og hvis sprog vi taler, er dog nok ikke meningen med Guds ord.

Vi er helt enige med jer heri, at mange øjne i denne tid fra omegnen hviler på Christiansfeldt og iagttager, hvordan en menighed i en sådan tid står sin prøve. Men vi er også overbeviste om, at aldrig nogen begivenhed har sat vor menighed og dens direktion i et dårligere lys overfor vore omgivelser end netop broder Aastrups afsættelse, der kun kan forklares som en følge af nationalhad. Vi skjuler ikke for os selv faren ved vor menigheds nuværende tilstand, vi føler nok, at vi er på en afvej, men vi beder om dog ikke altid at blive ensidigt bedømt, at man ikke vil søge al skyld på den ene side, men at det måtte vises os på en tydelig måde, at U. A. C., skønt den består af tyske mænd, dog ikke ser sin hovedopgave i at udbrede tysk nationalitet og sprog på jorden og værne om dem, om

det så måtte gå med Guds rige, som bedst det kunne, men at Frelserens sag må være hovedsagen i menigheden, at vi alle må ydmyge os for ham som vor eneste konge og vort evige hoved. Hertil ville vi gerne påny slutte os sammen med jer, og vi ville glæde os over at få en forsikring om, at ikke heller fra jer side forskelligheder i synet på ting i det ydre liv kan sønderrive det bånd, der binder hjerterne sammen.«

Efterdønninger af Aastrup-sagen.

Dette brev danner afslutningen af korrespondancen mellem de danske menighedsmedlemmer i Christiansfeld og direktionen i Berthelsdorf. Anstrengelserne for ved hjælp af U. A. C. at beholde Aastrup i Christiansfeld havde været resultatløse. Det eneste, man havde opnået, var en vis æresoprejsning for Aastrup, der, i stedet for at blive afsat fra brødremenighedens tjeneste, blev forflyttet til Gøteborg. Den 13. maj 1865 rejste han til sit nye virkefelt.

Vigtigere er det dog måske, at dette udfald i en dybere forstand blev et vendepunkt i de danskes indstilling.

Opindeligt havde det for dem været aldeles selvfølgeligt, at der i brødremenigheden kun fandtes én opgave, at fremme Guds rige, og at alle andre hensyn måtte vige for dette ene. Lige så selvfølgeligt måtte det være, at brødrene i denne kirkes ledelse ubetinget måtte handle efter dette princip. Det var grundlaget for deres autoritet.

Da nu Aastrup midt i »sin velsignelsesrige virksomhed« for Guds riges fremme modtog meddelelsen om sin afsættelse, resp. suspension, kunne de ingen anden forklaring finde end den, at U. A. C. gennem Garve, hvis udpræget tyske sympatier de havde mange vidnesbyrd om, var blevet forkert underrettet om den sande sammenhæng.

Dette var situationen, da de danske i Christiansfeld sendte Christoph med deres redegørelse til Berthelsdorf. De havde da den tillid til U. A. C., at den omgående ville erkende sin fejltagelse og restituere Aastrup i hans embede.

Det blev deres første skuffelse, at U. A. C., i stedet for en resolut handling efter brødremenighedens princip, valgte forhandlingens mistænkelige vej, der foranledigede den livlige korrespondance med Tietzen. Eftersom denne gang på gang afviste deres forslag, opdagede de med voksende klarhed, at mændene i direktionen ikke

svarede til de forestillinger, de havde gjort sig om dem. De lod sig i høj grad påvirke af nationale sympatier og af menneskefrygt. Dermed var grundlaget for deres autoritet bristet og veg omsider for åben mistillid.

Denne mistillid til de ledende mænd var dog ingenlunde rettet mod selve brødreneheden. Den følte de sig stadig knyttet til med stærke bånd. De anerkendte deres egen fare for at blive lunkne over for det centralt religiøse, i samme grad som de nationale lidenskaber fik magt over dem. Det kunne vanskeligt undgås i grænseområdet, og de drøftede – allerede før Aastrups afrejse til Göteborg – planer om at udvandre nordpå for at grundlægge en ny herrnhuter-koloni i Jylland med Aastrup som præst. Foreløbig havde disse planer ikke taget fast form, men de er formodentlig kommet mere i forgrunden, da den endelige afgørelse i Aastrupsagen gik de danske imod.

Så utilfredsstillende denne udgang dengang har været for dem, har vi dog netop den at takke for et interessant indblik i denne periodes forhold i Christiansfeld. Efter Aastrups bortrejse til Göteborg skrev Øster nemlig en række breve til ham for at holde ham underrettet om de forskellige faser i den nationale kamp. Udkastene til disse breve, suppleret med enkelte andre dokumenter, danner hovedindholdet af de følgende blade. Som ven til ven udtaler Øster sig uforbeholdent om begivenheder og personer, som de begge er fortrolige med. Det kan på den ene side hist og her nødvendiggøre en kommenterende bemærkning, men vil på den anden side give et ret levende billede af tilstandene.

Det første af disse breve er dateret den 17. juni 1865. Det omtaler en rejse, som Bank, en af det danske partis førende mænd i Christiansfeld, har foretaget til Tyskland, åbenbart for endnu en gang at klage over Aastrups afskedigelse. Ved denne lejlighed har han for første gang over for U. A. C. omtalt tanken om at grundlægge en herrnhuter-koloni i Jylland. I Østers brev hedder det:

» . . Nogle dage efter din afrejse kom broder Bank¹⁰ hjem fra sin rejse til Tyskland, han har med frimødighed sagt brødrene i U. A. C. sandheden. Joseph Mathiesen var hans tolk, men tilsidst ville Tietzen ingen tolk have, da han vel syntes, de drøje sandheder ikke passede for tredje mands øre. C. Simonsen havde også været med og

Rebslagermester Øster, forfatteren af brevene til Aastrup og de fleste andre dokumenter fra dansk side.

samstemmede fuldkommen med vores anskuelse, ja udtrykte den næsten endnu skarpere. Bank havde lagt dem det hele ansvar på hjertet, som både her og hisset ville hvile på en så uretfærdig fremgangsmåde. Tillige havde Bank forespurgt, om de ikke syntes om at grundlægge en menighed i Jylland. Svaret var naturligvis undvigende, dog ikke afslående. De gav Bank opdrag om først at få at vide, hvor mange søskende der ønskede en sådan plan udført, herpå have vi ikke syntes endnu allerede at kunne indgå, da jo ingen gerne vil binde sig til at rejse, før man endnu ved, om der bliver noget af en sådan menigheds anlæggelse. Bank er i denne tid rejst til Jylland og vil dér forhøre blandt de opvakte og med menigheden forbundne søskende, hvor stort ønsket blandt dem efter en menighed måtte være. Imidlertid blev gården Volstrup udbudt til salg i »Aarhus Avis«, hvilket var os meget mærkeligt. Bank vil foreløbig også forhøre, hvorledes handelen måske kunne ordnes, conditionerne havde vi alt tidligere modtaget fra København, dog er naturligvis alt kun ganske løst. Et par brødre ville have gjort rejsen derned, men da de talte med forstander Jacobsen, tilrådede denne at vente,

indtil Bank kom tilbage. Hvad synes nu du om alt dette? Hvis du kunne få lejlighed, da beder jeg dig at skrive mig din mening. Jeg tror nu i det hele ikke, at U. A. C. vil gøre noget, når det kommer til stykket, men det kunne også være, at vi måske selv kunne klare sagen, imidlertid er enkelte bange for, at Bank ville misbruge den indflydelse, hans penge muligvis kunne forskaffe ham. Når det kommer til stykket, er der også så mange bånd, der knytter én til hjemmet, at man har svært ved at rive sig løs.

Hovedøjemedet med disse linjer er imidlertid et andet. I den sidste tid har der været en fyrst af Hohenlohe¹¹ i Haderslev for at høre befolkningens klager over embedsmændene. Særdeles mange folk fra Haderslev og hele omegnen var mødt, og det lod til, at han interesserede sig meget for det, han hørte, og lovede, at alt skulle blive undersøgt. Man venter derfor en kommission til Haderslev. Nu ville jeg spørge, om du synes om, at vi forebringer din sag for denne kommission, da den netop er et eksempel på embedsmændenes overgreb. Hvis du synes det, ville jeg spørge dig, om der i det sidste brev fra U. A. C., hvori din afsættelse endelig blev afgjort, var anført som grund for denne øvrighedens ønske om din fjernelse, om du synes, at din samtale med amtmanden kunne benyttes, og da hvor meget, da der måske kunne forlanges en retslig bevidnelse af dit udsagn. Du har jo vist ingen afskrift af Andersens brev til U. A. C., for dette var det allerbedste, men du kunne måske skaffe afskrift af de vigtigste steder af det første brev fra U. A. C., som du modtog den 19. december, naturligvis kun hvad øvrighedens optræden angår. Skulle jeg imidlertid forurolige dig med dette, beder jeg dig ikke at tage nogen notits af mine spørgsmål, for om du også ikke ville tage nogen del i klagen, kunne vi jo dog forebringe, hvad vi vidste, så kunne de gøre dermed, hvad de ville, kendsgerningerne taler selv stærkt nok . . . «

Skønt planerne om at købe Volstrupgård for at anlægge en ny herrnhute-koloni og Hohenlohes besøg i Haderslev ikke umiddelbart synes at have noget med hinanden at gøre, var der alligevel en vis sammenhæng mellem dem.

Straks efter Wiener-freden var Østrig og Prøjsen blevet enige om, at de i fællesskab skulle administrere hertugdømmerne. Det førte imidlertid til svære gnidninger mellem disse to rivaliserende stormagter. Da nu østrigerne favoriserede augustenborgerne, styrede

prøjerne en hårdere kurs mod disse. Det kunne endog maskeres som retfærdighed, idet man drog de augustenburgske embedsmænd til ansvar for de overgreb, de havde gjort sig skyldige i, og det vil sige, at de fleste underordnede embedsmænd, som var augustenburgere, blev ramt. Hohenlohe havde fået det hverv at undersøge alle uregelmæssigheder, og for de dansksindede kunne det nok tage sig ud, som om deres værste trængsler nu var overstået.

Selv om sønderjyderne ret hurtigt fik farten af, at de ikke skulle vente sig ret meget af det tilsyneladende mildere klima, var presset dog på den tid mindre trykkende, og man var da i Christiansfeld også mindre tilbøjelig til den udvandring til Jylland, som altid ville være et vovestykke, og som ingen ønskede. Dertil kom, at man netop nu måtte anse det for sin første pligt at blive på sin plads for at føre sine berettigede klager frem.

Det er netop sådan en klage, Østers næste brev til Aastrup drejer sig om. Brevet er dateret den 14. juli, altså selv samme dag som den skrivelse, der her (s. 122) er anført som resumé. Da denne henvendelse er undertegnet af Øster og Lauersen, kan der ikke være tvivl om, at den i brevet omhandlede klage er identisk med resuméet, der netop bl. a. anfører dele af Aastrups samtale med amtmanden. Dem har Aastrup øjensynligt givet sit samtykke til at benytte i et brev, der her takkes for. I Østers brev hedder det:

»Et par dage efter, at jeg havde afsendt brevet, fortrød jeg næsten, at jeg havde begyndt at tale med dig om Hohenlohes sendelse, men derpå kom igen rygtet om en kommission, som var kommet til Haderslev, og så ønskede jeg jo at bringe sagen frem; en aften kom Sabroe¹² herigennem, og jeg ventede da på ham i gæstgivergården, men da han kom, mente han, at den kommission kun søgte at forhindre klagernes fremgang, imidlertid må dette nu have forandret sig, thi i mandags fik Ebbesen¹⁰ opdrag så snart som muligt at få det i stand, som vi ønskede indgivet. I dag kom nu Sabroe her til mig og modtog af mig en kortfattet beskrivelse af den hele fremgangsmåde imod dig med nogle sætninger af amtmandens samtale med dig. Da han havde hørt det, mente han, det var aldeles nødvendigt, at det blev indsendt. Zedlitz skulle privat have skrevet til Friis i Ejsbøl¹³ og bedt ham at tilvejebringe alt, hvad der var muligt, så det lader til, at prøjerne interesserer dem for at få noget imod de augustenburgske embedsmænd.

At der kan opnå et virkeligt resultat enten for dig eller os, det venter jeg naturligvis slet ikke, men jeg synes, at når vi ikke benyttede denne lejlighed til at underrette øvrigheden om, hvorledes de underordnede embedsmænd have gjort indgreb i vore forhold, ville vi derved begå en forsømmelse, og i en sådan tid er det enhver pligt at bidrage sit til, at den danske nationalitet kan vise, i hvor høj en grad den er blevet forurettet, om man også derved skulle få lidt besvær og ubehagelighed. Jeg synes også fra menighedens standpunkt ikke at forse mig derved, da vi dog kun handler i øvrighedens opdrag og interesse, og det må blive klart for enhver, hvor sandt det var, da vi gjorde U. A. C. opmærksom på landets virkelige regering og de underordnede augustenburgske embedsmænd. Hvad skrivelsen selv angår, så fandt jeg mig ikke rigtig tilfreds med den, den var for kort, men de andre mente, at det kunne gå an, og Sabroe syntes, det var aldeles nødvendigt, at den blev afsendt. Søren Lauersen underskrev den med mig. Jeg havde anført en sætning deri, at amtmanden i sit sidste svar havde truet med indkvartering, hvis ikke din afskedigelse gennemførtes, men måtte udelade den, da Lauersen ikke ville have noget dermed at gøre, og jeg heller ikke selv kunne påstå det. Gormsen¹⁰ har nemlig meddelt mig det som bestemt, men han mente det var fra dig, han havde hørt det. Kan du med sikkerhed sige, at der har stået en sådan trussel i et brev og da i hvilket? Vil de have videre oplysninger, kan de jo få dem. Gormsen er i denne tid rejst til Jylland, og så kunne jeg ikke rådføre mig med ham om dette krav.

Nu håber jeg, du vil være tilfreds med disse skridt . . .

Hvad menigheden i Jylland angår, så må jeg tilstå, at sagen er gået i stå, måske ikke uden lidt skyld fra min side, da jeg ikke har haft mod til at drive på sagen, fordi jeg vel næppe selv i denne tid kunne beslutte mig til at tage del. I Jylland findes der en del,¹⁴ som ønsker at slutte sig til en sådan menighed, men de ville se en begyndelse, førend de vil gøre noget, og så håber vi, at det skal blive dansk igen, og at vi kunne blive . . .«

At de danskes henvendelse til Civilkommissionen blev indgivet på dette tidspunkt, skyldtes naturligvis, at det måtte synes politisk gunstigt. Selv om man ikke ventede, at det ville få nogen praktisk betydning, håbede man i det mindste at få en af augustenburgernes

vilkårligheder trukket frem i lyset. I øvrigt gik man nu selv den vej, som man havde foreslået direktionen i Berthelsdorf, og som af Tietzen var blevet erklæret for ufarbar. Mange muligheder var i mellemtiden forsømt. Var initiativet dengang blevet taget af en tysk korporation, ville det formodentligt have mødt større velvilje, end når det nu kom fra dansk side. Tiden havde ubetinget arbejdet i tyskerne favør. Helt bortset fra, at det altid ville være en mislig sag for en tysk myndighed at desavouere et for ivrigt underordnet organ, var der nu gået lang tid, siden Zedlitz havde udtalt, at amtmanden ikke kunne forhindre Aastrups genindsættelse. Det kunne snart være glemt. Desuden havde direktionen nu virkelig anbragt Aastrup på et andet sted, og dermed kunne man med en vis formel ret lægge hele ansvaret på U. A. C., uden at man behøvede at gå i enkeltheder, der lå et halvt år tilbage i tiden.

Trods alt blev klagen i det mindste i formen behandlet korrekt. Civilkommissionen overgav den til landsregeringen, og denne lod den gå videre til amtmandens erklæring med følgende skrivelse (i oversættelse):

»Amtshuset i Haderslev anmodes om at forsyne landsregeringen med en beretning og en betænkning om den i bilag medfølgende henvendelse af rebslagermester Øster og købmand Lauersen i Christiansfeld angående afskedigelsen af pastor Aastrup i Christiansfeld og samtidig returnere bilaget.

Slot Gottorp, den 8. august 1865.

Den slesvig-holstenske landsregering.«

I sin beretning og betænkning fralægger amtmanden sig ethvert ansvar for Aastrups afskedigelse. Han skriver (i oversættelse):

»Af den medfølgende skrivelse fra pastor Garve i Christiansfeld vil den høje landsregering for Slesvig-Holsten se, at den in rubro tænkte sag er fremkommet ved en skrivelse fra den nu afdøde justitsråd og herredsfoged Andersen for Tyrstrup herred til pastor Garve i Christiansfeld, og at den danske prædikant Aastrup derpå den 19. december modtog en skrivelse fra Unitäts Aeltesten Conferenz, iflg. hvilken han skulle søge afsked fra sit embede eller imødesse sin afskedigelse, men at han, for at undgå demonstrationer, ikke mere skulle optræde offentligt.

Først efter at dette var sket, er sagen blevet fremført for amtstuen, og jeg har efter ønske fra Unitäts Aeltesten Conferenz, overbragt til mig ved forstanderskabet i Christiansfeld, mundtlig forhandlet med Christiansfelds forstanderskab og derefter skriftligt meddelt mit syn på sagen.

En direkte indflydelse på den den 2. marts foretagne afsættelse af pastor Aastrup har amtstuen ikke haft og efter omstændighederne heller ikke kunnet have, og pastor Aastrups afskedigelse er en fri handling af U. A. C. i Berthelsdorf.

Det vil ikke være nødvendigt at komme nærmere ind på klageskriftets forskellige udsagn om mine påståede ytringer i sagen. Jeg tillader mig blot at bemærke, at der i den findes et referat af en samtale mellem pastor Aastrup og mig, hvilket referat indeholder både ligefremme usandheder og slemme fordrejelser.

Jeg beder om tilbagelevering af de til herværende arkiv hørende akter efter deres afbenyttelse«.

En kritisk gennemgang af denne skrivelse må være formålsløs. Den er affattet med den juridiske behændighed, der undgår oplagte usandheder og samtidig giver et helhedsbillede, der tilfredsstillter skriverens og evt. også modtagerens ønsker. En nøjere prøvelse af amtmandens skriftlige meddelelse om »hans syn på sagen« kunne måske have gjort det omtvisteligt, hvor vidt amtstuen ikke har haft en »direkte indflydelse på den foretagne afsættelse« og hvor vidt »Aastrups afskedigelse er en fri handling af U. A. C.«.

Petisserer af den art går man let hen over, ligesom man ikke finder anledning til at berøre spørgsmålet om amtmandens berettigelse til at besvare U. A. C.s promemoria uden at forelægge det for Civilkommissionen. Sagens kerne er, at afskedigelsen er brødre-menighedens indre anliggende, der ikke vedkommer landsregeringen, som derfor ikke skal ulejliges med kværulerende klager.

Eftersom amtmanden giver afkald på en nærmere specifikation af de »ligefremme usandheder og slemme fordrejelser« af hans udtalelser overfor Aastrup, afskærer han muligheden for en undersøgelse af dette forhold. Man undrer sig bare over, at han ikke har fundet anledning til at gøre så grove beskyldninger til genstand for en injuriesag. Dem var tyskerne ellers flinke til at rejse i den politiske kamp.

Landsregeringen har anerkendt amtmandens redegørelse som fuldt

ud fyldestgørende og på dette grundlag besvaret de to christiansfelteres henvendelse med følgende »Eröffnung« (i oversættelse):

»I anledning af den til den øverste civiløvrighed indgivne og af denne til landsregeringen indsendte skrivelse fra rebslagermester Øster og købmand Lauersen i Christiansfeld angående afskedigelsen af den daværende præst, Aastrup, skal man herved meddele Dem, at landsregeringen, da de i skrivelsen mod virksomheden af amtmanden for Haderslev amt i denne anledning fremførte klager efter indseende med akterne har vist sig at være ubegrundede, og pastor Aastrups afskedigelse er foretaget af direktionen for den Evangeliske Brødreunitet i Berthelsdorf, ikke finder anledning til at foretage sig videre i sagen.

Slot Gottorp, den 31. august 1865.

Den slesvig-holstenske landsregering.
Christensen. / Rathjen.

Meddelelse til rebslagermester Øster og købmand Lauersen,
Christiansfeld.«

Visitation i Christiansfeld.

Af praktisk betydning kunne denne »Eröffnung« ikke mere blive, efter at Aastrup havde tiltrådt sit nye embede i Gøteborg. Det var der heller ingen af de danske i Christiansfeld, der havde ventet. Derimod var det ikke uden værdi, at landsregeringen principielt havde indtaget den stilling, at brødremenighedens styrelse i Berthelsdorf bar ansvaret for Aastrups afskedigelse. Dermed havde den indirekte givet danskerne medhold i, at hverken herredsfogeden eller amtmand Kjer kunne have forhindret dem i at genindsætte Aastrup i hans embede. Det er ikke utænkeligt, at man omsider i styrelsen i Berthelsdorf er kommet til den erkendelse, at det var tilrådeligt at tage mere hensyn til de danske røster. Havde man gjort det i tide, ville man have undgået at blive manøvreret ind i den særdeles ubehagelige stilling at stå med hele ansvaret. Hvis de havde gjort regning med, at den danske modstand hurtigt ville forsvinde, har de taget grundigt fejl. Snarere end mindre er den politiske uro blevet større, og tilliden er, som det sidste brev fra Christiansfeld til U. A. C. tydeligt har vist, gået til. Man kan ikke se bort fra den mulighed, at U. A. C. under disse forhold har følt sig tilskyndet til

en større forhandlingsvenlighed. De danske havde dengang, allerede ved juletid, bedt om en visitation. Den havde Tietzen på en temmelig overlegen måde afvist. Nu finder man en anledning til at komme tilbage til spørgsmålet. Den 23. september 1865 hedder det i et brev fra Tietzen til Garve (i oversættelse):

»U. A. C. har til dels i bevidstheden om det den af synoden givne pålæg, til dels med hensyn til de i Christiansfeld rådende forhold allerede flere gange drøftet tanken om et officielt besøg i denne mening, men har hidtil ment hellere at skulle afvente en fast ordning af byens fremtidige politiske forhold. Ved den nyeste konvention synes dette imidlertid snarere at være udskudt yderligere, og det må derfor anses for uheldigt at vente længere. Under sit møde i dag har U. A. C. nu alvorligt og grundigt overvejet det foreliggende spørgsmål om en visitation, og er, efter at nogle hindringer her på stedet har kunnet fjernes, nået til den beslutning at foretage et sådant besøg endnu i dette år i håb om, at Herren i nåde vil give sin velsignelse dertil. Broder Ernst Reichel¹⁵ er blevet betroet med denne opgave og har erklæret sig villig til at overtage den. Han er ikke ukendt med menigheden i Christiansfeld, siden han har været der som kapellan«. (»Brüderpfleger«).

Den i brevet nævnte nyeste konvention kan kun hentyde til konventionen i Gastein af 14. august 1865, hvorved fællesadministrationen af hertugdømmerne blev afløst på den måde, at Prøjsen overtog Slesvigs, Østrig Holstens administration. Om denne konvention blot har været anledningen eller den egentlige grund til U. A. C.s beslutning, må stå hen. Så meget synes dog at være klart, at styrelsen hermed har foretaget det første skridt hen imod en forståelse. I denne sammenhæng er det vist også bemærkelsesværdigt, at det er Ernst Reichel, der skal repræsentere U. A. C., ikke Tietzen, der som Christiansfelds decernent ellers ville have været nærmest dertil. Men Tietzen har under forhandlingerne ved sin stejle holdning øjensynligt mistet den tillid, en forhandler måtte være i besiddelse af.

Hvor lidt vægt de danske i Christiansfeld har lagt på landsregeringens svar, fremgår allerede deraf, at dennes »Eröffnung« først så sent bliver sendt til Aastrup. Hovedinteressen samler sig nu om den forestående visitation.

Østers næste brev til Aastrup er dateret den 4. oktober. Skønt det er ret langt, gengives det her så godt som fuldstændigt:

»Først beder jeg dig undskylde, at det har trukket sig så længe hen, førend jeg tilskrev og sendte dig indlagte »Eröffnung«, som vi har modtaget som svar på vores andragende. Du vil indse, at det i grunden er betydningsløst, dog tænker jeg, det vil kunne være os lidt til nytte. Vores klage er ubegrundet, altså frakender øvrigheden sig og amtmanden al skyld for din afsættelse og fremstiller vores direktion som den, der bærer skylden. Afsættelsen billiges ikke, og hvis amtmanden havde været årsag, ville sågar landsregeringen ikke have kunnet undgå at sætte ham under tiltale. Ved den forestående visitation kan vi altså påstå, at skylden for din afsættelse hviler på U. A. C. og kunne om fornødent bevise det ved skrivelse fra regeringen, dog ville jeg helst, at skrivelserne ikke blev lagt frem, da den derved let taber den vigtighed, vi ellers tillægger den. Du kan nok tænke, at broder E. Reichels forestående visitation danner hovedpunktet i samtalerne her i byen i denne tid. Vi ønsker så meget som muligt at give ham et klart indblik i vores forhold, idet vi håber, at sandhedens magt selv vil bidrage til at oplyse ham, om han også kommer hertil med mange fordomme. Hovedsagen er, at manden vil høre og antage sandheden. Eet punkt håber jeg, vi vil kunne opnå, ølstuens lukning, vi har gjort så mange sørgelige erfaringer af den ånd, der regerer i denne stue og opfylder den ene broder med et sådant had mod den anden, at han bliver medbrødres angiver,¹⁶ ja, at gendarmer selv har sagt, når de blev tiltalt over deres fremfærd, at det var vores egne folk, som ikke ville lade dem have fred, før de optrådte så skarpt mod byens indvånere. Dertil er vi jo aldeles i overensstemmelse med menighedens principper, når vi forlanger en sådan skænkestue lukket. For mig som for flere er den fremfærd, som er vist mod dig, hovedpunktet, og det er også ved den, der er anrettet den største skade i menigheden. Skønt jeg vel véd, at vi ikke kunne udrette noget, er det dog vor pligt endnu engang at tolke for Reichel al den sorg og den forstyrrelse i Herrens gerning, i hjerternes ro såvel som i tilliden til unitetet, den forargelse, der blev givet vores hele omegn ved så at sige at fordrive dig fra vores forsamlinger, alt dette bør vi endnu engang fremføre for Reichel og tillige det ansvar, U. A. C. har pålagt sig ved en så overilet aldeles umotiveret indgriben i Herrens gerning i vor menighed og sammes omegn. Jeg håber dog ikke at kunne skade dig ved en sådan udtalelse, jeg håber med Guds hjælp, at det skal ske i en broderlig og

rolig tone. Også Kaftan og Wolffs¹⁰ udelukkelse, hvortil Aufseher Collegium nægtede sit samtykke, men som alligevel ved befaling fra U. A. C. gennemførtes, bør vistnok fremhæves som et tegn på, at de danskes forseelser dømmes langt hårdere end i forrige tider de tyskes, og at det desværre ser ud for os, som det var langt mere brødrevenighedens opgave at udbrede den tyske nationalitet end Guds rige. Bönhof har jo vist sig i et sådant lys, at det ikke kan undgås, at der bliver adskillige kendsgerninger om ham at anføre. At Garve sender usande beretninger til U. A. C., er os vist alle bekendt, og fremgangsmåden mod Wolff og Kaftan viser det tydeligt, også her udgjorde han alene sagen uden at foredrage den i den samlede konferenz. Vi frygter meget, at Jacobsen nu også skal bort, når jeg skal sige min private mening, tror jeg, at han engang gerne ville have gjort en svingning, men det blev ikke antaget for gyldig, og nu er han nødsaget til at følge med os, sønnens nærværelse har vel også bidraget lidt dertil; Jacobsen interesserer sig nu meget for, at Reichel ret kan få sandheden at vide. Garve er ved mange lejligheder næsten uforskammet mod ham. Da sønnen tog afsked, sagde Garve: Dine forældre rejser vel snart efter dig til Amerika? Sønnen mente nej, det havde de ikke lyst til, en sådan flytning ville også koste meget. Garve svarede, når de solgte deres hus, kunne der jo nok blive penge til rejsen, og her var forholdene meget ubehagelige for dem. Jeg synes, det var tegn nok til, hvor gerne han ville af med dem. Sådant, tænker jeg, kan også opfylde dig med glæde, at du ikke længere er her og udsat for de mange ubehageligheder, som omgængen med sådanne folk nødvendigvis må medføre.

Hvad vores rejse til København angår, da har du vist allerede for længe siden af bladene hørt beskrivelse om samme. Den var ganske overordentlig behagelig, alt forenede sig for at gøre den så opløftende og højtidelig som mulig, den vil aldrig glemmes af os, den var et nyt bevis for, at vi hører hjemme i Danmark, at vi aldrig ville føle os hjemme i noget andet land eller under anden regering end den danske, hvad Gud har sammenføjjet, kan menneskene ikke adskille. Københavnerne viste os nu mageløs gæstfrihed, det var i sandhed festdage for slesvigerne, og på ny fik vi vist alle mod til at stå fast på vor post som danskhedens forkæmper mod syd. Var der også enkelte timer som i teater og deslige, som ikke interesserede os så meget som de andre, så var ånden, der besjælede selskabet på

hele rejsen og ligeledes vore sjællandske værter, så god og hæderlig, ja en sand venskabs og kærligheds ånd, at den ikke kan andet end efterlade et godt og behageligt indtryk, og jeg har heller ikke i mit indre fundet mindste bebrejdelse over min deltagelse i denne rejse«.

Den nationale splid i Christiansfeld var selvfølgelig ikke bragt ud af verden med Aastrups forflyttelse til Gøteborg. Tværtimod var de danskes forbitrelse vokset, og svælget mellem danske og tyske i Christiansfeld var blevet endnu dybere. Ernst Reichels opgave har åbenbart været at mægle mellem de to partier for om muligt at genskabe det tidligere forhold af gensidig broderlig tillid.

Udelukkelsen af Kaftan og Wolff, som nævnes i brevet, forudsætter, at Aastrup er bekendt med sammenhængen. Ifølge protokollen i Christiansfeld af 22. august 1865 havde Kaftan båret nationale farver. En tysk gendarm havde forlangt, at han skulle fjerne dem. Det havde Kaftan nægtet, og nu havde Wolff »unberufener Weise« blandet sig i sagen og brugt skældsord. Derpå havde gendarmen arresteret dem begge, men de havde nægtet frivilligt at følge med.

Garve har øjensynligt indberettet sagen til sine kirkelige foresatte i Berthelsdorf og af disse fået besked om, at »vogterne over menighedsstatutterne«, »Aeltesten Conferenz« og »Aufseher Collegium« »skyldte Herrens ære at udelukke de to brødre fra menigheden«. »Aeltesten Conferenz« samstemte med U. A. C., men i »Aufseher Collegium« var der majoritet for blot at udelukke dem fra nadverfællesskabet. Det tog U. A. C. imidlertid ikke notits af, men dekretede, at de to oprørske brødre skulle udelukkes af menigheden.

Bönhof, som kort er nævnt, var kapellan (»Brüderpfleger«), og det var i øvrigt ham, der førte den gentagne gange her anførte protokol i Christiansfeld.

Rejsen til København er identisk med sønderjydernes kendte besøg i København. Om denne rejse hedder det i det følgende brev fra Øster til Aastrup, dateret den 19. november:

»Da vores samtale begyndte, ville han (Reichel) irrettesætte mig for min deltagelse i turen til København, fordi jeg derved havde krænket mine søskende og taget del i en demonstration. Jeg sagde, at rejsen havde været mig meget behagelig og ville stå således i min erindring, så længe jeg levede, men den var ikke sket for at bedrøve nogen, men Danmark ville jeg stedse anse som mit fædreland, og hvis forholdene både i landet og særdeles i menigheden skulle ved-

blive at være som hidtil, ville jeg ikke kunne blive her. På hans spørgsmål, hvor jeg tænkte at drage hen, fortalte jeg, at vi helst ønskede at danne en menighed i Jylland, og hvis U. A. C. ikke ville understøtte et sådant foretagende, agtede vi at slutte os til den engelske provins«.

En anden bemærkning af samme brev viser en betydelig realitetsans, men samtidig en urokelig tro på, at Christiansfeld igen ville blive dansk. Den lyder:

»For øjeblikket synes mig, er udsigterne til vore ønskers opnåelse atter her at blive dansk, ikke store, men det kan jo derfor ske, før man tænker. Endnu ville jeg spørge dig, om du mærker stor deltagelse for os og vor sag i Gøteborg. G. er vel et hovedsted for skandinavismen?«

Hovedindholdet af det ret udførlige brev er en beretning og vurdering af Ernst Reichels besøg. Han får det vidnesbyrd, at han »har frembragt indtrykket af en retskaffen mand, som ønsker at kende sagerne, som de er«. Et andet sted hedder det ganske vist: »Reichel er vist en klog mand og forstår altid på en juridisk måde, om jeg så tør sige, at komme bort fra de ubehagelige sandheder . . .«

De danskes håb om ved denne lejlighed at få lukket brødrehusets ølstue blev ikke opfyldt. Reichel erklærede, at det ikke faldt under hans kompetence, men måtte afgøres af de stedlige myndigheder. Disse fandt (iflg. protokollen), at der ikke havde været tale om tilfælde af »egentlig uorden«, men at kravet blot var rejst af nationale grunde. De fandt derfor ingen anledning til at lukke lokalet.

Adressen om § 5.

Desværre findes ingen breve til Aastrup fra året 1866. Det er så meget mere beklageligt, som netop dette år med Prag-fredens § 5 bragte et for Christiansfeld ligesom for hele Sønderjylland afgørende moment ind i billedet. Først fra begyndelsen af 1867 foreligger igen to breve til Aastrup. Vi kan imidlertid følge udviklingen ved hjælp af andre kilder, suppleret af notater i Christiansfelds protokol og enkelte breve mellem Christiansfeld og U. A. C.

Som bekendt havde Napoleon III allerede i præliminærfreden i Nikolsburg og senere i Prag-fredens bestemmelser fået indført den berømte § 5, hvorefter den nordlige del af hertugdømmet Slesvig skulle tilbagegives til Danmark, hvis en folkeafstemning gav flertal

herfor. Denne bestemmelse vakte naturligvis entusiastisk forventning hos Sønderjyllands danske og skabte vild rædsel blandt den tyske minoritet. Derom vidner et protokollat af 8. august, der indrømmer, at der næppe kan være tvivl om resultatet af en sådan afstemning. Hvor tysk orienteret den lokale korporation var, fremgår af, at der var tale om at lykønske den prøjsiske konge til sejren ved Königgrätz, hvad man dog afviste. Derimod foreslog man at bede U. A. C. henvende sig til kongen af Prøjsen, for at denne gennem hoffet i København skulle opnå, at brødremenighedens gamle privilegier, navnlig tysk kirke- og skolesprog, måtte blive fornyede.

Så moderat dette forslag ser ud, da det jo i virkeligheden blot tilsigter en yderligere garanti for, hvad brødremenigheden i Christiansfeld havde fået bevilget i 1772, viser det dog, i hvor høj grad også de tyske kredse i Christiansfeld ventede Sønderjyllands tilbagevenden til Danmark efter en folkeafstemning. Som vi senere skal se, havde den danske regering nemlig i 1859 villet indskrænke disse privilegier, og man anså det nu for det højest opnåelige at kunne beholde, hvad man tidligere havde haft.

Det varede ikke længe, før tyskerne fra denne defensive holdning gik over til direkte angreb. I Aeltesten Conferenz' protokol af 20. august hedder det, at Garve den 15. august om formiddagen havde modtaget et telegram fra herredsfogeden med opfordring til snarest muligt at møde til audiens hos civilkommissarius for hertugdømmet Slesvig, friherre von Zedlitz, der befandt sig i Haderslev på gennemrejse. Brødrene Garve og Jacobsen havde fulgt denne opfordring og var i Haderslev truffet sammen med von Bülow. Overfor disse tre havde friherre von Zedlitz udtalt ønsket om, at der også fra Christiansfeld måtte afgives en erklæring om, hvorvidt et yderligere regeringsskifte syntes at være ønskeligt for menigheden eller ej. I en så vigtig sag havde man ikke turdet handle på egen hånd, og derfor havde Garve udbedt sig forholdsregler fra U. A. C. Dem ventede man nu spændt på.

Få dage senere, den 31. august, beretter samme protokol, at Garve den 24. august har fået besøg af herredsfoged Selig (altså dagen efter fredsslutningen i Prag). Selig havde da anmodet om, at adressen, hvis forelæggelse oprindeligt havde været berammet til den 27. august, måtte blive fremskyndet. Samtidigt havde han stillet i ud-sigt, at de tysksindede borgere i Christiansfeld ville blive opfordret

til at affatte en sådan adresse, dersom menighedens direktion ikke gjorde det. Endelig havde Selig forlangt, at adressen skulle forsynes med navneunderskrifter, hvad der oprindeligt ikke havde været tale om.

U. A. C. har hurtigt svaret på Garves brev. I svarskrivelsen hedder det (i oversættelse):

»Det ville have været meget ønskeligt, og det ville have svaret til vor karakter som brødre menighed, hvis Christiansfeld i spørgsmålet om dens politiske fremtid kunne have holdt sig helt stille og måtte have nøjedes med at se til, hvorledes Herren vil føre det, han som også holder kongernes hjerter i sin hånd. Så ville man også have undgået ethvert skin af partiskhed. Og hvis der ikke nu fra regeringens side var kommet en opfordring til en erklæring, gennem hvilken man på en måde bliver gjort ansvarlig for fremtiden, da måtte vi fremdeles tie. Og ligeså endog trods en sådan opfordring, hvis det her alene drejede sig om opfyldelsen af nationale eller merkantile ønsker og om spørgsmålet: Vil I hellere kaldes danske end tyske. En handling til opnåelse af sådanne formål ville betyde at drive politik og forarge den broder, der havde en anden opfattelse. Det må vi ikke. Men vi må her holde øjet åbent for en anden og vigtigere opgave, som helst skulle ligge alle sande menighedsmedlemmer lige meget på sinde: Christiansfelds vel og opretholdelse som brødre menighed. Selv om brødrene fra gammel tid har holdt sig borte fra al politik, så har de dog ikke ladet hænderne ligge i skødet og bare afventet, f. eks. ved anlæggelse af nye menigheder, om en concession ville blive dem tilbudt, men de har ansøgt om den, og for at få fat i vore privilegier har vi indgivet petitioner derom o. s. v. Hvis nu menigheden i Christiansfeld hele tiden havde stået i samme forhold til den danske regering som indtil den sidst afdøde konges regeringstilrædelse, d. v. s. i den uforstyrrede besiddelse af sin concession, så ville man heller ikke i dag have anledning til at udtale sig og kunne roligt afvente fremtiden i den overbevisning, at menigheden ville kunne nyde samme velvilje fra den ene som fra den anden regering. Nu må imidlertid erfaringerne efter 1848 indgyde nogle bekymringer for menigheden Christiansfeld under dansk regering. Vi har siden da trods gentagne bønner ikke mere fået nogen concession i hænde. Der har været tale om obligatorisk indførelse af dansk kirke- og skolesprog, hvad der på grund

af mangel på duelige personer ville bringe os i den største forlegenhed. Der er blevet henvist til kravet om præsentation og godkendelse af vore tjenestemænd ved regeringen (jfr. forhandlinger med amtstuen i Haderslev af året 1859), hvorved fremtidsmulighederne for menigheden som sådan kunne sættes på spil. Om Christiansfeld under genforening med Danmark ville blive restitueret in statum pro ante 1848, derfor har vi ingen som helst garanti, medens Prøjsen allerede uopfordret har bekræftet concessionen, og selv om denne også nu ville gøre en yderligere bekræftelse nødvendig, kan vi ikke være i tvivl om, at denne menighed ville få de samme friheder som de andre prøjsiske menigheder. Dette er overvejelser, som man ved denne lejlighed ikke kan se bort fra, og som man må tage hensyn til ved spørgsmålet, om man nu skal tale eller tie.

Et andet spørgsmål er, hvem det tilkommer at afgive en sådan erklæring, hvis den altså skal afgives. Regeringen ønsker i denne omgang ingen folkeafstemning, men en udtalelse af myndighederne. U. A. C. synes, at Christiansfelds Aeltesten Conferenz alene ikke kan være berettiget dertil. Den er indsat af U. A. C., men ikke den af beboernes tillid valgte myndighed. U. A. C. anser Aeltesten Conferenz i fællesskab med Aufseher Collegium for det kompetente forum, hvor Aufseher Collegium består af menighedens tillidsmænd. Det således sammensatte collegium — mener U. A. C. — må nu overveje, om det vil tie, eller om det overfor hr. von Zedlitz vil udtale, at en yderligere regeringsændring — thi nu er den faktisk prøjsisk — ikke vil være ønskelig for menigheden.

Hvis Aeltesten Conferenz og Aufseher Collegium ikke kan beslutte sig til at overtage ansvaret herfor, måtte Gemeinrat¹⁷ spørges. Men vi beder dog betænke, at denne forholdsregel ville medføre en større ophidselse og lejlighed til agitation, og at menigheds-spørgsmålet — hvad der ville være en ulykke — kunne blive forvandet til et politisk eller nationalt spørgsmål.

Angående jeres ønske om, at der i tilfælde af en tilbagelevering til Danmark måtte foretages noget for opnåelsen af en concession, så ville den, forudsat at en erklæring fra jer til hr. von Zedlitz bliver afgivet, lettest lade sig gennemføre ved til afslutning at bemærke: Skulle det vise sig umuligt, at Christiansfeld forbliver under prøjsisk regering, så bad man underdanigst om, at der ved de forestående forhandlinger blev virket henimod, at menigheden atter

blev indsat i sine gamle privilegier ved en ny concession af varig gyldighed.

Om denne sags yderligere forløb beder jeg dig indgive beretning, men foreløbig at signalisere mit brevts rigtige modtagelse ved en hvilken som helst tryksag til min adresse«.

Hvad man umiddelbart føler sig ilde berørt af, er brevetts opfordring til at »signalisere« den rigtige modtagelse ved en anonym postforsendelse. Det minder lovlig stærkt om hemmelige aftaler mellem sammensvorne.

I øvrigt synes brevet bestræbt på at holde en neutral linje. Det er, siges der, ikke politiske eller nationale sympatier, som taler imod en genforening af Christiansfeld med Danmark, men ganske bestemte reale forhold. De gamle privilegier, som Struensee i sin tid havde indrømmet herrnhuter-kolonien, er 1859 blevet truede på en måde, der bringer byens status som brødremenighed i fare. Bare det ikke havde været tilfældet, kunne man i dag med samme frimodighed som 1772 have føjet sig under en hvilken som helst regering, hvad enten den var dansk eller tysk. Ud fra vor tids syn kan man måske beklage de krav, som af den danske regering blev stillet, og som nok kan smage af en småsindet hævnakt overfor al tyskhed, der bød en billig argumentation til fordel for U. A. C.s bedømmelse.

Der har næppe været nogen bevidst usandhed i disse betragtninger. Det er blot ikke taget i betragtning, at nationalitetsprincippet både i Danmark og i Tyskland havde afstedkommet meget forandrede synspunkter. De danske krav indskrænker sig til det rent nationale uden på nogen måde at berøre herrnhutismens religiøse indhold. Havde brødremenigheden ved grundlæggelsen af Christiansfeld ikke været i stand til at løse sin opgave uden sine egne tysktalende embedsmænd, så skulle det i mellemtiden formentlig have været muligt i Danmark at finde egnede personer til sagens videreførelse. Ikke mindst blandt gamle danske præsteslægter (Balslev, Boesen, Hammerich, Windekilde) var der en nær tilknytning til Christiansfeld. Man kan da dårligt frigøre sig fra den tanke, at den nationalitetsbevidsthed, som den danske regerings krav vidner om, også har gjort sig gældende hos herrnhuternes ledende tyske mænd, og at den mere eller mindre bevidst er faldet godt i tråd med deres argumentation.

Om man vil, kan man kalde disse overvejelser svævende gisnin-

ger, som man ikke kan bygge ansvar eller angreb på. Men sådan forholder det sig ikke med det væsentlige indhold af § 5, der tilstod den nordligste del af Slesvig ved en folkeafstemning selv at afgøre det fremtidige tilhørsforhold. Bismarck har senere erklæret, at denne paragraf i Prag-freden kun vedrørte Prøjsen og Østrig, men ikke Nordslesvig, men denne juridiske spidsfindighed lå lige langt fra både dansk og tysk opfattelse, da erklæringen skulle afgives. Da drejede det sig om det simple spørgsmål, om et givet ord skulle holdes eller ikke. Efter almindelig retsbevidsthed var det et klart løftebrud at forhindre afstemningen.

Det var altså her, valget i virkeligheden lå: Skulle U. A. C. – selv forudsat, at man virkelig frygtede, at Christiansfelds genforening med Danmark ville få uheldige virkninger for brødremenigheden – godkende, hvad de danske brødre i Christiansfeld med rette måtte betragte som et groft løftebrud. Man kommer næppe uden om det indtryk, at herrnhutismens tidligere heroiske tro er stærkt blandet med menneskelig beregning og national sympati.

Fremskyndelsen af tyskernes krav om aflevering af erklæringen må formodentligt have umuliggjort at følge den af Tietzen foreslåede fremgangsmåde, hvorefter Aeltesten Conferenz først skulle sætte sig i forbindelse med Aufseher Collegium og evt. Gemeinrat, men den har øjensynligt bestyrket Aeltesten Conferenz i den opfattelse, at de havde U. A. C.s billigelse i ryggen. Det pludselige hastværk fra tyskernes side straks efter Prag-freden kan næppe forklares på anden måde, end at sagen skulle piskes igennem, så at tyskerne i Sønderjylland ikke fik tid til at tænke sig om, men helt udleverede sig til ubetinget følgeskab, medens danskerne skulle afskæres fra enhver rettidig modaktion.

Den tyske adresse fra Christiansfeld blev afleveret til den berammede tid og havde følgende ordlyd (i oversættelse):

»Allerdurchlauchtigste stormægtige konge, allernådigste konge og herre!

Deres kongelige majestæt bedes allernådigst tillade de forordnede repræsentanter for brødremenigheden Christiansfeld at nærme sig Deres majestæts allerhøjeste trone i dyb ærbødighed for at hilse Deres majestæt som trofaste undersåtter og underdanigst at udtale vore ønsker. Som det er Deres majestæt bekendt, holder brødremenigheden sig principielt borte fra al politik, forholder sig helst stille

og glæder sig kun over at kunne se til, hvorledes Herren, den almægtige, styrer skæbnen, og er den af ham indsatte øvrighed af hjertet underdanig. En sådan øvrighed ærer vi så meget desto mere taknemligt i Deres majestæts regering, som den allerede velvilligt har tilstået os vor brødreneheds concession og dermed de privilegier, uden hvilke den ikke kan bestå, og vi stoler — under Deres majestæts beskyttelse — så meget mere frimodigt og glad på Guds velsignelse, som også vi sammen med hele den forbavsede verden har set, hvordan hærskarernes Herre vedkender sig Deres majestæt, hvordan han har ført Deres majestæts hære fra sejr til sejr, og hvilke vældige gerninger han har udført.

Da tør også vi, med nyt mod til at fremlægge vore ønsker, ikke tie, og vi fremlægger for Deres majestæt vore inderligste ønsker om lykke og velsignelse med den inderlige bøn til Herren om, at han også fremdeles — lige som hidtil — vil være med Deres majestæt, men også at han vil vejlede Deres majestæts hjerte til ikke at overlade os til en fornyet uønsket forandring i regeringen og tillade vor brødrenehed fortsat at måtte nyde vore privilegier med tysk kirke- og skolesprog under Deres majestæts velsignede scepter sammen med vore tyske brødreneheder, af hvilke de fleste befinder sig i Deres majestæts stater, og dér føler sig lykkelige.

Deres majestæts allerunderdanigste og trofast lydige undersætter, brødreneheden Christiansfelds repræsentation i navn og på mandat af dennes majoritet.

Christiansfeld, 26. august 1866.

L. Garve, præst.

Andr. Jacobsen, menighedsforstander.«

En sammenligning af Tietzens brev med den udformning, som Garve gav adressen, er ganske interessant. Garve har i det store og hele ret nøje fulgt linjen, der var lagt af styrelsen i Berthelsdorf. Den meget devote tone, der går gennem skrivelsen, skal man nok ikke hæfte sig for meget ved. Den svarer til, hvad der dengang i Prøjsen i sådanne tilfælde var det almindelige. Derimod kan man nok spørge, om det var nødvendigt for Garve at understrege det trofaste undersåtforhold i Christiansfeld så stærkt. Hvor Tietzen blot taler om at »se til, hvorledes Herren, der også holder kongernes hjerter i sin hånd,« bliver det i Garves redaktion til »glæde over

at kunne se, hvorledes Herren, den almægtige, styrer skæbnen, og at man er den af ham indsatte øvrighed af hjertet underdanig«. Særlig usmageligt virker det, når han taler om, at »hærskarernes Herre vedkender sig Deres majestæt ved at føre Deres majestæts hære fra sejr til sejr« (sejrene i Østrig, der førte til Prag-freden, hvis paragraf 5 dog åbenbart ikke regnes med til Guds »vældige gerninger«).

Bortset fra disse stilblomster, som Garve har tilføjet for egen regning, må man dog vist anerkende, at adressen i formen er korrekt. Den foregiver ikke at tale på alle borgernes vegne, men »i navn og på mandat af majoriteten i brødremenighedens repræsentation«. Kedeligt er det blot, at næppe nogen ville komme i tanker om, at denne majoritet ikke var identisk med hele borgerskabets – hvad det vel heller ikke netop var tilstræbt, at man skulle.

De dansksindede i Christiansfeld var naturligvis forfærdede ikke alene over selve adressen og dens indhold, men måske i endnu højere grad over, at U. A. C. støttede den. Det blev naturligvis ikke bedre af det indtryk af forjæthed, som hele aktionen havde fået. Men hvis det virkelig var de tyske embedsmænds hensigt, at der ikke skulle levnes danskerne tid til at tage stilling, endsiige at foretage en modaktion, havde de i alt fald for Christiansfelds vedkommende taget fejl.

Her lå sagen endog dobbelt tung. Det afgørende for dem var, at U. A. C. med sin autoritet ikke måtte stå bag adressen, og man måtte derfor prøve at påvirke styrelsen i den modsatte retning. Korrespondancen mellem Herrnhut og Christiansfeld tog sin tid. Skulle der udrettes noget, måtte der handles lynsnart. Allerede fra 24. august, altså samme dag, som Selig havde forlangt sagens fremskyndelse, foreligger udkastet til et brev fra Øster til Ernst Reichel i U. A. C. Der hedder det (i oversættelse):

»Kære broder Reichel!

Ved din tilstedeværelse her gav du mig lov til enhver tid frit at henvende mig til dig, og derfor håber jeg, at du også nu vil optage disse linjer i kærlighed. Trængslernes tid for vort kære Christiansfeld er, som det synes, endnu ikke forbi. Er det ene stød overstået, og sindene er ved at falde til ro, følger straks et endnu hårdere. Kan noget stød være hårdere end det, at vore »fædre«¹⁸ og lederne

af hele vort brødrefolk viser os, at de mere forlader sig på mennesker end på Herren, at alt, hvad der siges os, blot er tomme ord, der kan være gode til at styre menigmand?

Du kender efter dit besøg i sidste efterår bedst forholdene og personerne her, og derfor håber jeg, at du i det nuværende kritiske øjeblik vil låne øre til de danske søskendes bekymringer og ønsker. Fra tysk side vil embedskorrespondancen give jer tilstrækkelige meddelelser. Efterretningen om, at Nordslesvig igen skulle komme til Danmark, har naturligvis glædet os meget. Med hensyn til afstemningen har vi været ganske rolige, fordi vi ved, hvor stort de tysksindede indbygges »flertal« er. Så meget mere har det bedrøvet mig at erfare, at der af U. A. C. er foretaget skridt for at opfordre os til selv at medvirke ved afgørelsen af vor skæbne . . .

Jeg ved, at flere danske søskende har ladet sig holde borte fra deltagelsen i politiske demonstrationer, og det synes også virkelig, som om de tyske søskende ville holde sig udenfor, idet både Aufseher Collegium og Conferenz ikke ville indgive en adresse til kongen af Prøjsen, men desværre har I ment at skulle indvirke i modsat retning . . .

Vi er meget bange for, at I også ved korrespondancen herfra er blevet tilskyndet til sådanne skridt. Men vi, de danske søskende, beder, at I dog også vil tænke på os med kærlighed, og at der måtte være en lille plads i jeres hjerte også for os, for trods alle forskelligheder i de ydre ting, føler vi os som lemmer af menigheden dog forbundne med jer. Vi ville så gerne, at den tillid, som ved dit besøg, kære broder Reichel, igen var styrket noget, ikke atter måtte blive helt sønderrevet. Vi beder jer ikke her at gå i en fælde, som embedsmændene har stillet op for jer. Vi frygter, at I bliver udbyttet af folk, der aldeles ikke er interesseret i vor sag, men kun tænker på sig selv og deres eget. Broder Garves store venskab og bekendtskab med embedsmændene i Haderslev er ikke af det gode, og når en sådan adresse bliver nærmere kendt i vor omegn, vil det atter fremkalde meget fjendskab mod os og sætte menigheden i et dårligt lys, ja, mange søskende fra diasporaen vil igen tage forargelse og vende sig bort fra os. De kan virkelig ikke tro andet, end at vi er et dødt ådsel, som ånden er vejet bort fra, når vore handlinger går stik imod vor lære.

Kære broder Reichel, hvis der endnu er en mulighed for, at dette

skridt med adressen kan tages tilbage, så gør det! Telegrafen kan jo hurtigt bringe jeres ønsker hertil. Vi ville så gerne, når det her bliver dansk igen, møde jer og vore gamle indretninger i kærlighed og bevare dem, men dertil trænger vi også til imødekommenhed fra jeres side, og det beder vi om. Vi vil foreløbigt være helt stille og ikke lade noget komme ud til de andre søskende, men skulle I fremdeles bestå på, at adressen skal afsendes i tyskvenlig tendens, ville vi ikke kunne undgå også at sende en dansk adresse til kongen af Prøjsen . . .«

Udkastet til dette brev er underskrevet af Øster. Ernst Reichels brev, der, uvist af hvilken grund, er rettet til S. Christoph, lyder (i oversættelse):

» . . . Vi har i U. A. C. alvorligt drøftet indholdet af jeres brev, men kunne dog, forudsat at et telegram endnu kunne have nået rettidigt frem, ikke fravige vor i et tidligere brev udtalte mening. Vi ville have været imod enhver petition, både i den ene og den anden retning, hvis den var blevet foreslået af egen fri vilje i den overbevisning, at det ikke kunne være vor sag. Men da nu jeres menighedsdirektion af den prøjsiske øvrighed blev opfordret til en sådan erklæring, og ansvaret for de følger, unkladelsen kunne føre med sig, blev skubbet over på denne direktion, mente vi at skulle tilråde at give efter, således at Aeltesten Conferenz sammen med Aufseher Collegium i menigheden (forudsat, at de ønskede at blive under det nuværende prøjsiske regimente) lod erklæringen gå til regeringen som denne korporations eller dens flertals ønske.

Vi har ved at give dette råd, det tror jeg, jeg kan sige, slet ikke ladet os influere af nationale sympatier, vi ville, hvis vi alene havde kunnet se tilbage til de tidligere årtier, da Christiansfeld stod under dansk scepter, afgjort have frarådet et sådant skridt i den overbevisning, at I som brødremenighed kunne befinde jer lige godt under den ene som under den anden regering. Men desværre har de sidste år belært os om, at Christiansfelds beståen som brødremenighed med sin forfatning og i sammenhæng med de øvrige menigheder, d. v. s. jeres menigheds højeste interesser, ville være alvorligt truede, hvis den igen blev forenet med Danmark. Som bevis herfor vil jeg kun anføre det ene faktum, at der under 1. august 1859 fra amtstuen i Haderslev blev afgivet en erklæring til menighedsdirektionen, hvori det hed, at en stadfæstelse af vor menigheds koncession

kunne vi kun håbe at opnå med følgende indskrænkninger: 1) at de af U. A. C. kaldede tjenestemænd skulle stadfæstes af regeringen, før de tiltrådte deres embede, 2) ligeså lærerne overfor skolemyndighederne, 3) at kirkesproget skulle være overvejende dansk, 4) at skolerne på alle måder skulle være underkastet skolemyndighedernes tilsyn (bl. a. med hensyn til undervisningsbøger). Sådanne følger må og kan vi overlade til Herren, hvis det skulle behage ham atter at give menigheden i Christiansfeld tilbage til Danmark, men på samme måde synes pligten at påbyde os, at hvis menighedens repræsentanter delte vor overbevisning, og da det af regeringserklæringen var lagt i deres hånd ved ytring af deres ønske at forebygge sådanne følger, der måtte forudses ved afståelsen til den danske krone, da måtte de i menighedens sande interesse tage dette ansvar på sig. Det hviler meget tungt på os, at partiånden derved muligvis på ny vækkes i menigheden selv, og ligeså at mange af vore kære diasporasøskende tager forargelse af os, fordi de ikke kan forstå vore motiver; men det er der ikke noget at gøre ved. Hvad angår den af broder Øster antydede modpetition fra de danske søskende, så kan jeg kun sige: Gør, hvad I mener at kunne forsvare for Herren og jeres samvittighed. Men i fredens interesse indenfor menigheden må jeg dybt beklage, hvis det sker, da der derved først for alvor ville blive hældt olie på ilden, og det let kunne foranledige en yderligere modpetition fra de anderledes tænkende. Måtte Herren i denne prøvelsestid forbarme sig over jeres menighed og tale så højt og indtrængende til alle dens medlemmer, at de hører hans røst, men måtte han også oplyse os, så vidt vi har at gøre med denne sag, med sin ånd. Dig og den kære broder Øster hilser i hjertelig kærlighed eders i troskab forbundne broder.

Ernst Reichel.«

De to breve synes at kræve et par kommenterende bemærkninger. De danske i Christiansfeld har åbenbart fået det indtryk, at deres lokale ledelse (Aeltesten Conferenz og Aufseher Collegium) har været imod at afgive nogen erklæring, men at U. A. C. nærmest har tvunget dem dertil.

Dette synes efter Tietzens brev til Garve (s. 163) — i alt fald i formen — ikke at være korrekt. Tietzen kræver netop, at myndighederne i Christiansfeld i et fællesmøde mellem Aeltesten Conferenz

og Aufseher Collegium, evt. endog Gemeinrat (bestående af menighedens voksne medlemmer) skal tage den afgørende bestemmelse. I sagen er det derimod ganske klart, at U. A. C. absolut ønsker, at adressen skal indsendes.

Reichel afviser ikke U. A. C.s ansvar, men han synes dog at afsvække det ved at understrege, 1) at U. A. C. ikke har pålagt, men blot tilrådet adressen, 2) at forudsætningen for dens afsendelse må være majoriteten i begge Christiansfelds ledende korporationer.

Protokollen i Christiansfeld giver ikke noget ganske klart billede. Man erfarer derved, at Garve straks har henvendt sig til U. A. C. uden først at forelægge sagen for Aeltesten Conferenz, og får det indtryk, at den af Tietzen foreslåede fremgangsmåde ikke er blevet fulgt, hvad den korte tidsfrist formentlig også ville have gjort meget vanskeligt. Det ser ud til, at Garve har handlet meget egenrådigt og blot forelagt den færdige adresse i Aeltesten Conferenz og fået dennes samtykke.

Den del af Reichels brev, som omhandler den danske regerings krav fra 1859, stemmer ret nøje overens med, hvad Tietzen har skrevet til Garve, bortset fra at disse krav er blevet trukket stærkere op. Men afgørende for de danskes reaktion har det selvfølgelig været, at også Reichel helt går uden om en omtale af løftebruddet med hensyn til § 5.

Hele brevet gør det indtryk, at det ikke er skrevet med fuld overbevisning. Reichel har formodentligt ikke været glad for at skulle skrive det og næppe følt sig sikker på, at de danske brødre ville være bange for at stå til ansvar for Gud og deres samvittighed, når de ikke ville købe fred på bekostning af ordholdenhed og ret.

Tre småstykker synes at være fremkaldt af Reichels brev. De lyder (i oversættelse):

»Jeg ved ikke, om det er dig bekendt, at det for adressens tilblivelse har været afgørende, at en embedsmand skrev til broder Garve, takkede ham for hans hidtidige virksomhed for den tyske sag, men dernæst opfordrede ham indtrængende til endnu at tage dette skridt med adressen, idet han samtidigt bad om ikke at få sit navn nævnt. —

Det er slet ikke givet, at hvis det nu blev dansk, de samme betingelser ville blive stillet som i 1859, og jo mere regeringen ved besked med, at der i Christiansfeld findes folk, som føler for den

og den nationale udvikling, og som har vist dette i trængselstiderne, des lempeligere ville betingelserne blive. —

Men selv nu, da skolen helt er indrettet efter de tyske ønsker, og f. eks. et fag som Nordens historie er afskaffet, kan den ikke glæde sig ved de tyske nabopræsters bevågenhed. En af dem har udtalt sig meget nedsættende om den, mens det svigtende antal af elever viser, hvor lidt yndest det tyske væsen i almindelighed finder«.

Om disse tre brudstykker nogen sinde er blevet til et svarbrev til Reichel, er meget tvivlsomt. De tyder på, at et sådant svar har været påtænkt, men det er næppe blevet skrevet. Det ser nærmest ud til, at de danske patrioter helt har opgivet at vente noget som helst af deres tyske ledelse. I hvert fald findes der ikke flere henvendelser fra dem til U. A. C. Til gengæld har de øjensynligt fra nu af sluttet sig resolut sammen med den almindelige nationale bevægelse i Sønderjylland. En af Christiansfelds dansksindede borgere, Øster, var blandt »De 47«, der under Ahlmanns ledelse dannede deputationen i Berlin. Det lader til, at de ved denne lejlighed har medbragt den modpetition, som Reichel i sit brev havde søgt at forhindre, men som i øvrigt allerede havde foreligget færdig, før hans brev af 28. august nåede til Christiansfeld. Den er dateret den 29. august og lyder (i oversættelse):

»Allerdurchlauchtigste, stormægtige konge, allernådigste konge og herre!

Fredspræliminarierne i Nicolsburg og eders kongelige majestæts ord til eders landdag i Berlin, at hvis befolkningen i Slesvigs nordlige distrikter ved en fri afstemning udtalte ønsket om genforening med Danmark, da ville eders majestæt føje dette ønske, har givet også os mod til at nærme os eders majestæts trone i dybeste ærbødighed for at overbringe vor dybtfølte tak for denne vise og ædelmodige beslutning, men tillige også for at udtale den underdanigste bøn om opfyldelsen af vore inderligste ønsker.

Allernådigste konge!

Vi ville ikke have vovet at træde frem for eders majestæt, hvis vi ikke havde været drevet dertil af den kendsgerning, at der også fra vor by er sendt en adresse i modsat retning af mænd, hvis majoritet ifølge deres fødsel ikke hører hjemme i Slesvig, og hvis borgerlige stilling til dels udelukker et frit og uafhængigt votum.

Allernådigste konge!

Også i vor lille by Christiansfeld har de samme ønsker og håb rørt sig som i alle andre distrikter af Nordslesvig.

Det er ikke for ingenting, at vor by er blevet kaldt Christiansfeld. Under de danske kongers værn og milde regering er den vokset frem, og vi har altid følt os lykkelige under deres regimenter, så at kærlighed og hengivenhed for Danmark og det danske kongehus har slået dybe rødder i os.

At vor by blev anlagt i en dansktalende egn, har sin dybe betydning, thi som brødremenighed dertil bestemt, blev den snart et samlingssted for de med den forbundne sjæle fra den danske nation; men desværre har det i realiteten vist sig, at denne velsignelsesrige virksomhed er blevet væsentligt hemmet efter adskillelsen fra Danmark.

I samme mål som vor åndelige virksomhed er også vor materielle eksistens betinget af vor samhørighed med Danmark, og vi har måttet erkende, at ligesom hin er også denne alvorligt truet af den mellem hertugdømmerne og Danmark oprettede grænse, idet for tiden næsten alle forretninger mere eller mindre er gået i stå, så at adskillelsen også på denne måde føles smertelig.

Men endnu mere end alt dette er det den røst, som Gud Herren har nedlagt i menneskets hjerte, og som driver ham did, hvor hans stammefæller bor, der lærer os at elske det, som her på jorden er os det nærmeste, nationalitetens og blodbåndets røst, der vender vort øje mod nord og indgiver os den allerunderdanigste bøn, at eders majestæt allernådigst måtte behage at indløse eders allerhøjeste majestæts ord i så rigt mål, at det må blive os forundt sammen med hele Nordslesvigs befolkning ved en fri afstemning at give udtryk for vore sande ønsker og selv træffe bestemmelse om vor endelige skæbne.

Allernådigste konge!

Vi beder til vor Herre og Frelser, at han rigeligt vil velsigne eders kongelige majestæt og hele det høje kongelige hus ud fra sin nådes rigdom og forbliver i dybeste ærbødighed allerunderdanigst.

Christiansfeld, den 29. august 1866.

*J. C. Bau
/ F. Ebbesen.*

Om end denne adresse ikke nåede frem til den prøjsiske konge¹⁰ og for så vidt ingen praktisk betydning fik for Christiansfelds skæbne, fortjener den dog at blive stående som et monument over de danske mænd, som gjorde hvad de kunne for den danske sag.

Pressekampagne.

Direkte henvendelse til de prøjsiske myndigheder havde vist sig at være håbløs. Derfor opgav man dog ikke kampen, men fortsatte på en anden front, idet man søgte at skabe en opinion for Sønderjylland i det tyske folk.

Bismarck var på den tid meget upopulær, ikke alene i de dele af Tyskland, som 1866 havde stillet sig solidariske med Østrig, men også i selve Prøjsen, hvor han havde hele den liberale opposition imod sig. Der fandtes aviser, som var mere end villige til at modarbejde hans politik. En af dem var »Kölnische Zeitung«.¹¹

Allerede under 8. oktober 1866 nævner protokollen i Christiansfeld en artikel, der fornylig i denne avis har rettet »svære, men uretfærdige og usande beskyldninger« mod Aeltesten Conferenz i anledning af dennes adresse til den prøjsiske konge.

Det drejer sig formodentlig om en artikel, der har indeholdt følgende afsnit (i oversættelse):

»Ved fredspræliminarierne i Nicolsburg blev der stillet beboerne i Nordslesvig i udsigt atter at blive forenet med Danmark, hvis de ved en fri afstemning tilkendegav ønsket derom. Siden da er der af Christiansfelds direktion og af enkeltpersoner i byen foretaget skridt for at fremstille forholdene i denne by over for den prøjsiske regering på en måde, som om brødreemighedens interesser var truet ved en genforening med Danmark, medens de var sikrede ved forbindelsen med Prøjsen. Flertallet af Christiansfelds borgere og indbyggere deler imidlertid ikke denne opfattelse. Den er under indflydelse og efter ønske fra højststående embedsmænd udtalt af mænd, som for størstedelens vedkommende ikke er fødte slesvigere, som næsten alle er uden fast ejendom i landet, og som derfor ingen berettigelse har i en så vigtig sag at tale i borgernes navn. De er ej heller vokset så snævert sammen med vor bys sande interesser, at de upåvirket af fremmede partihensyn kan repræsentere dem«.

At Aeltesten Conferenz ikke så en venlighed i disse udtalelser, er let nok at forstå. Derimod er det ikke så let at få øje på »uret-

færdige og usande beskyldninger«. Conferenzen har iflg. samme protokol af 8. oktober drøftet spørgsmålet, om den skulle tage til genmæle. Det blev ganske vist afvist, men alligevel må der være fremkommet noget i den retning, for det hedder videre i et senere nummer af »Kölnische Zeitung« (i oversættelse):

»Nordslesvigeren fra Christiansfeld« giver i sit bidrag af 8. oktober i den såkaldte »Norddeutsche Zeitung« en ordrig forklaring til forsvar for Christiansfelds direktion, der med sin adresse skulle have fuldbyrdet én Gud velbehagelig gerning til menighedens bedste og derfor var fuldt berettiget. På os jævne nordslesvigere virker den, så vidt vi kender brødremenigheden, ikke indlysende. For at direktionen, om den så bestod af lutter Gabriel'er, skulle have ret til at bede om eller foranledige, at hans majestæt ikke skulle opfylde sit for hele verden afgivne løfte, altså ikke skulle holde sit ord, vil ethvert retsindet menneske benægte. Allermindst vil man vente det af brødremenigheden . . . «

Der fulgte en længere række af danskvenlige artikler i »Kölnische Zeitung«. I det store og hele bragte de vel næppe nye momenter i den nationale kamp. Deres opgave var selvfølgelig at gøre det tyske folk bekendt med tilstandene i Sønderjylland og at vække sympati for sønderjyderne. Også i disse artikler mærker man, at interessen fra brødremenighedens specielle forhold mere og mere går over til de alment sønderjyske. Således omtales de værnepligtiges lod. Det hedder (i oversættelse):

» . . . Det store flertal af værnepligtige har enten måttet forlade deres hjemstavn, eller de må gå under byrden af en ed, om hvilken de ved, hvor svær den vil være at holde i det afgørende øjeblik af folk, hvis hjerte endnu er bundet til det danske fædreland. De har altid været lykkelige og tilfredse under den milde danske regering, men må nu under den prøjsiske regering ret tydeligt fornemme, at de er stedbørn, en erobret, overvunden, knægtet befolkning, hvis værste fjender, de tidligere augustenburgere, nu som embedsmænd fører et uindskrænket herredømme over dem . . . «

Ganske morsomt er det at fastslå, at et træk, som vi husker fra den tyske besættelse i anden verdenskrig: sammenligningen med Napoleon I's erobring af det tyske land, allerede blev anvendt 1864 i disse artikler i »Kölnische Zeitung«:

»For at vore tyske medborgere bedre kan forstå vore herværende

forhold beder vi dem tænke på de tider, da en del af Tyskland var undergivet Napoleons voldsherredømme. Da blev deres embedsmænd ligeledes stillet over for valget, enten at miste deres vellønnede stillinger eller aflægge troskabseden . . . «

Det var næppe på den måde, tyskerne havde ment, at de tidligere elever i Christiansfelds tyske skole skulle gøre brug af deres historieundervisning, hvor Napoleonskrigene havde spillet en stor rolle, og de lå jo kun 50 år tilbage.

I øvrigt har de danske i Christiansfeld ikke alene søgt ved artiklerne i »Kölnische Zeitung« at vække medfølelse med Sønderjyllands værnepligtige, men de har også været reservisterne behjælpelige med affattelsen af deres protest mod at aflægge faneeden på de lovbevalde kontrolforsamlinger. Et udkast til en sådan protest lyder:

»Vi undertegnede erklærer herved ikke at kunne give møde på den befalede kontrolforsamling for at aflægge faneeden, fordi kongen af Prøjsens suverænitetseret til hertugdømmet Slesvig er støttet på Prag-freden, hvis artikel V, der lover en fri afstemning i Nord-slesvig, endnu ikke er opfyldt, og fordi Wien-traktaten af 1864 hjemler ret til indtil 1870 at bevare vor frihed til at vælge imellem dansk og prøjsisk statsborgerret, hvilken frihed vi ville miste i det øjeblik, vi aflagde faneeden til kongen af Prøjsen.«

Annektionen.

Prøjsens sejr tvang Østrig til at give afkald på administrationen af hertugdømmerne, og dermed fik prøjerne frie hænder. Man kan ikke sige, at det fremkaldte almindelig glæde. Holstenerne ville have været en selvstændig stat under augustenborgerne. En af deres førende mænd, digteren Theodor Storm, sang:

Berichten mag es die Geschichte,
doch keines Dichters froher Mund!

(Lad historien berette det, men ingen digters glade mund!).

Værst følte det dog naturligvis af de danske i Sønderjylland, da prøjerne annekterede landet. Den 24. januar 1867 blev »Besitzergreifung« højtideligt proklameret på torvet i Haderslev.

Fra denne tid, begyndelsen af 1867, foreligger endnu to udkast til breve fra Øster til Aastrup, der omtaler disse ugers to store be-

givenheder, annektionen og valget. Det første af disse breve begynder med en undskyldning for, at et brev fra Aastrup af 4. december ikke er blevet besvaret tidligere. Man må altså gå ud fra, at korrespondancen ikke har været afbrudt i længere tid, men at de mellem-liggende breve er gået tabt. I det foreliggende brev hedder det:

»I denne uge har vi jo haft den mærkelige dag, da vi fuldstændig er blevet indlemmet i Prøjsen. I Haderslev har amtmanden på torvet højtideligt proklameret besiddelsestagensen, som det kaldes, Garve, Jacobsen og Bülow var indbudt til at overvære denne akt. Her i byen blev proklamationer klistret på husene, men da det var en hård blæst, og det regnede, gik de snart løse igen, og der gaves altid hænder, som gerne ville hjælpe til for at få disse sørgelige beviser for, at vi nu virkelig var prøjsere, bort. Hvad der var mig ubehageligt, er, at der i disse proklamationer, som du vel vil se af bladene, ikke nævnes et eneste ord om en forestående afstemning, ligeledes bliver den danske nationalitet slet ikke omtalt som eksisterende, medens netop proklamationernes udfærdigelse på dansk viser, at den er til stede. Det lader til, som om alle løfter om afstemning og tilbagegivelse kun er et tomt mundsvejr for at tilfredsstille Frankrig og den offentlige mening i Europa, men i virkeligheden vil Prøjsen beholde os. Det er en skammelig ringeagt, der vises os ved først at love os noget, på papiret give os en ret, men i virkeligheden træde den med fødder. Befolkningen i Nordslesvig har nok vist, til hvilken side det langt overvejende flertal ønsker at høre, men dog lader regeringen til, som om den ikke vidste noget derom, ja, som til hån hedder det i proklamationen, at vi kun med modstræben havde tålt vor tidligere forbindelse. Den hele fremgangsmåde har virket nedslående på mig, og jeg tror på befolkningen i almindelighed, men de folk, som skulle være klogere, siger, at sagen går sin regelmæssige gang og skal nok få et godt udfald. Jeg ville ønske det, men jeg frygter, at vi bliver narrede. Nu forestår os jo nærmest valgene til det nordtyske parlament; her i vor valgkreds agter vi danske at stemme på Krüger fra Bevtoft, og jeg tvivler ikke om, at vi kunne sætte ham igennem, da alle danske er villige til at give ham deres stemme. Amtmand Kjer optræder som kandidat for de tysksindede. Her i byen bliver der vist een af de mindre valgkredse; vi ville kun håbe, at det må bidrage lidt til et for os gunstigt udfald af sagen i det hele. På landet havde de tysksindede sogne-

Den dansk-tyske grænse efter 1864 to km nord for Christiansfeld.

fogeder strøget alle deres navne, som var født i kongeriget. Her i byen var også en del strøget, men vi har forlangt dem indført igen, men bønderne derimod er i denne tid meget ængstelige. Du spørger i dit brev om forfatteren af artiklerne i »Kölnische Zeitung«, ja, han er mig velbekendt, det er Carl Hansen¹⁰, hersteds, han har vist sig som en meget god stilist, men det må jo aldeles ikke blive bekendt. Ebbesen¹⁰ og jeg tager del efter bedste evne, og vi overtaler gerne artiklerne nøje i forvejen og hører og bedømmer dem, når de er skrevne, førend de bliver afsendt. Der har nemlig været to senere, den sidste om sessionerne, jeg tænker, der snart kommer een til om vores indlemmelse i Prøjsen. Ebbesen navnlig, ønsker også een om vores menighed i »Kölnische Zeitung«, da han påstår, tyskerne arbejder stærkt i deres interesse, navnlig er det bekendt, at de har sendt en lykønskning til nytår til kongen af Prøjsen i hele byens navn. Hidindtil har vi ikke gerne villet røre ved vores indbyrdes forhold, da det så let giver anledning til spot og ringeagt mod menigheden fra dens fjenders side. Vi holder også »Kölnische Zeitung«, da redaktionen har leveret særdeles gode artikler om vor sag, og det er det eneste blad, som dog er nogenlunde upartisk. Du

har vel nok hørt, at Padel¹⁰ har været i Berlin som medlem af en tysk deputation for at fremstille sin ulykkelige stilling, når det igen blev dansk.

Det var jo at ønske, at vor sag snart kom i rigtighed. Den bestandige uvished virker så særdeles nedslående og sløvende på alt, og begge partier gør jo i en sådan tid alt, hvad de kan, for at virke hver i sin interesse . . .

. . . Jeg ved så meget, at da vi en tid håbede, at det snart skulle blive dansk, da har vi danske opmuntret hinanden til, når det kom så vidt, ikke på nogen måde at fortrædige tyskerne, men søge så meget som muligt at lette dem overgangen. Der ville jo i en sådan tid blive mange vanskeligheder at overvinde, men jeg håber, at Frelseren vil give os nåde til at træffe det rette. Der gives jo blandt de danske også dem, som ville hævne sig, men jeg håber, det kun vil være undtagelser . . .«

Som nævnt i dette brev havde tre af brødremenighedens officielle repræsentanter været til stede på Haderslev torv under annektionserklæringen. Det gav et tysk blad i Nordslesvig anledning til en begejstret omtale af den herskende tyskhed i Christiansfeld. De danskes svar herpå er skrevet på dansk og må altså være blevet of-fentliggjort i en dansk avis. Det hedder deri:

»Efter beretningen om proklamationshøjtidelighederne i Haderslev hedder det, at der fra mange huse i Christiansfeld vajede det prøjsiske flag. Foruden to embedsboliger var apoteket det eneste privathus, hvorfra det prøjsiske flag vajede, men ved siden af samme sås et såkaldt slesvig-holstensk. For dette augustenborgernes symbol burde vi dog have været fri på en dag, da Prøjsen erklærede annektionen for fuldbyrdet, og altså alle prætentens krav op-hørte. De mange flag, som »Nordslesvigs Tidende« vil have set, reduceres altså til eet eneste. Tillige meddeler bladet, at en æret del-tager fra Christiansfeld tolkede brødremenighedens glæde over nu at tilhøre den store prøjsiske stat. Den ærede gejstlige, som det hedder et andet sted i bladet, har ingen anden været end pastor Garve. Han er en udlænding, som kun i få år har levet i Slesvig, og har i det højeste ret til at tale i sit eget, men ikke i hele byens navn, hvortil han aldeles ingen fuldmagt havde; tværtimod ville den største del af byens indvånere protesere imod at have en mand til repræ-sentant, der som han, ved enhver lejlighed har lagt sin ringeagt for

alt dansk for dagen. Denne nu til ivrig prøjser omvendte forhen-værende augustenborger tager ikke i betænkning at berede andre vanskeligheder, men forstår nok at undgå byrder for sig og sine, som han nylig har bevist ved på en kløgtig måde at få sin søn fri for den prøjsiske militærtjeneste. Vi antager forholdene, som de er blevet, men hilser dem ikke med glæde. Vi stoler på, at de ord, som grev Bismarck har udtalt i deputeretkammeret i Berlin, er mere værd end borgmester Hansens og herredsfoged Seligs fraser, vi stoler på, at afstemningen vil finde sted, og om sammes udfald har vi jo vel alle, både tyske og danske, kun een mening; den vil vise, at Nord-slesvigs befolkning ikke med modstræben har båret den tidligere forbindelse, men at den længes efter at genforenes med det land, hvortil den er knyttet ved fælles nationalitet, fælles sprog og sæder og fælles historie.«

Rigsdagsvalg.

Ved annekterklæringen havde de prøjsiske myndigheder og deres mænd haft ordet. Mindre end tre uger senere, den 12. februar 1867, var det landets befolkning, der talte. At det i hele Sønderjyl-land ville blive en stor dansk sejr, kunne ingen være i tvivl om. I Christiansfeld med brødremenighedens talrige tyske embedsmænd var der muligvis nok dem, der håbede på en tysk majoritet, og også blandt de dansksindede sønderjyder har den forestilling gennem årene været herskende, at Christiansfeld altid har været en højborg for tyskheden i Sønderjylland.

Sandt er det naturligvis, at brødremenighedens tyske embeds-mænd har villet være tyske. De har rimeligvis også ønsket at drage så mange som muligt af menighedsmedlemmerne over på deres parti. Men de danske mænd var på deres post.

Valget til den nordtyske rigsdag den 12. februar 1867 blev da også en klar tilkendegivelse af den danske majoritet indenfor Chri-stiansfelds borgerskab.

Om selve valgresultatet beretter følgende meddelelse, der er skre-vet på tysk og derfor utvivlsomt må have hørt til en artikel i »Köl-nische Zeitung«. Der hedder det (i oversættelse):

»At det overvejende flertal af Christiansfelds beboere virkelig slutter sig til den her udtalte opfattelse, viste også valget til den nordtyske rigsdag den 12. februar, idet H. Krüger, som repræsen-

terede vor retning, fik 64 stemmer, medens amtmand Kjer, der tilhører den modsatte retning, måtte nøjes med 55 stemmer, og det til trods for, at 8 stemmer af mænd, som har været bosat her i en længere årrække, efter vor mening var blevet slettet imod lovens ordlyd, og desuden 10 danske stemmer var blevet udeladt, medens ikke en eneste tysk stemme manglede. Vi er rede til at fremskaffe underskrifter af 80 af vor bys beboere til bekræftelse heraf, og vi håber derfor, at vi er berettigede til at tale i vor bys navn«.

Det følgende brev fra Øster til Aastrup fortæller ligeledes om valget. Det forudsætter, at Aastrup har været bekendt med selve resultatet, men knytter dertil nogle betragtninger af mere personlig karakter fra ven til ven. Begyndelsen og slutningen af brevet mangler, men dets væsentligste del turde være bevaret i det følgende:

»Hvad min smule virksomhed for fædrelandets sag angår, så må jeg sige, jeg føler ingen bebrejdelse derover, men jeg kan nok mærke, at jeg er noget forhadet af tyskerne, dog synes mig ikke, at jeg virkelig hader nogen af dem for den sags skyld. Af dit kære brev ser jeg, at du har hørt udfaldet af vores herværende valg; det er dig vel også bekendt, at der var nægtet 8 danske vælgere at stemme, skønt vi i rette tid havde forlangt dem indført, navnene følger. Desuden manglede omtrent 10 andres navne, der var forglemte, at tilføjes listen, så at vi i det hele kunne have fået 18 danske stemmer mere, når det var gået rigtig til. Vi har da også stølet for meget på Lehmann,²¹ men han begynder at blive gammel og er særdeles ængstelig for sin plads. Dagene før valget var i spænding. Da valget var udført, faldt det os ind, at det kunne være godt at underrette Krüger lidt om vores herværende forhold, ifald der skulle blive talt med ham derom af højtstående folk fra Berlin. Det er jo altid bleven fremhævet fra tysk side, hvor svært det ville være for Christiansfeld, når det igen blev dansk, og vore indsigelser have aldrig kunnet nå derhen. Vi forfattede derfor et skrift, hvori vi fremlagde vor anskuelse om Christiansfelds bestemmelse og vel, Ebbesen og jeg rejste dermed og med en fortegnelse over de fra valget udelukkede til Bevtoft og forklarede Krüger vor mening. Han lovede at medtage skriftet, og hvis der gaves lejlighed, at benytte det. Det var mig særdeles behageligt at gøre hans bekendtskab, dog er det blevet helt stille, da man jo ikke gerne vil gøre unødvendig alarm. På hjemrejsen besøgte vi også Sabroe og havde en meget behagelig

og interessant samtale med ham. Hvad der nu efter valget bevæger folk mest er den prøjsiske regerings fordring til præsterne at aflægge troskabseden. Der gives endnu omtrent 30 præster, mest i Tørningelehn, som for samvittighedens skyld ikke kunne aflægge troskabseden, lydighedseden ville de gerne aflægge. Der er nu stor sandsynlighed for, at alle disse vil blive afsat og derved så mange familier komme i den største nød. I vor nærhed vil pastor Hagen i Stepping og pastor Hertel i Moltrup blive ramt af denne skæbne. Pastor Hagen har tænkt på at leje værelser på Fauervraagaard,²² men det er jo svært for en mand med en talrig familie og uden formue således pludselig at blive berøvet alle eksistensmidler. Vi ville håbe, at de danske slesvigere ville skyde sammen, for at de dog kunne få det nødvendigeste at leve af. Imidlertid håber vi jo dog endnu, at det ikke kommer så vidt. Der har været en deputation i Berlin for at bede om henstand, indtil afstemningen havde fundet sted. Ved Bismarck kunne de ikke få audiens og heller ikke ved kongen, men endelig lod kongen dog en embedsmand modtage deres adresse og gav dem derpå det skriftlige svar, at han ikke straks kunne besvare deres andragende, men ville efter forhandlinger med Scheel Plessen²³ sende dem skriftlig besked, de skulle derfor kun rejse rolig hjem, så længe må præsterne altså også kunne vente. Det var jo ønskeligt, at det hele kunne undgås . . . «

De spredte kræfter samles.

Det kan næsten se ud som mere end en ren tilfældighed, at brevene til Aastrup slutter netop her. Dette første rigsdagsvalg ligesom danner skel mellem to epoker. Hidtil har enkelte grupper stået isoleret, delinger på post, og holdt vagt på deres lille område, hvor det gjaldt om at bevare kontenancen, selv tage ansvaret og initiativet, mange gange med stor snarrådighed. I Christiansfeld med brødre-menighedens tyske ledelse kunne det byde på særlige vanskeligheder, og det så meget mere, som det kunne medføre konflikter mellem de nationale og de religiøse hensyn.

Efter valget var situationen i nogen grad forenklet. De enkelte delinger samles i en fælles front med en klar ledelse. Tendensen hos de dansksindede i Christiansfeld, som allerede i nogen tid havde peget mod tilslutning til andre danske kredse i Sønderjylland, har fået sit afgørende gennembrud. Hvor tidligere de enkelte embeds-

mandskontorer har været forum for deres klager, bliver det nu rigsdagen, og den rigsdagsmand, der har hele sit vælgerkorps i ryggen, kan gøre det med en ganske anden vægt end den enkelte privatmand. Hvert enkelt spørgsmål bliver del af en helhedsplan, organisationen giver ny styrke, den følger en ensartet taktik. Der er næsten noget symbolsk i, at noget af det sidste, brevene beretter, er rejsen til partiets rigsdagsmand i Bevtoft.

Der var stadig mange problemer tilbage. Et af de vigtigste drejede sig om § 5. De mere klartsynede havde nok deres tvivl om dens gennemførelse, men den var dog foreløbig det retsgrundlag, man byggede på. Det var også den, der dannede hovedindholdet af de sidste breve, som her fremlægges.

Tyskerne i hele Sønderjylland gruede naturligvis ved tanken om en mulig folkeafstemning. I efteråret 1867 gik der hårdnakkede rygter om, at brøderemenigheden i Christiansfeld havde sendt en deputation til Berlin for at opnå, at dens by skulle blive under tysk herredømme, selv om det øvrige Sønderjylland vendte tilbage til Danmark. Det foranledigede følgende brev fra Ahlmann til Øster:

»Augustenborg, den 20. oktober 1867.

Gode ven!

Man har jo nyligen læst i bladene, at en deputation fra Christiansfeld har været i Berlin for at bede regeringen at drage omsorg for, at denne flække bliver under prøjsisk herredømme og ej tilbagegives Danmark. — Dersom tilstandene hos Dem ikke har forandret sig, siden vi var sammen i Berlin, så må jo majoriteten af Christiansfelds beboere, ja endog majoriteten i brøderemenigheden, være på dansk side, og den nævnte deputation altså ej være berettiget til at udtale et ønske, der er stik mod majoritetens. Hvis jeg ikke tager fejl, meddelte De mig i september f. å. i Berlin, at det tyske parti i Deres menighed især består af forstanderskabet, der ved indvandring af i Tyskland uddannede præster og lærere vedligeholder de tyske anskuelse og antipatien mod danskheden. Det er så naturligt, at De og de fleste i Christiansfeld fødte har fået kærlighed til deres fødeland, til det land, der har beredt deres forfædre en god modtagelse, gæstfrihed og frie borgerlige rettigheder, at deres hjerter slår for dette deres fødeland, især under dets trængsler og urettingelse, og at De ej kunne forene Dem med sådanne, der ville

hjælpe en fremmed stat i dens bestræbelser at tilføje os nye krænkelser og hjælpe den til at slippe fra sine indgangne forpligtelser. Det er netop i denne tid, da man taler om nødvendigheden af garantier for de under dansk scepter levende tyskere, da der sågar er tale om tyske enklaver i det danske land, som Tyskland må beskytte og ej kan afgive til Danmark, at sådanne deputationer og deres ytringer er velkomne for vore modstandere og kunne være til skade for os. De burde derfor ej forblive uimodsagte. Ligesom i det egentlige Danmark boende tyskere forlængst har erklæret, at de i fuldt mål er betryggede ved de bestående love, at de nyde i høj grad af borgerlig frihed og sikkerhed på person og ejendom, i meninger og tro, således forekommer det mig, ville det være aldeles betimeligt, ja pligt for de christiansfeldere, der har bevaret deres troskab imod fødeland og konge og ikke er utaknemmelige imod beviste velgerninger, dem jo enhver dansk statsborger har modtaget, at fremkomme med en protest mod denne, som jeg formoder, selvkaldede deputations ytringer. — Kan der i Deres by under de nuværende forhold ej tilvejebringes en moderklæring med talrige underskrifter, vil jeg bede Dem om at sende en artikel til et dansk blad, helst til »Fædrelandet«, hvori der oplyses om de sande forhold hos Dem, om at majoriteten ved valgene har været på dansk side, om at deputationen ej udtrykker befolkningens ønske og om, at De ønsker tillige med Deres landsmænd i Nordslesvig at vende tilbage til Danmark. En sådan erklæring ville vist blive påskønnet af den danske regering, og når vi, som jeg vist håber, alle kommer tilbage, vil man vist tage hensyn til christiansfeldernes troskab. At en sådan artikel kan være anonym, er en selvfølge, og De kan ubetinget stole på Plougs diskretion.

Jeg beder Dem, gode ven og kære landsmand, at overveje denne sag og snarest at gøre noget ved den, når De, som jeg tror, deler mine anskuelser.

Deres *N. Ahlmann.*

P. S. De kunne jo sende Ploug det andragende, De havde med til Berlin, fra christiansfelderne.«

Det i slutbemærkningen nævnte andragende må være adressen til den præjsiske konge.

Svaret på dette brev er formentlig af Ahlmann blevet videre-

sendt til Ploug og på den måde optaget i Det kgl. Biblioteks arkiv som brev til Ploug. Svaret lyder:

»Christiansfeld, den 23. oktober 1867.

Gode ven!

Mange tak for Deres kære brev; det har været mig til stor glæde og opmuntring deraf at kunne se, at De tænker på os og tager del med os her i Christiansfeld. Det er ret mærkeligt, hvor godt tyskerne har forstået at gøre stor alarm af ingenting. En deputation har slet ikke været afsendt herfra, hvis man da under deputation forstår flere personer. En enkelt ung mand, søn af apoteker Padel og provisor på det herværende apotek, har påtaget sig at overbringe en adresse fra en del af de herværende tyskere til Berlin. Flere af de mest ansete tyskere har imidlertid ikke villet befatte dem med denne sag, og forstanderskabet har denne gang holdt sig aldeles udenfor, ja misbilliger endog disse tyskeres adfærd. Alligevel kan man antage, at der må stikke en anden drivfjeder bag disse forsøg på at sætte Christiansfeld i et tysk lys; apoteker Padel har ytret, at opfordringen til dette skridt var kommet fra en så anset og højtstående side, at det ikke kunne undgås at tage hensyn dertil. Om det nu er Rødekro-foreningen eller konrektor Jessen i Haderslev, som måske har bragt denne opfordring med fra Lothar Bucher, det ved vi ikke; men jeg kan dog næppe tro, at den prøjsiske regering selv skulle have opfordret til disse skridt. Skønt vi ikke tillægger denne rejse stor betydning, har den dog, som De nok kan tænke, berørt os meget ubehageligt, og vi har også søgt at modarbejde sammes indtryk så godt, som vores fattige evne tillod det. Først skrev jeg til forhenværende amtmand Stockfleth²⁴ i København, om han ikke kunne underrette den danske regering og sammes befaldmægtigede i Berlin om, at ikke alene den danske majoritet, men også forstanderskabet og flere ansete tyskere ikke billigede denne adresses afsendelse. Vi ønsker tværtimod jo før jo hellere at forenes med Danmark, dette er et livsspørgsmål for vores by, og både dens materielle og åndelige beståen og fremvækst er afhængig deraf. Samtidig afsendte guldsmed Ebbesen¹⁰ en lignende skrivelse til Krüger i Berlin med bøn om at benytte den så godt som mulig. I fredags passerede d'herrer Sabroe og Salicat her igennem til Kolding, og da vi traf dem, meddelte vi dem sammenhængen og bad dem fra Kol-

ding straks at telegrafere til »Berlingske Tidende« for at gendrive det første usande telegram.²⁵ Vi har desuden skrevet en temmelig udførlig artikel til »Kölnische Zeitung«, som De vistnok snart selv vil kunne få lejlighed til at læse, og hvori vore forhold så godt som muligt og netop i den ånd, som De mener, bliver oplyst. Deres forslag om i lighed med, hvad der er sket i kongeriget af de der boende tyskere, at offentliggøre en erklæring, at vi havde haft det godt under den danske regering og ønskede uden nogen som helst garanti eller forbehold at vende tilbage til den, har været mig ret indlysende, og hvis vi kunne vente et antageligt antal underskrifter, ønskede vi også gerne at udføre dette forslag, men for øjeblikket antager jeg, at vi ikke kunne sætte det igennem. Forstanderskabets reserverede og endog velvillige holdning (de tror nu fast, at det bliver dansk her alligevel) pålægger os den forpligtelse også at holde lidt tilbage. En del ellers meget gode danske har en stor modbydelighed for at træde offentligt frem med deres navnes underskrift; det er jo også lidt anderledes her end med tyskerne i kongeriget, disse bliver støttet og styrket i at bekende sandheden, såvel ved deres medborgere som ved den bestående regering. Vi derimod måtte træde i opposition med en del af vore medborgere og med den bestående regering. Sandt nok, man skulle dog bekende sandheden, og hvis det kun kom an på mig og enkelte ligesindede, ville det også ske, men det kan ikke undgås at tage hensyn til ængstelige gemytter, når de således som her danner flertallet. Dog kan De være forvisset om, at jeg nok skal have det i tanker, og det kunne jo hænde sig, at der indtraf forhold, hvor en sådan gendrivelse var aldeles nødvendig, og da skal den ikke blive forsømt. Deres forslag om at skrive en artikel til »Fædrelandet« har vi straks antaget, en sådan er i arbejde enten til dette eller til et andet københavnsk blad.

Deres kære brev var skrevet ganske således, som mine tanker og anskuelser er; ja, det er sandt, i trængselens og modgangens dage viser kærligheden til fædrelandet sig allertydeligst. Vi ville enige og udholdende slutte os sammen og hver i sin kreds gøre alt, hvad vi kunne, for at målet, genforeningen med vort elskede fædreland, gamle Danmark, kan nås. Men vi ville heller ikke glemme at bede Herren om at give sin velsignelse til vore bestræbelser og lade dem lykkes. Imidlertid holder vi jo fast i håbet, at denne tid skal komme og helst komme snart. Endnu engang mange tak for Deres kære

brev; hvis det var Dem muligt atter engang at skrive mig til, beder jeg Dem om at gøre det.

De hilses på det venskabeligste fra Deres hengivne

A. Øster.«

Brevet til Stockfleth lyder således:

»Herr kammerherre W. W. v. Stockfleth,
commandeur af Dannebrog og dannebrogsmænd.

Opmuntret ved den velvilje og deltagelse, som Deres højvelbårenhed stedse har vist vor by, tillader vi os atter at henlede Deres opmærksomhed på vore forhold.

Med en til vished grænsende sandsynlighed havde vi erfaret, at der i disse dage er blevet foretaget skridt af det tyske parti her, og sandsynligvis også i Haderslev, for atter at indvirke på den prøjsiske regering og søge at forhindre, at vor by bliver givet tilbage til Danmark, navnlig skal apoteker Padel, hersteds, have modtaget opfordring om at sætte alt i bevægelse i dette øjemed. Forstanderskabet tager denne gang ingen del i disse skridt, og det tyske parti her i byen er ikke talrigt, som det sidste valg jo atter har vist, så at man vel kan håbe, at sligt ikke vil kunne have indflydelse på underhandlingernes gang. Alligevel kan man befrygte, at enhver udtalelse fra denne side vil blive taget til indtægt af den prøjsiske regering. Genforeningen med Danmark er det inderligste ønske af det langt overvejende flertal af byens beboere, den er et livsspørgsmål for vor by, hvis materielle og åndelige beståen og fremvækst er afhængig deraf, derfor har vi ment at burde underrette Deres højvelbårenhed om, at enkelte personer ved en til den prøjsiske regering indsendt adresse søger at forhindre den, og vi håber, at De vil være os behjælpelig ved at modvirke en sådan adresse. Vi overlader det ganske til Deres skøn, om der kan eller bør gøres noget for, at den danske regering eller sammes befuldmægtigede kan vise, hvor stridende imod befolkningens ønsker og interesser en sådan adresse er.

Sluttelig beder vi at modtage disse linjer som et tegn på den tillid, vi har til Deres højvelbårenhed, der bedre end vi kan gennemskue forholdene, og vi anmoder Dem om også i fremtiden at beholde os og vor by i velvillig erindring.

Vi forbliver med særdeles højagtelse Deres hengivne«

(Underskrift mangler)

Denne lille samlings sidste brev, der så godt som sikkert er rettet til Ahlmann, har ganske vist ingen praktisk betydning fået. Det skal dog for fuldstændighedens skyld tages med, og det kan vel også være et vidnesbyrd om de danskes årvågenhed, samtidigt med at der endnu lyder en tone igennem fra planerne om købet af Volstrupgård.

»Christiansfeld, den 25. august 1869.

Gode ven!

I de sidste dage har jeg ikke kunnet komme bort fra den tanke, at det netop nu var den rette tid til, at nordslesvigerne gennem deres valgte repræsentanter burde henvende sig til kejseren af Østrig med bøn om, at han vil påskynde eller i det mindste påtale udførelsen af den femte paragraf af Prag-freden. Der hersker i denne tid en del spænding mellem Wien og Berlin, så at jeg antager, at en deputation herfra ville blive vel anset og modtaget i Wien. I den forordning, der under tugthusstraf forbyder befolkningen at henvende sig til fremmede souverainer, bliver kejseren af Østrig, som dengang var medejer af hertugdømmerne undtagen, og jeg er derfor af den formening, at det også endnu må være tilladt at henvende sig til ham. Desforuden nærmer det i Wien-freden bestemte tidsrum af 6 år sig sit udløb. Under trykket af de store ulykker, der i 1864 overgik vort kære fædreland, modtog mange indbyggere i hertugdømmerne med glæde det løfte, at vi i 6 år måtte beholde indfødsret i Danmark og have frihed til uhindret at flytte derhen, [hvis vi] besluttede inden den tid at flytte til vort gamle fædreland; men imidlertid indtraf de begivenheder, der afsluttedes med Prag-freden, der åbnede slesvigerne en grundet udsigt til, at alle de, som ønskede det, kunne vende tilbage til Danmark, og derfor blev vi roligt, hvor vi var. Hvis kejseren af Østrig, som efter Bismarcks udsagn er den eneste, der har nogen ret til at tale med om Prag-fredens udførelse, ikke vil gøre sin indflydelse gældende, er der slet ingen udsigt til, at den prøjsiske regering vil gøre alvor af udførelse af § 5, og imidlertid lever befolkningen i Nordslesvig under fremmedherredømmets materielle og åndelige tryk, hvorfra netop Prag-fredens 5. artikel skulle udfri os.«

Nogen egentlig praktisk betydning fik forslaget om en deputation til Wien ganske vist ikke, men spørgsmålet er dog snart efter blevet

drøftet indgående. Krüger var for tanken, og med ham mange andre. Ahlmann var imod den, og han fik medhold fra Orla Lehmann. Den blev derfor skrinlagt. Men den vidner i hvert fald om, at de danske i Christiansfeld fulgte årvågent med i tidens udvikling, og det kan være værd at lægge mærke til, at denne udpræget antiprøjsiske tilkendegivelse muligvis var udgået og i det mindste har fået stærk genklang i »tyskerreden« Christiansfeld.

Afslutning.

Årene, der fulgte, var svære for de danske i Christiansfeld. De kæmpede på en dobbelt front. Under vægten af den tyske stormagts vældte forskød styrkeforholdet sig til tyskernes fordel. Hvad de gamle, danske stridsmænd havde håbet og kæmpet for, at dannebrog på ny skulle gå til tops i Christiansfeld, oplevede ingen af dem, men de holdt trofast ud, indtil døden endte deres kamp.

Den sidste af dem skrev i 1903–1904 et par breve til Ludvig Schrøder i Askov, som dennes søn velvilligst har stillet til rådighed.

Min fader skriver da 3—4 år før sin død:

»Som født medlem af brødremenigheden holder jeg meget af den, anerkender dens grundsætninger og beundrer Herrens førelser med den såvel i den gamle som i den nyere tid. På den anden side er jeg en dansk mand, født her i Sønderjylland af danske, nørrejske forældre, og deler de nationale og patriotiske følelser og anskuelser med alle danske nordslesvigere. Da brødremenigheden har sit hovedsæde i Tyskland, og dets fleste medlemmer er tyskere, så kan det ikke undgås, at der blandt dem findes folk, der lader det nationale gå frem for det kristelige. Disse lægger jo særskilt vægt på, at vi skal være øvrigheden lydige, og at vi skal opgive enhver tanke og ethvert håb om at blive genforenede med vort gamle fædreland. I den danske tid har vi også fremhævet lydighed og troskab mod kongen, men dengang syntes den os også mere berettiget, når det gælder vor gamle nedarvede landsherre, end nu, da det gælder en fremmed erobrere, der har forenet os med sit rige imod vor vilje. Det har derfor været mig kært, at en af vore biskopper, der visiterede her i september måned, i sin afskedstale fremhævede, at ligesom det var en fare for menigheden i Christiansfeld, at den bestod af to nationaliteter, således var det også dens hverv og en prøve på dens ægthed, at den kunne vise, hvorledes kristne, om de også tilhører forskellige

„Gottesacker“, Christiansfelds kirkegård, hvor Øster og de fleste af hans meningsfæller ligger begravet.

og hinanden bekæmpende nationaliteter, dog kunne leve fredeligt og kærligt sammen, når kristendommen er hovedsagen. Derom er det jo, det gælder, og vi må desværre tilstå, at der på begge sider findes folk, der ikke er sande Guds børn. Men vi må dog takke Gud derfor, at der endnu, navnlig blandt den danske del, findes et flertal af alvorlige kristne . . .

. . . Det er mangen gang svært nok at tage alt med ro og i ydmyghed, men vi ville dog håbe, at når Herrens time kommer, vil han igen oprejse os. Jeg kommer vel næppe til at opleve den tid, da jeg allerede er 75 år gammel, men jeg håber dog, at tiden vil komme. For os alle bliver det jo hovedsagen at gå salig hjem til Frelseren, når dødens time kommer, og kunne vi hos ham have vort evige uforstyrrede hjem, så gør det jo ikke noget, om vi hernede har følt os som fremmede og udlændinge . . .

Deres inderlig hengivne A. Øster.«

NOTER

1. Da Østrig og Prøjsen efter Wiener-freden overtog regimet i hertugdømmerne, blev de danske regeringsembedsmænd erstattet af tyske. De fleste af dem var »augustenborgere«, der ønskede at oprette en selvstændig delstat »Schleswig-Holstein« indenfor det tyske rige. Disse tysksindede embedsmænd, der under det danske styre fra 1850 til 1864 mente sig forurettet, agtede nu at hævne sig på den dansksindede befolkning til trods for en bestemmelse i Wiener-freden om, at ingen måtte forfølges for sit politiske sindelag. Til denne gruppe hørte de i det følgende nævnte herredsfogeder Andersen og Selig i Tyrstrup samt disses nærmeste foresatte, amtmand Kjer i Haderslev. Denne var igen undergivet »Landesregierung«, hvis »Civilkommission« alene var berettiget til at afsætte tidligere danske embedsmænd, særlig præster. Formanden for »Civilkommission« var friherre von Zedlitz, der i alt fald i begyndelsen synes at have bestræbt sig på at dømme mere upartisk.
2. Leopold Garve, som var tysk præst i Christiansfeld, var kommet dertil 2. november 1852 fra Neusalz, en herrnhutisk koloni i Schlesien. Han døde ifølge Aeltesten Conferenz' protokol pludselig i Christiansfeld den 20. august 1867 ved »Nervenschlag«.

Herredsfoged William Christian Andersen var født i Christiansfeld (27. 3. 1816), hvorfor amtmand Kier anså ham for særlig sagkyndig. Han var ikke medlem af brødremenigheden; udpræget tysksindet. Han døde 15. december 1864.

Herredsfoged Selig (født 13. 1. 1833 i Haderslev) var cand. jur. og fra 1865 til 67 Andersens efterfølger som herredsfoged i Tyrstrup.

Otto Detlev Harald Kjer (født i Haderslev 1823) havde studeret retsvidenskab i Kiel og deltaget i oprøret 1848 som løjtnant. 1864 blev han konstitueret som amtmand i Haderslev.

Octavio Athanis von Zedlitz (født i Glatz, Schlesien 1840) blev allerede 7. 2. 1864 indsat som prøjsisk civilkommissær med sæde i Flensburg.

3. Joseph Aastrup synes at være født i Christiansfeld, hvor han senere blev lærer ved brødremenighedens skole. Derfra blev han i maj 1859 forflyttet til den herrnhutiske koloni i Neudietendorf i Thüringen, hvor han virkede som »Brüderpfleger«, en slags kapellan, indtil han i juli 1862 vendte tilbage til Christiansfeld og overtog embedet som dansk præst samtidig med, at han tog sig af menighedens venner i omegnen.
4. Christiansfeld hørte under den »Tyske Brødre Unitet«. Dennes øverste myndighed var en synode, som var valgt af de enkelte kolonier og plejede at træde sammen hvert andet år. Denne synode sluttede med en »Synodalerlass«, der angav retningslinjerne. Efter disse skulle »Unitäts Aeltesten Conferenz« (U. A. C.), som blev valgt af synoden, i de kommende to år lede brødremenigheden. U. A. C. bestod af flere fagafdelinger, der bl. a. udnævnte de enkelte menigheders embedsmænd. Desuden havde hver menighed sin »decernent« i U. A. C., der i vigtige spørgsmål havde en afgørende betydning.

I den enkelte herrnhutiske koloni var ledelsen betroet til en »Aeltesten Conferenz« under forsæde af præsten, og den tog sig af de kirkelige opgaver. De mere administrative anliggender var overladt til »Aufseher Collegium« under forstanderens forsæde. I mere betydningsfulde sager krævedes et snæ-

vert samarbejde af disse to korporationer. I princippet var forfatningen altså særdeles demokratisk. I praksis kunne den dog virke temmelig autoritær.

5. Foruden Aastrup var også bestyreren af brødrementigheds forretning Spielwerg & Co., Christian Gormsen, af de tyske myndigheder beskyldt for tysk-fjendtlighed. I dette tilfælde nøjedes U. A. C. dog med en alvorlig irrettesættelse. Chr. Gormsen var ligeledes medlem af »Aeltesten Conferenz«.
6. Som Christiansfelds tyske præst skulle Garve sende beretninger om forholdene i menigheden til styrelsen i Berthelsdorf. Der hentydes i det danske brev til, at disse beretninger har været præget af misundelse mod Aastrup, hvis prædikener var meget bedre besøgt end Garves.
7. Den i det følgende anførte korrespondance mellem Garve, resp. U. A. C. og de verdslige myndigheder eller kladderne dertil, er velvilligst blevet stillet til min rådighed af landsarkivet i Åbenrå.
8. Navnet Matthiesen tyder på, at manden var af dansk æt. Han havde imidlertid fået sin uddannelse ved herrnhuternes tyske institutter og var åbenbart blevet fortysket. Han beherskede dog stadig det danske sprog så vidt, at han kunne forstå det uden tolk.
9. Med »fjenden« er ment »den onde fjende djævelen«.
10. De i de følgende breve til Aastrup nævnte medlemmer af brødrementigheden i Christiansfeld har naturligvis været kendt for Aastrup, men udover deres nationale stillingtagen har de næppe gjort sig særlig bemærket i menighedslivet. Bortset fra de tyskfødte herrnhutiske embedsmænd er kun Padel og Süberkrüb nævnt som tilhørende det tyske parti. Dansksindet var: Christoph, Sigmund, snedkermester i Christiansfeld. Skønt slægten var af tysk oprindelse, var han som alderspræsident det danske partis officielle repræsentant.

Bank, ivrig dansk, havde afhændet sin gård i Jylland for at flytte til Christiansfeld. Han gik senere over til »bornholmerne«.

Ebbesen, Christophs svigersøn, urmager og guldsmed, hørte til de mest aktive forkæmpere for den danske sag.

Gormsen, Chr., senere ridder af dannebrog, var leder af brødrementigheds forretning Spielwerg & Co. På grund af sin udsatte stilling måtte han trods sit danske sindelag holde sig tilbage i den nationale kamp.

Grøndahl, Mads, var køkkenchef i »brødrehuset«, indtil han blev stævnet for retten, fordi han havde fornærmet en tysk embedsmand. I stedet for at efterkomme stævningen, flygtede han over grænsen til Danmark, men vendte kort efter tilbage til Christiansfeld for at stille sig til sin straf. »Aeltesten Conferenz« afsatte ham fra hans stilling, hvorefter han åbnede en bagerforretning i Christiansfeld.

Hansen, Carl, gift med én af Christophs døtre, var købmand. Han havde i nogen tid opholdt sig i Altona, hvorfor han gjaldt for særlig tyskkyndig. Han forfattede artiklerne til »Kölnische Zeitung«. Senere var han på tale som Chr. Gormsens efterfølger i ledelsen af Spielwerg & Co., men blev vraget for sin danskheds skyld.

Kaftan og Wolff, to unge mænd, blev efter U. A. C.s udtrykkelige ønske udelukket af menigheden efter et meget ungdommeligt sammenstød med det tyske gendarmeri.

11. Adolf von Hohenlohe-Ingelfingen blev af den præjssiske regering indsat til at undersøge de overgreb, som augustenburgske embedsmænd straks efter Wiener-freden havde begået. Det var et led i modsætningen mellem Prøjsen og Østrig, der favoriserede augustenborgerne. Sammen med Zedlitz for Hohenlohe hårdt frem mod dem til de danskes glæde, hvilket dog blev af kort varighed. Episoden bidrog imidlertid til en skærpelse af modsætningen mellem Prøjsen og Østrig, der i overenskomsten i Gastein af 15. august 1865 foreløbig blev udjævnet, men senere førte til den præjssisk-østrigske krig 1866.
12. Theodor Sabroe var ivrig dansksindet boghandler og sparekassebogholder i Haderslev. Hans søn Axel Vilhelm Theodor Sabro udgav senere »Mødernes-maale« i Haderslev.
13. Friis, ejeren af gården Ejsbøl lige udenfor Haderslev, hørte med til danskhedens ledende repræsentanter.
14. Det drejer sig formentlig om herrnhutisk påvirkede jyder, som regelmæssigt blev besøgt af herrnhutiske udsendinge (»Disporaarbejtere«).
15. Ernst Reichel var herrnhutisk teolog, havde i sine yngre år været »Brøderpfeleger« i Christiansfeld. Efter at han senere var blevet indvalgt i U. A. C., havde han en tid været »decernent« for Christiansfeld.
16. Tysksindede medlemmer af brødremenigheden angav deres dansksindede »medbrødre« for det tyske gendarmeri og forlangte, at de blev idømt de hårdeste straffe.
17. »Gemeinrat« var et møde af alle menighedens voksne medlemmer, hvor man altså kunne vente dansk majoritet.
18. »Die Väter« var i daglig tale betegnelsen for medlemmerne af U. A. C.
19. Både den præjssiske konge og Bismarck nægtede at modtage adressen.
20. Artiklerne i »Kölnische Zeitung« er kendt som et led i sønderjydernes nationale kamp, men det har næppe været almindelig kendt, at de, eller i hvert fald en del af dem, stammede fra Christiansfeld.
21. Lehmann var oprindelig skræddermester. Han var allerede i den danske tid blevet udnævnt til »official« og har vel frygtet for at blive afsat af de tyske myndigheder, hvis han ikke makkede ret.
22. Fauervraagaard havde tilhørt kammerherreinde Holstein, som havde testamenteret gården til brødremenigheden Christiansfeld.
23. Scheel Plessen var født i Kiel, havde før 1864 været i dansk tjeneste, men stod i opposition til regeringen og sluttede sig hurtigt til det præjssiske parti. Han blev overpræsident for Slesvig-Holsten.
24. Stockfleth var den sidste danske amtmand i Haderslev, hvorfra han efter 1864 flyttede til København.
25. Telegrammet har formentligt indeholdt meddelelsen om »deputationen« fra Christiansfeld.

Anmeldelser

Kirchenrecht und Theologie in vier Jahrzehnten.

Der Briefwechsel der Brüder Theodor Kaftan und Julius Kaftan.

Herausgegeben und kommentiert von Walter Göbell, Bd. I-II.

Chr. Kaiser Verlag, München.

I en artikel i »Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte«, 1949, har daværende præst i Oversø, nu teologisk professor i Kiel, dr. theol. Walter Göbell, fortalt læserne om en efterladt brevveksling mellem biskop Theodor Kaftan og hans broder, den teologiske professor i Berlin, Julius Kaftan.

Man må være dr. Göbell taknemmelig for, at han med nærværende værk har offentliggjort denne brevveksling. Theodor Kaftan var biskop i Slesvig 1886 til 1917. Det var den tid, da der førtes den hårdeste fortynkningspolitik i skole og kirke i Nordslesvig. For danske læsere har det derfor betydning at vide noget om indstillingen hos denne kirkens øverste tilsynsmand. Dertil kommer, som dr. Göbell skriver, at Kaftan er en af de betydeligste slesvigske biskopper, og at ingen kirkemand siden Claus Harms har øvet så varig indflydelse i Slesvig og Holsten. Og ikke blot det. Hans indflydelse spores udover hertugdømmerne, både i Tyskland og i de økumeniske bestræbelser.

Kaftan udgav i 1924 sine erindringer (»Erlebnisse und Beobachtungen«). De udgivne breve giver ikke så fyldige indblik i hans virksomhed som erindringerne, men er for så vidt et vigtigt supplement, som de »med deres fortroligt åbne meningsudveksling med broderen lader os få et indblik i denne kølige, skarpt tænkende og viljestærke personligheds hjerte« (Göbell). Man tør vel håbe, at dr. Göbell også vil offentliggøre Kaftans brevveksling med ærkebiskop Söderblom, som han omtaler i forordet. Kaftans visitatsberetninger findes så vidt vides desværre ikke mere. Derimod findes et omfangsrigt »Nachlass« i præsteseminariet i Preetz.

Anmelder og redaktion er klar over, at denne anmeldelse sprænger årbøgernes normale ramme, men har været enige om, at en grundig anmeldelse som denne må være en virkelig håndsrækning til vore læsere, hvoraf næppe mange uden videre vil give sig i kast med denne meget omfattende brevudgave.

Bogen indeholder 451 breve, som brødrene ifølge en indbyrdes aftale om månedlig brevveksling har skrevet til hinanden i et tidsrum, der rækker fra 1891 til 1926. Dr. Göbell har ved hvert brev tilføjet fyldige oplysende noter. Endvidere har han forsynet bogen med en bibliografi for hver af brødrene, en fortegnelse over indholdet af biskoppens »Nachlass« og endelig personregister. Der er intet sparet for at lette det noget møjsommelige arbejde med at orientere læserne om de mange begivenheder og personer, som omtales i brevene, og som næppe mange i nutiden på forhånd kan være fortrolige med. —

Brødrenes oprindelse har på fædrene side overvejende, på mødrene side fuldstændig været frisisk bestemt. Det mener dr. Göbell må have været medvirkende til at betinge deres »krystallklare forstandsskarphed og deres seje arbejdsmåde«. Faderen var præst i Løjt. Der er de begge født, Theodor Kaftan i 1847 og Julius Kaftan i 1848. Faderen måtte af nationale grunde opgive embedet efter treårskrigen i 1850 og døde 1853. Moderen flyttede til Flensborg i 1859. I brevene mindes de begge med stor taknemmelighed hendes omsorgsfulde og bestemte opdragelse.

Begge studerede i Erlangen, Berlin og Kiel, en tid af økonomiske grunde sammen i deres hjem, hvor de på daglige spadsereture førte indgående teologiske drøftelser, som de endnu i den senere brevveksling refererer til. En tid læste de også i Tønder under vejledning af deres kyndige onkel, provst Carstens.

Med en strålende teologisk eksamen indledte Julius Kaftan sin videnskabelige løbebane. 9 år var han professor i Basel, derefter fra 1883 til sin død i Berlin (i Schleiermachers tidligere embede), levende optaget af sine velbesøgte forelæsninger — endnu kort før sin død kunne han gennemføre sit 106. semesters forelæsninger. Han var særdeles produktiv — »Mein Kopf hat noch manche Nester, in denen Eier liegen«, skriver han (23. februar 1896) — og forblev det højt op i årene: »die Spinne muss spinnen, so lange sie lebendig ist« (13. januar 1918). Ingen samtidig dogmatik skal have oplevet så mange oplag som hans. Med professoratet forbandt han fra 1904 den krævende stilling som medlem af det evangeliske overkirkeråd (fra 1921 som gejstlig vicepræsident), den øverste styrelse for den preussiske unionskirke. Han døde i 1926.

Theodor Kaftan var en tid andenpræst i Åbenrå (1873–80), hvor

det var hans opgave at holde de danske gudstjenester. Hans første bog er en samling danske prædikener, en afskedsgave til menigheden. I fire år var han regerings- og skoleråd i Slesvig og fik derigennem et indgående kendskab til det slesvigske skolevæsen. Efter en kort tid som provst i Tønder blev han i 1886 biskop Godts efterfølger som »Generalsuperintendent« (biskop) for hele Slesvig. Et vidnesbyrd om hans position er det maleri i Slesvig domkirke, som gejstligheden lod H. P. Feddersen male af ham ved hans 70-års dag, samt den »Handbuch der Inneren Mission in Schleswig-Holstein«, som blev udgivet og tilegnet ham af foreningens formand, Fr. Gleiss, i samme anledning (29. marts 1917 — 3. marts 1918). Hans betydning rækker dog videre. Han deltog både i de evangeliske kirkekonferencer i Eisenach, hvor udsendinge fra de evangeliske landskirker i Tyskland mødtes, og i den internationalt arbejdende »Allgemeine evng.-luth. Kirchenkonferenz«, ligesom han var stærkt engageret i ærkebiskop Söderbloms økumeniske arbejde. 1917 nedlagde han sit bispeembede og blev præst for en luthersk frimenighed i Baden-Baden. Der døde han i 1932.

Begge brødre følte sig stærkt knyttet til Nordslesvig, hvor nu en gang de mennesker lever, med hvem de er af eet blod (17. marts 1901). Danske udtryk dukker spontant op enkelte steder, ja Theodor Kaftan har åbenbart i nogle af de ikke så få af hans tabte breve skrevet på dansk (14. juli 1912). Allerede som skoledrenge tænkte de sig, at de engang skulle tilbringe deres alderdom sammen i Flensborg (16. marts 1917).

Julius Kaftan kommer selvfølgelig kun sjældent til Slesvig, men hænger dog stadig »an der alten Heimat, die ja freilich bekanntlich erst an der Schlei anfängt«, og han anser Flensborg fjord for noget af det skønneste i det tyske fædreland (17. oktober 1917).

Theodor betragter — da en forflyttelse til Hannover ikke er blevet til noget — Slesvig »mit einer Mischung von Zärtlichkeit und dem fröhlichen Bewusstsein: ich darf bei Euch bleiben«. Dér føler han sig hjemme overalt. (1. februar 1903). Da han er kommet til Baden-Baden, planlægger han årlige foredragsrejser til Slesvig og føler det på disse rejser, som om han ikke havde været borte (2. februar 1918).

Stærke indtryk har begge brødrene modtaget fra de nationale beghenheder i deres barndom, da de med stormen på Dybbøl ople-

vede »diesen unerhörten Aufstieg deutschen Wesens« (18. april 1920). Julius Kaftan minder hvert år den 15. november sin kone om dagens betydning: det var på den dag, at husværten kom og meddelte bedsteforældrene, at Frederik VII var død. Det står usletteligt i hans erindring (15. november 1908 — 16. november 1913). Ved Tysklands nederlag efter første verdenskrig mindes Theodor Kaftan det tryk, som treårskrigen lagde over hans barndom, idet faderen måtte opgive sit embede. Han synes, han nu i sin alderdom oplever det samme i vældig forstørret målestok. (25. april 1920).

Grænsedragningen i 1920 følger de selvfølgelig begge med nøje opmærksomhed. Hvis vi beholder Flensborg og Tønder, »ist auch etwas wie Verstand drin. Aber ob?«, skriver Julius Kaftan (13. april 1919). Theodor Kaftan betragter nyordningen som grundlaget for en endelig udsoning mellem tyske og danske. Som de danske syd for grænsen, således skal de tyske nord for grænsen behandles hensynsfuldt og godt (brev nr. 354, note 7). Julius Kaftan giver ham ret deri, hvor lidt det så ellers vil blive forstået i Tyskland: Vor interesse i også fremtidig at bevare et venskabeligt forhold til vore landsmænd nord for grænsen, der svarer til den indre samhørighed, det forstår kun den indfødte nordslesviger (14. december 1919).

Det danske nederlag ved afstemningen i Flensborg vækker glade minder om de danske troppers flugt fra Danevirke den 6. februar 1864. Men Theodor Kaftan frygter, at »die sonst verständige dänische Regierung« vil holde fast ved Tønder og Højer for at berolige chauvinisterne, og at ententen vil lade dem blive ved Danmark »als Heilpflaster«. (30. marts 1920).

Julius Kaftan beretter siden om en bevægelse med et Slesvig til Kongeåen som mål og tilføjer: måske hjælper danskerne i deres tåbelighed til, at tanken også lister sig ind hos de dansksindede nordslesvigerne. Det er ellers ikke nogen praktisk målsætning for øjeblikket, og vel overhovedet ikke. Theodor K. afviser tanken. Så gerne han ser et Slesvig til Kongeåen, så kender han dog hver landsby indtil Kongeåen, og han holder på, at man ikke skal bestræbe sig på nogen grænseregulering, men på at begrave den gamle tysk-danske strid. Det svarer til tidsalderens verdenspolitik (21. november 1920 — 5. december 1920).

Størst interesse for danske læsere har det selvfølgelig, hvad Theodor Kaftan skriver om sin vanskelige stilling i Slesvig.

Nordslesvig er, skriver han et sted, hans store bekymring («meine Hauptsorge») (30. august 1894). Der behøves en god portion nervekraft og elasticitet for ikke at blive sønderlidt mellem dansk had og tysk uforstand (1. januar 1911). De danske angreb kunne gå ham på nerverne. Men endnu mere ærgrelse skaffede ham de tyske myndigheder.

Desværre begynder brevene først i 1891. Da var den berygtede sprogforordning af 1888 sat i kraft, som indførte tysk undervisning i de nordslesvigske skoler. Kun fire danske religionstimer bevaredes. Der skulle yderligere gives to religionstimer i mellem- og overklassen, men på tysk. Denne forordning kom, uden at Kaftan var spurgt, fortæller han i sine erindringer. »Der Generalsuperintendent von Schleswig erhielt die Kunde von dieser Verfügung als Leser des Regierungsamtsblatts!« («Erlebnisse...» s. 214).

Hans harme er forståelig. Hans eget standpunkt var, ifølge et af brevene, uforandret det, at man skulle gøre skolesproget tysk indtil landegrænsen, når man havde de fornødne lærerkræfter dertil. Men religionsundervisningen burde forblive uberørt, og overalt burde der sikres dansk sprogundervisning i mellem- og overklassen (30. december 1898).

Forgæves søgte han at mildne bestemmelserne i denne retning. Han fandt ingen støtte i det preussiske kulturministerium, skønt selv overpræsident v. Köller viste sig forstående; v. Köller sagde i en privat samtale til Kaftan, at han – i det mindste i det væsentlige – delte hans opfattelse af sprogforordningen af 1888, og at den tidligere overpræsident v. Steinmann burde have afværget offentliggørelsen af den; v. Köller vidste dog ikke, om han kunne opnå en ændring (26. januar 1899). Ændret blev den i hvert fald ikke.

Efter bedste evne mistænkeliggjorde aggressive tyske kredse bisoppen overfor myndighederne, særlig ondartet i anledning af en visitats hos den berygtede pastor Jakobsen i Skærbæk (18. august 1900). Ja, rygtet gik, at man ville forflytte Kaftan til Holsten og gøre Jakobsen til biskop over Slesvig. Kaftan gik til v. Köller, der bestemt nægtede, at han havde tænkt sig Jakobsen som biskop, og stillede sig meget forstående overfor Kaftans ønske om at blive i Slesvig, da forflyttelsen ville have været en indrømmelse overfor Kaftans altyske angribere. Efter en længere samtale kunne de tage hjertelig afsked med hinanden (8. december 1899).

Alt i alt klager Kaftan gang på gang over »diese preussische Politik! Ihre Weisheit ist grandios!«. Den forbitrer ham glæden ved at være tysker. En kras dansker har sagt: Preusserne forstår ikke at gøre os til tyskere, det ville jeg kunne have gjort langt bedre. Kaftan giver manden ret (25. december 1893 — 31. maj 1896). I 1898 skriver han: Om jeg dog turde tale! Nu er jeg i 10 år blevet plaget med sprogsagen og må »diplomatisieren«. Det er en ynck, som man må gennemprøve for at forstå den (30. december 1898). Da han forgæves har søgt indført to fakultative danske sprogtimer, skriver han bittert: Vor kurs forbliver den gamle: skarp, hvor vi skulle være milde, mild, hvor vi skulle være skarpe. Og resultatet er, at der bliver daniseret videre. Nordslesvig er i de nordlige dele i dag mere dansk end i 1864, for ikke at tale om 1848. Og samtidig gælder vi, som vil drive sagkyndig realpolitik, for at være mangelfulde patrioter. Undertiden er jeg træt af vort offentlige livs komedie (1. august 1907).

Biskoppens følelsesmæssige reaktioner på de mange forskellige kritiske affærer kommer spontant til udtryk i brevene, men nogen dominerende rolle indtager skildringen af de slesvigske problemer dog ikke. Et langt fyldigere indtryk får man af hans erindringer. Selv broderen fik først et klart helhedsbillede, da erindringerne udkom. Han skriver da, at det var interessant for ham at lære det altsammen nøjagtigere at kende i enkeltheder. Han havde dog ikke anset den preussiske politik for så dum, som den virkelig var. Hvad der var nyt for ham, og dog først gik op for ham i det enkelte, var ordningen af 1888, der jo allerede gik meget vidt i germanisering. Og nu at byde den over ved overdrivelse! Det spotter i virkeligheden al beskrivelse (12. juli 1924).

Vil man udnytte brevenes oplysninger tilfulde, får man en fortrinlig hjælp ved udgiverens fyldige noter med henvisninger til trykte og utrykte kilder. Resultatet gøres i en note således op: »Briefwechsel und Dokumente ergänzen sich zu der schmerzlichen Einsicht vielseitigen Versagens in der rechten Behandlung Schleswiger Eigenart und Schleswiger Wesens« (brev nr. 20, note 16). —

Hvad der her er fremdraget om slesvigske forhold, indtager som sagt kun en beskeden plads i brevvækslingen. Udgiveren har givet hele værket titlen: »Kirche, Recht und Theologie«. Denne titel markerer bogens væsentlige indhold og tillige dens begrænsning. Om

disse saglige emner og aldeles overvejende om dem, kredser brødrenes korrespondance. Der omtales utallige personer, men væsentlig fra teologiens og kirkens – og administrationens! – verden. Kunstens og litteraturens navne nævnes så godt som ikke. Og det er i almindelighed mere personernes saglige indstilling til de teologiske og kirkelige spørgsmål, der drøftes. Deres personligheders egenart interesserer mest, for såvidt den får indflydelse på deres saglige indstilling. Det er karakteristisk, at Ad. v. Harnack, Tysklands mest ansete teolog og Julius Kaftans nærstående kollega, nævnes hyppigt, men man får intetsteds et indtryk af hans rent menneskelige egenskaber. Det samme kan siges om ærkebiskop Söderblom, som Theodor Kaftan dog havde meget samarbejde med.

Theodor Kaftan omtaler flere gange Emil Wacker, lederen af diakonisseanstalten i Flensborg. Wacker var hans modstander i hans bispetid og omtales væsentlig med henblik på deres teologiske uoverensstemmelser. I sine erindringer, skriver Kaftan, har han søgt at behandle Wacker efter det 8. bud (28. december 1924). Dr. Göbell mener dog ikke, at Kaftans dom om teologen Wacker er retfærdig (s. 883, note 10).

Om sin nærmeste foresatte, præsidenten for konsistoriet i Kiel, H. F. Chalybaeus, der for Theodor Kaftan blev »ein Stück Lebenserinnerung«, skriver han et sted, at han er stærkt statskirkelig og har en mærkværdig angst for, at generalsuperintendenten kunne blive for mægtig (31. december 1911 — 31. december 1903). Om efterfølgeren, Otto Müller, skriver han, at han anser sig selv for »eine Institution . . . , die immer und zu allen Dingen Reden speit« (31. dec. 1911). Julius Kaftan mindes levende den som præst dog ganske betydelige Chr. Christiansen fra Medelby, »wenn er als Gottes Wort vom Land in Flensburg erschien« (17. juni 1913). Således karakteriseres personerne ofte ved enkelte skarpt tegnede ejendommeligheder.

Nævnes kan dog også nogle mænd fra hertugdømmerne, som Theodor Kaftan omtaler med særlig varme. Den ene er filosofen Fr. Paulsen (f. 1846 i Langenhorn), hvis niece var gift med biskoppens søn: Bliver sådanne vederkvægende mennesker ikke stadig sjældnere? Han var den gode type på en ægte slesvig-holstener. Slesvig-holstenerne er jo Gud være lovet temmelig seje. Mange tænker slet ikke på »sich zu verpreussen«. Skønt Fr. Paulsen åbenbart

ikke har været kirkegænger, har biskoppen aldrig tvivlet om hans fromhed, velsignelsen fra forældrene, der hørte til de stille i landet (30. august 1908 — 1. marts 1925).

Lensgreve Hans Schack og Theodor Kaftan havde begge deltaget i udarbejdelsen af en ny salmebog for de dansktalende menigheder (1889). Fra et sygebesøg hos grev Schack beretter Theodor Kaftan: Han har nu snart været sengeliggende et år. En syg greve, der på sygesengen skriver for Palæstina-tidsskriftet — set fra ægyptisk side — og begynder på egen hånd at dyrke hebraisk — er vel ikke til enhver tid at finde. Det var mig kære timer. Schack er et fortræffeligt menneske (18. april 1892).

Om grev Kurt Reventlow, klosterprovsten i Preetz og præsidet for hertugdømmernes »Gesamtsynode« og virksom i Indre Missions arbejde, hedder det ved hans død, at han var »der erste Mann unseres Landes« (1. november 1914).

Theodor Kaftan besøgte pastor Chr. Jensen, da denne lå for døden. Chr. Jensen har grundlagt missionsanstalten i Breklum. Kaftan var ikke tilfreds med den teologiske linje, man fulgte dér, men han skriver om pastor Jensen: han døde, som han har levet, i enfoldig, fast og taknemmelig tro. Hans død har berørt mig vemodigt. Han har spillet en rolle i vort kirkelige liv, og mit forhold til ham er så gammelt som mit embedsliv (13. april 1900).

Portrætmalere var de to brødre ikke. Men emnerne kirke, ret og teologi behandles til gengæld med stor skarpsindighed i deres indbyrdes sammenhæng og deres praktiske konsekvenser og med stor saglighed.

Enige er brødrene langt fra altid. Der er undertiden spørgsmål, de må lade ligge for at undgå misforståelser.

Julius Kaftan følte sig i de første år i Berlin tilsidesat og syntes, at andre blev favoriseret af en konservativ klike. Han må ligefrem gøre sig stor anstrengelse for hos ordførerne for »de troende« overhovedet at opdage noget af tro og kristendom. Medens han kan lykønske broderen til »Piepvoegel II« (Roter Adler: Orden zweiter Klasse), der viser, at han er persona grata, føler han sig selv behandlet som en hund eller som et ikke-eksisterende »Etwas« af »die Paschas«, som ved deres regeren kun lader sig lede af vink ovenfra og parti- og pressepøbelen nedefra. Han tænker på at trække sig tilbage og blive privatdocent i Leipzig. Han føler det som en pligt,

der er pålagt ham af Gud, at bekæmpe »den officielle preussiske konservative kristendom, der tynger os som en forbandelse« (28. april 1893 — 6. december 1896 — 13. februar 1898).

Theodor Kaftan frygter imidlertid den yderliggående liberale teologi og for, at kirken skal blive gjort til en forsørgelsesanstalt for alle, der driver en eller anden slags pleje af religion. Han minder broderen om, at man må have tålmodighed med menneskene, og på intet område så meget, som hvor det drejer sig om den religiøse erkendelse. Man kan leve så meget i teoriens sfære, at man glemmer, hvad en kirke kan bære. Da broderen i manges bevidsthed står som repræsentant for den yderliggående teologiske venstrefløj, opfordrer han ham til offentlig at trække grænsen mod denne fløj. Vil man stride for kirken, er det ikke nok at bekæmpe den officielle preussiske kristendom. Man må lige så klart kæmpe mod det hedenskab, som gør sig bred i den kristelige teologi (20. november 1896 — 8. december 1896 — 1. marts 1911).

Trods nogen skarphed i meningsudvekslingen forstår brødrene dog hinanden. Du er i første linje teolog, jeg i første linje kirke- mand, skriver Theodor Kaftan. Hver har lært at se tingene ud- fra sit livsarbejde og sine iagttagelser (31. maj 1896 — 30. oktober 1915).

I øvrigt markerer Julius Kaftan senere overfor Harnack, at han ikke svømmer »im Strom des Modernen« (19. januar 1902), medens Theodor Kaftan på sin side blev betragtet som for lidt ortodoks og måtte tåle, at der blev talt »sehr arg« om ham i de frommes kredse — nogle fulgte ham på hans visitatser og påstod, at han talte ortodokst blandt ortodokse og liberalt blandt liberale (30. juni 1908 — 30. august 1908). Særlig føler han modsætning til »die Wacker-Breklum Theologie«, som i hans øjne er en blanding af »Romanismus, Methodismus und Luthertum«, men som holder sig selv for god luthersk og fremfor alt for den ene sande kristendom (30. august 1908, jfr. 18. august 1900).

Reelt stod de to brødre teologisk næppe så langt fra hinanden. Theodor Kaftan forstod meget vel, at troen kræver en teologi, der følger tidens tankebaner. Han fandt i formuleringen »Moderne Theologie des alten Glaubens« udtryk for sin teologiske indstilling (s. 24). Og Julius Kaftan forstod meget vel at vurdere et fromhedsliv, som det han oplevede ved brødrethrenighedens 200-års jubilæum:

»Hätten wir doch etwas Ähnliches, könnten wir es doch haben« (19. juni 1922). Ingen af dem ville være partibundet: så bliver man sig selv tro og tjener sandheden bedst (Th. K. 4. februar 1894). Partierne er en Guds svøbe (J. K. 16. maj 1915). —

Men de forskellige tendenser viser sig i brødrenes stilling til unionskirken. Den preussiske unionskirke omfattede både lutherske og reformerte. Ved indlemmelsen i Preussen i 1867 var den slesvig-holstenske landskirke imidlertid ikke blevet indlemmet i unionen. Ud fra sin bekendelsestro lutherske indstilling havde gejstligheden stillet sig absolut afvisende overfor unionen. Spændingen mellem det slesvig-holstenske lutherske kirkevæsen og den preussiske union betinger den meningsudveksling om unionen, der går gennem hele brevvekslingen (Göbell). Julius Kaftan var medlem af det evangeliske overkirkeråd, d. v. s. styrelsen af unionskirken. Han betegner sig selv som unionsfanatiker (18. december 1904). Theodor Kaftan derimod skriver, at unionen er »nach Ursprung und Bestand Kgl. preussisches Kirchentum, und das mögen wir nicht«. Han kalder unionen »Konfusion« og har intet tilovers for »die ganze Unionsmacherei« (30. november 1901 — 29. november 1903 — 27. maj 1917).

Om forholdet mellem stat og kirke er der heller ikke enighed. Theodor Kaftan ønsker en adskillelse af stat og kirke. Kejseren var dengang kirkens øverste tilsynsførende. Vel var Kaftan begejstret for sit samvær med kejseren på den berømte Jerusalemsrejse i 1898 (22. november 1898). Men han kan ikke forlige sig med, at en kirkeligt interesseret og så selvstændig kejser ikke bekymrer sig mere om besættelsen af de øverste poster i sin store landskirke (31. december 1903).

Dertil kommer de nævnte bitre erfaringer om preussisk embedsmandsstyre: Der er intet embede, hvori vor kirkelige situations misere føles så mangesidigt og så bittert, som i det embede, jeg fører, skriver han (20. oktober 1901). Han føler det gang på gang, som om kirkestyrelsen skal gøres til »ein Staatsdepartement dritten Ranges«, som om »die Berliner Bürokraten« mener, at han som betalt generalsuperintendent er forpligtet til (»müsse«) at gå ind for deres forslag (1. juli 1901 — 2. april 1905). Men en bureaukratiseret kirke er til syvende og sidst »eine Verzerrung dessen, was eine Kirche ist und sein soll« (30. december 1916). Den kristelige kirkes opgave er

dog ikke at støtte og styrke en stat – den preussiske eller hvilken-somhelst anden stat – men at opbygge Guds evige overnationale rige (31. august 1924).

Julius Kaftan deler ganske broderens harme over bureaukratismen. Disse bureaukrater, der kommer op i »Geheimratsdienst«, er på ledende stillinger en sand ulykke for stat og kirke (5. maj 1895). Han driller engang en højtstående ministeriel embedsmand med at antyde, at man burde skrive en artikel og foreslå, at man i visse sager erstatter juristerne med kirkelige embedsmænd. »Du hättest nur sehn sollen, was für ein verplextes Gesicht er dazu machte. Er nahm es alles für bare Münze, kriegte einen Heidenschreck, dass ich ihn ordentlich beruhigen musste. Da wird er wohl gedacht haben, diese Schleswig-Holsteiner und diese Kaftans insbesondere sind doch unaussiehliche Kerle« (18. februar 1900).

Problemet om kirkens forhold til staten bliver aktuelt, da der skal træffes en nyordning af forholdet efter første verdenskrig. Julius Kaftan bliver medlem af det udvalg, der skal udarbejde en ny forfatning for unionskirken. Han viser sig her mindre yderliggående end broderen. Han finder, at denne overdriver sin frygt for en fast ledelse, og at ordet kirkebureaukrati er kommet til at virke på ham som en rød klud (12. juni 1921). Julius Kaftan er bange for, at adskillelsen mellem stat og kirke vil betyde en tilbagegang for den kristelige kultur. Opgaven må nu være at nedkæmpe den kristendomsfjendtlige stat. Han vil derfor gøre alt for at opretholde en folkekirke. Ellers ser han kun den mulighed, at kirken bliver »eine Missions- und Märtyrerkirche« (16. juni 1918 — 14. december 1919 — 17. oktober 1920).

Theodor Kaftan mener, at hvis kirken kommer ud af det i grunden hedenske statsheredømme, må den ganske vist undvære gangkurven, men den vil komme ud af den uægte stilling som et statsdepartement, den vil gavne den kristelige kulturverden kraftigere end nu, hvor den i de videste kredse gælder for en ting, der ville bryde sammen, hvis staten ikke underholdt den (1. juli 1915).

I den livlige korrespondance om forfatningsspørgsmålet beretter Julius Kaftan meget om forhandlingerne i forfatningsudvalget. I disse beretninger finder dr. Göbell et hidtil ukendt bevis på, at Theodor Kaftans erfaringer fra den slesvig-holstenske landskirke er overført på unionen. —

Begivenhederne under første verdenskrig sætter selvfølgelig stærke spor i brevene. Begge føler krigstidens besværligheder. Julius Kaftan må nøjes med stærkt begrænset antal studenter ved sine forelæsninger og har vanskeligt ved at få sine bøger trykt. Theodor Kaftan har besvær med at komme rundt på sine visitatser, hvor han i øvrigt føler sig forpligtet til »bald so, bald anders« at forsikre, at kejseren ikke har villet denne krig (30. maj 1916). I september 1916 hører han, at man »in ernsthaften Kreisen« regner med den mulighed, at Danmark griber ind i krigen, at Kiel skal evakueres, og beboerne overflyttes til Hannover. Han stiller sig tvivlende, men er dog indstillet på, at de muligvis må forlade deres hjem med deres håndkufferter (4. september 1916).

Brødrenes patriotisme giver sig ikke udslag på samme måde. Theodor Kaftan kalder altskyerne, der vil Tysklands verdensherredømme, for »deutsche Engländer« (30. december 1917), men Julius Kaftan har intet imod, at man i pressen kalder ham altskyer, »wenn man es nicht in genauerem Sinne nimmt« (17. februar 1918).

Medens Theodor Kaftan ikke finder grund til kritik mod Bethmann-Hollweg (28. september 1916 — 3. marts 1918), kalder Julius Kaftan ham »ein braver Mann, aber ein Mann des Unheils,« og glæder sig over hans afgang (15. juli 1917). Julius Kaftan ønsker stærke mænd i spidsen, helst en Bismarck (16. august 1914). Han har tidligere været ganske stolt af kejseren (16. oktober 1910). Da det nu går ilde, erklærer han, at det aldrig ville være gået så galt, om der på øverste sted havde været indsigt og fast vilje i stedet for en så impulsiv natur. Han fortrøster sig imidlertid til, at ingen vil have mod til at afskedige Hindenburg og Ludendorff. I dette »firma« ses det eneste faste punkt i forvirringen (13. januar 1918 — 17. februar 1918). Mod krigens slutning harmes han over, at man i den tungeste time i landets historie stiller mænd i spidsen, »die sich auf Völkerbund und ähnliches Geschwätz einlassen« (13. oktober 1918). Da Hindenburg i 1925 vælges til rigspræsident, glæder han sig over, at »ein aufrechter deutscher christlicher evangelischer Mann jetzt an der Spitze steht« (12. maj 1925).

Julius Kaftan er under krigen blevet fuldblods preusser. Tidligere har han flere gange haft lyst til at ryste det preussiske støv af fødderne (4. december 1892 — 28. april 1893). Han syntes, at hverken han eller broderen havde megen fornøjelse af at være »königl.

preussisch«, fordi de »keine richtigen Preussen sind, sondern nur angemalte Musspreussen« (27. januar 1901). Efter nederlaget føler han anderledes. Ulykken er, at rigets ledelse mere og mere er gledet ud af preussiske hænder. De folk, der har ført landet i ulykke, med den ominøse Max af Baden i spidsen, har været sydtyske. Under revolutionens kaos efter våbenstilstanden ønsker han mænd af den kaste, hvorfra Bismarck stammer, »mit weitem Blick und eiserner Hand« (15. december 1918). Med Preussens tilintetgørelse er ryggraden knækket på Tyskland. Vel er der i preussisk væsen meget, som ikke behager. Men han anfører en frisisk bondes ord: det er med preussisk væsen som med en tyk, ulden frakke. Trækker man den på, kradser den vældigt, og man skælder ud i alle tonearter. Men tager man den af, mærker man først, hvor skønt den varmede. Det er hans overbevisning, at med Preussen går Tyskland til grunde (12. januar 1919 — 16. juni 1920).

Theodor Kaftan har i et brev, der er gået tabt, kritiseret den tyske militarisme. Julius Kaftan giver ham ikke ret: Hvad vore fjender fordømmer som militarisme, var vor ære og krone, tugt og orden i folket, grundlaget for vort erhvervslivs opgang, en ånd, der virkede helt ind i vor videnskab, ryggraden i det nye tyske rige. Det er militarismens svigten, som vi kan takke undergangen for. En håndfuld officerer fra generalen og nedefter, der var parat til at risikere hovedet, havde kunnet redde situationen i Berlin (17. november 1918 — 15. december 1918).

Selvfølgelig kunne Julius Kaftan ikke forlige sig med Stresemann og hans forsoningspolitik. Da Ruhrkampen afblæses i 1923, skriver han: Hr. Stresemann trækker i hvert fald ikke kærren op af skidtet, han så lidt som sin forgænger (29. september 1923). Medens Theodor Kaftan i Locarno-traktaten ser, om ikke himlen på jorden, så dog for realpolitikere begyndelsen til en bedring (1. novbr. 1925), så tror Julius Kaftan ikke på de evindelige traktater, som Tyskland er tvunget til at overholde, medens de andre ikke tænker på at gøre det samme fra deres side. »Die Schlafmütze des deutschen Michel ist doch unheimlich gross« (15. februar 1926). Og da Tyskland bliver optaget i folkeforbundet, skriver Julius Kaftan foragteligt om »die Komödie, die jetzt in Genf gespielt wird«. Man kan ikke slutte traktater med folk, der ikke har i sinde at overholde dem. Tyskland bliver trådt under fødder, og krigsløgnen er stadig trumf. Fol-

keforbundet kan ikke hindre krig, men snarere blive en udklækningsrede for krige (16. marts 1926). —

Til den dybtgående forskel i synet på Tysklands udenrigspolitik svarer en endnu større uenighed om tidens økumeniske bestræbelser.

Disse bestræbelser var Theodor Kaftan stærkt optaget af. Han deltog i en af den engelske kvæker Allan Becker foranlediget udvekslingsrejse til England og — i 1924 — i et møde for den tyske afdeling af det i 1914 af Sigmund Schultze stiftede »Weltbund für Freundschaftsarbeit der Kirchen«. Mest optaget var han nok af den af ærkebiskop Söderblom stiftede bevægelse »Life and Work«. Han havde ved en konference i Uppsala 1911 truffet Söderblom, »der mir sehr gefiel« (15. september 1911), og havde været deltager ved Söderbloms indsættelse som ærkebiskop, hvor den svenske konge ved en modtagelse af de tyske gæster havde sagt til dem: »Meine ganze Sympathie ist bei Ihnen; das brauche ich wohl kaum zu sagen« (29. november 1914).

Den store økumeniske konference i Stockholm 1925 kunne Theodor Kaftan ikke deltage i, men fulgte den med interesse og var godt tilfreds med den: Jeg har aldrig ventet, at denne verdenskonference ville bringe færdige resultater, som man kunne lægge på en præsentérbakke og præsentere for konferencens talrige modstandere... At kristenheden i sådant mål har fundet sammen, er i mine øjne noget stort, som jeg takker Gud for. Endelig engang et gennembrud af den af statskirkevæsenet plejede isolering. Der er endnu en kristenhed på jorden, ikke blot som en menighed af hellige, men også som et fællesskab på jorden (30. august 1925 — 28. september 1925).

Alt dette tog Julius Kaftan skarpt afstand fra. Rejsen til England frarådede han, idet han kalder englænderne et folk af slavehandlere og sørøvere. Engelske kristne er først englændere, så kristne. »Keine Verbrüderung jetzt!« (15. januar 1922, jfr. 12. juli 1924). Vi kan ikke indlade os på noget, så længe vi bliver trådt under fødder af vore kære medkristne på grund af den store løgn, at Tyskland har villet og har antændt verdenskrigen. Vi har foreløbig nok at gøre med i inderlighed at værge os mod anfægtelsen, for at vi ikke skal geråde i menneskehad og, hvad værre er, menneskeforagt (16. juli 1922 — 14. august 1922). Han var »heilfroh« over ikke at deltage i konferencen i Stockholm. Den var i hans øjne ord, ord og kun ord. Særlig ville han nødigt have hørt af en engelsk mund, at folkefor-

bundet er begyndelsen til virkeliggørelsen af Guds rige på jorden. Skulle han have hørt på det, ville han have råbt: det er gudsbespotelse (17. september 1925).

Det sidste sigter til et rygte, at man i Berlin frygtede, at konferencen i Stockholm ville underbygge folkeforbundet religiøst. Men Theodor Kaftan kunne berolige ham. Han havde skriftligt bedt Söderblom afværge dette. Han havde henvist til et formodet citat fra et af broderens teologiske skrifter: »Das Reich Gottes ist eine überweltliche Grösse, aber ihr inner-weltliches Gegenstück ist das Reich des Sittlichen«. Söderblom oplæste citatet på konferencen og skal have udnævnt Theodor Kaftan til »Kirchenvater« (28. september 1925).

Uenigheden om det kirkelige samarbejde udover landegrænserne var så stor, at Julius Kaftan i 1922 skrev rentud til Theodor Kaftan, at deres opfattelse af disse forhold er så modsat, at det er umuligt at forhandle derom pr. brev. Det fører kun til misforståelser (17. september 1922).

Til disse divergenser kom i øvrigt i de sidste år en teologisk debat om Karl Barth. Barths afhandlinger er vand på Theodor Kaftans mølle: at vor teologiske kløgt gør intet til sagen, men alene Guds ord. Barth er for ham et symptom på, at vi efterhånden kommer ud af vore arge forvildelser og besinder os på, hvad teologi er (20. maj 1923 — 29. juli 1923). Men Julius Kaftan kalder Barths »Römerbrief« for »Schwärmgeisterei«. At de unge mennesker går i hans net, beviser atter engang, hvor tåbelige vi mennesker af naturen er, også de dygtige blandt os. Han kalder Barth og Gogarten »Paradoxosphen« (10. april — 12. maj 1923).

Men al uenighed til trods fortsattes korrespondancen med samme hjertelighed — også da det under inflationen måtte overvejes, om brevskrivning ikke var blevet for dyrt, men — skriver Julius Kaftan, — hvad er ti milliarder i dag. En halv billion dækker ikke, hvad han ugentlig bruger på undergrundsbanen i Berlin (18. november 1923).

De to brødre føler fra først til sidst, at de på deres forskellige fronter og på hver sin egen måde dog følger samme retningslinjer. De føler sig i de første år stående overfor en regering, der er afhængig af parti og presse, af en klike, der gør krav på at besidde i det ene tilfælde den rette kirkelighed, i det andet tilfælde den rette

nationalfølelse (J. K. 23. september 1900). Stående udenfor partierne føler begge sig som redelige folk, der ikke vil noget for sig selv, men for sagen, og forstår mere af den kristelige tro og af tidens videnskab end det store flertal (J. K. 26. december 1905). Siden bliver perspektivet større: »Ja, die beiden Kaftan!«. Den ene kæmper utrætteligt mod gamle tankevaner, som hæmmer klaringen af det åndelige, specielt det teologiske liv, den anden kæmper utrætteligt mod gamle livsvaner, som hæmmer den saglige ordening af samfundslivet, specielt det kirkelige (Th. K. 25. januar 1920). De er »eine Firma, Gebr. Kaftan«. Den ene har overtaget meget fra den anden i det teologiske, den anden fra den ene i forfatnings-spørgsmålet. Og samtidig tager hver af dem forbehold overfor den anden (J. K. 15. oktober 1925).

Hele brevvekslingen vidner om det nære venskabsforhold, som smukkeste kommer til udtryk i Julius Kaftans brev til broderens 70-års dag. Det er et tilbageblik. De har fulgtes trofast i barndom og ungdom. De har savnet hinanden, når de ikke var sammen. »Wir sind immer einer des andern bester Freund geblieben« (16. marts 1917).

Asger Nyholm.

Andrea Boockmann: Geistliche und weltliche Gerichtsbarkeit im mittelalterlichen Bistum Schleswig. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 52.

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1967.

Med bemærkelsesværdigt mod har forfatterinden skrevet dissertation om dette interessante, men vanskelige emne. Den blev antaget i Hamborg 1965 og offentliggjort 1967 i Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte skriftrække »Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins«. Man kunne nøjes med at fremhæve dette begynderarbejdes forbavsende kvalitet og med kort at referere indholdet, eftersom der her for første gang (enkelte gode forstudier foreligger, især af H. N. A. Jensen, Schubert, Harms og Wohlhaupter) forsøges givet en omfattende fremstilling af bispedømmet Slesvigs rets- og forfatningshistorie.

En sådan anmeldelse ville dog ikke yde forfatterinden retfærdighed i forhold til de vanskeligheder, som hun har været stillet over-

for, og ville endnu mindre yde de resultater, som hun er nået frem til, retfærdighed. Resultaterne rejser dog ofte nye spørgsmål på grund af det overordentlig dårlige kildemateriale. Således er det ikke muligt i kapitel I »Den kirkelige administrations begyndelse i bispedømmet Slesvig« at give svar på spørgsmålet om den angelsaksiske kirkes indflydelse (gennem Knud den Store) på den tidlige organisation af bispedømmet Slesvig. Man ville også gerne vide mere om den store rolle, Slesvig utvivlsomt spillede under ærkebiskop Adalbert af Hamborg-Bremen og under kong Svend Estridsøn. Den organisatoriske udbygning er — i overensstemmelse med den politiske udvikling — først sket under kongerne Niels, Valdemar I og Knud VI i det 12. århundrede. Forfatterinden kan på s. 28 konstatere, at der år 1200 fandtes et domkapitel, hvortil der allerede hørte fungerende provster. Om præbenderne på samme tid har været opdelt, kan ikke konstateres; visitationen blev endnu gennemført på bispens vegne. Det er da også provstierne, ikke herrederne som i de danske bispedømmer nord for Kongeåen, der blev de afgørende områder inden for den kirkelige administration (s. 37). De skarpe modsætninger mellem officialprovster og biskopper, som vi kender dem fra de tyske bispedømmer, synes at være udeblevet i Slesvig — svarende til udviklingen i de kongerigske bispedømmer. Måske er det politiske årsager, der har bevirket dette i det tysk-danske grænse-land (s. 46)?

Den udøvede gejstlige jurisdiktion var en del af visitationen, der beskrives i den udstrækning, kildematerialet tillader det. For første gang får man således et billede af denne hidtil forsømte side af det middelalderlige retsvæsens historie i hertugdømmet Slesvig; det er ikke blot af interesse for historikeren, men også for etnologen. Fortegnelsen fra 1450 nævner følgende kompetenceområder for den gejstlige dommer: manddrab, åger, ægteskabsbrud, mened, utugt, trolldom, kvælning af spædbørn (ved våde om natten i sengen), og helligdagsbrøder (s. 52). En del af disse forseelser, især vel mened, er allerede fra førkristen tid af sakral karakter. Ægteskabsbrud og manddrab derimod er retssager, som det kirkelige retsvæsen først har måttet tilkæmpe sig. Da forfatterinden afholder sig fra alle hypoteser, er hun ikke kommet ind på disse ting, men vækker netop ved sin fremstillingsmåde interesse for en indgående behandling også af disse spørgsmål, der ikke kan besvares ud fra de

foreliggende kilder. At fortegnelsen ikke er fuldstændig, viser forfatterinden ved at fremdrage eksemplet vedr. et notarial instrument i en tiendepoces, et af de få bevarede eksempler fra den middelalderlig-gejstlige retspraksis. I dette eksempel ser forfatterinden et slægtskab til Jyske Lovs procedure. I modsætning til tysk ret har der efter hendes opfattelse næppe eksisteret en frivillig verdslig procedure for den gejstlige domstol i hertugdømmet (s. 59-61), hvilket kan forklares ved Jyske Lovs almindelige gyldighed. Dette er sikkert rigtigt, dog medfører også denne konstatering en hel række spørgsmål. Også konstateringen af selve procedures lighed opfordrer til eftertanke, for den beror egentlig — igen på grund af det utilstrækkelige kildemateriale — hovedsagelig på den fortsatte gyldighed i den folkelige ret af skødning (afståelse af fast ejendom) ved siden af den skriftlige ejendomsoverdragelse, som vi også kan iagttage brugt i det samme område i den verdslige ret til langt ind i den nyere tid. Interessante paralleller i proceduren forekommer vel også i renselseseden. I det hele taget får man et godt indtryk af det med visitationen forbundne gejstlige retsvæsens praksis, der, som forfatterinden mener at kunne konstatere, er blevet vanrøgtet i det 15.-16. århundrede på grund af bureaukratiseringen.

På de følgende sider (s. 84 f.) kommer forfatterinden ind på udformningen af den særlige gejstlige ret og den rolle, som selve bispernes gejstlige domsmyndighed har spillet. Det afgørende opgør med den gældende landskabslov, Jyske Lov, daterer hun til ærkebiskop Jakob Erlandsens tid (1250-1270). Meget berettiget er konstateringen på s. 95, at bispedømmets statutter ikke så meget blev opfattet som den fremmede kirkerets forordninger, men som »supplement til den hjemlige ret«, eftersom de tog hensyn til den gældende ret. Mange interessante kulturhistoriske detaljer omtales i den forbindelse (s. 89, 91, 94). Man bliver betænkelig ved behandlingen af manddrabet — for så vidt det ikke krænkede selve den kirkelige sfære. Her er man netop på grund af fremstillingen (s. 103-104) tilbøjelig til i praksis at skelne mellem biskoppen som dommer og som én i denne form alligevel eksisterende voldgiftsinstans.

Det tredje hovedkapitel (s. 123 f.) omhandler biskoppens repræsentation ved delegerede dommere, officialer og generalvikarer og disses funktioner. Forfatterinden konstaterer, at bispedømmet Slesvig heri ligner de tyske bispedømmer.

I det fjerde og sidste kapitel behandles den »verdslige domsmyndighed« (s. 136 f.). Domkapitlet fik for sine besiddelser indrømmet immunitet for den lavere jurisdiktions vedkommende. Dertil svarede organisationen af domkapitlets retsvæsen, hvori der ikke medvirkede sandemænd, men tolv nævninge som i den lavere jurisdiktion. Derimod svarede den som birkeret betegnede biskoppelige immunitet — ligesom forøvrigt byernes — til herredsretten. Dette resultat, der synes klart i sammenfatningen, forekommer i forfatterindens udførlige fremstilling modsigende og absolut ikke logisk og rejser igen en hel række spørgsmål. Immunitetens udformning kan man f. eks. ikke kun undersøge institutionelt, som det er sket her; en undersøgelse kan også ske under den synsvinkel, at hedenskab og en kristen, men allerede »germaniseret« kirke i hertugdømmet sent, men — på grund af grænseforholdene — intensivt kolliderede. Det danske kongedømmes sakrale karakter kan erkendes til ind i det 13. århundrede. At 40-marksbøden, der sonede bruddet på den af kongen garanterede fred, blev overdraget til biskoppen, var ganske vist et økonomisk tab for kronen, men betød ikke noget egentlig afkald på herskerens rettigheder. Den pinlige jurisdiktion, som blev udledt af teorien om de to riger, en tankegang, der var aldeles fremmed for hedensk-germansk retsbevidsthed, har fyrsten igen udøvet generelt. Det er på ingen måde meningen at bebrejde forfatterinden, at hun ikke har gjort sig umage nok med disse — i sig selv meget lidt håndgribelige — ting. Det tjener hendes bog til ros, at den tvinger én til at gennemtænke mange ting på ny. Når man tager den nære forbindelse mellem germansk-hedensk og kristen tankegang i vort område i betragtning, træder også eders og derfor også menedens store betydning tydeligt frem. Edsbeviset har kun en funktion i en retsbevidsthed, der beror på sakrale forestillinger. Således kan det også forklares, hvorfor kirkens bestræbelser for at indskrænke blodhævnen praktisk talt forblev uden resultat, mens menedssagerne, der afgjordes af biskoppen og tingfolket, kunne udvikle sig til en slags gejstlig regel (s. 174 f.): i det ene tilfælde måtte kirken kæmpe mod den overleverede tankegang, i det andet tilfælde derimod passede den kristne opfattelse af meneden i det hjemlige retssystem.

Noget betænkelig bliver man af og til ved overførelsen af begreber fra den almindelige retshistorie på hertugdømmet Slesvig. Ganske vist fandtes der f. eks. landstinget, men den øverste dommer var

sikkert drosten, senere vel et kollegium (s. 181). Også ved ligestillingen af ombudsmand (exactor, herredsfoged) og amtmænd bliver man betænkelig, når det drejer sig om hertugdømmet Slesvig (s. 167).

Over for den ellers så nøgterne fremstilling er det vanskeligt at forstå den af stærke ord prægede ensidige fremstilling på s. 184 f., hvor — vist ud fra et for beskedent litteraturgrundlag — Valdemar IV's personlighed og hans virke i samtiden ikke anskues kritisk nok. Det er ikke rigtigt at overføre hans datter, den store dronning Margrethes gode egenskaber på ham, og det giver et falsk billede, når man med ham som lydefri baggrund dømmer andre af tidens fyrster moralsk.

Bogens sidste sider, hvor »biskoppens domsmyndighed i forhold til fyrstens rettigheder« behandles, er især af historisk interesse.

Denne disputats må sammen med Horst Windmanns i 1954 udkomne arbejde om den territoriale udvikling i Slesvig benyttes af enhver, der vil beskæftige sig med hertugdømmet Slesvig i tiden før reformationen.

Hans-Friedrich Schütt.

J. P. Trap: Danmark. 5. udgave.

Tønder amt. 1966. Åbenrå-Sønderborg amter. 1967.

Med udsendelsen af de nævnte bind er den sønderjyske del af den nye Trap (bind X, 1-3) afsluttet. Den enorme viden, der er samlet på de 1330 sider, gør den til et helt uundværligt værk for enhver, der beskæftiger sig med Nordslesvigs lokalhistorie. Bindene kan købes separat. Som register må man imidlertid benytte det for hele værket fælles registerbind.

Traps fortjenester og mangler, således som anmelderen opfatter dem, er der gjort rede for i omtalen af bindet om Haderslev amt (se Sdj. Årb. 1966, side 275 ff.). Den dér konstaterede redaktionelle linje er naturligvis fastholdt under behandlingen af de øvrige nordslesvigske amter. Den igangværende industrialisering, der netop i 1960'erne gennemgribende har omkalfatret livet i vor landsdel (både i landbrugsdistrikter og i bymæssige bebyggelser) har redaktionen i alt for ringe grad taget hensyn til under sin tilrettelæggelse af værket. Følgen er blevet et iøjnefaldende kæleri for bygninger og

ruiner, som Nationalmuseet har registreret, på bekostning af vor tids frembringelser. Benniksgård i Rinkenæs sogn får eksempelvis ligeså mange linjer (+ fotografi!) som Danfoss, skønt det her drejer sig om et foretagende, der nu vel nok er Danmarks største arbejdsplads.

Til disse generelle bemærkninger skal kun føjes følgende: De minutiøst gennemførte fremstillinger af amters, herreders, større gårdes og institutioners historie er en stadig kilde til glæde. Tilsvarende stof fra de slesvigske områder, som i 1864 overgik til Kongeriget, finder man i Traps bind om Ribe og Vejle amter, hvor der dog gives langt færre detailoplysninger. Det må beklages, at der ikke har været plads til en separat behandling af de kirkelige inddelingers historie; spredte oplysninger herom må nu nøjsommeligt ledes frem i afsnittene om den civile administration. Der bringes fortrinlige oversigter over den nordslesvigske repræsentation i de lovgivende forsamlinger, lige fra stænderforsamlingernes oprettelse op til vore dage. Det havde i et værk som dette været rimeligt at udvide denne service til også at omfatte fortegnelser over amtmænd, provster og borgmestre.

Det må imidlertid retfærdigvis indrømmes, at ikke alene detailkritikken, men også de fremførte principielle indvendinger blegner over for Traps myriader af præcise oplysninger. Man ville ønske, at der snart kunne udkomme en sydslesvigsk Trap.

G. Japsen.

Bognyt

Anders Bæksted: Danske indskrifter.

Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger, 1968.
112 sider, ill.

I serien Dansk Historisk Fællesforenings Håndbøger er raden nu kommet til epigrafikken, læren om læsning og tolkning af indskrifter. Forfatteren, afdøde museumsinspektør ved Nationalmuseet, dr. phil. Anders Bæksted betegner sit arbejde som en eksempelsamling. Det skal ikke betragtes som en egentlig lærebog eller håndbog, men kun som »et beskedent forsøg på at levere en foreløbig indledning til studiet af Danmarks indskrifter«. Sagen er, at dansk epigrafik som videnskabsgren betragtet er et forsømt område. Først ved oprettelsen af Nationalmuseets epigrafiske laboratorium 1959 er der skabt basis for det systematiske arbejde i marken med indsamling af det meget spredte og forskelligartede stof, der er den uomgængelige forudsætning for et egentlig videnskabeligt studium af danske indskrifter.

Bogens indledende kapitel indeholder bl. a. et rids af det epigrafiske studiums historie i Danmark, og der gøres endvidere opmærksom på de meget flydende grænser for begrebet epigrafik. I de følgende tre afsnit gennemgås forskellige grupper af indskrifter i tiden op til ca. 1600 på baggrund af udvalgt dansk materiale. Der er heldigvis illustrationer — ialt 66 bag i bogen — til hjælp for læseren under den ret så detaljerede gennemgang af eksemplerne, og der er et noteapparat med henvisninger til speciallitteraturen efter hvert kapitel. Foruden at give en beskrivende redegørelse diskuterer forfatteren også dateringsproblemer og andre vanskeligheder i forbindelse med tolkning af indskrifterne, f. eks. ved omtalen af blypladerne fra Valdemar den Stores grav i St. Bendts kirke i Ringsted (s. 46 ff.) og Niels Pedersen Gyldenstjernes gravsten sammesteds (s. 69 f.).

Forfatteren har bevidst koncentreret fremstillingen omkring de ældre indskrifter, mens tiden efter 1600 må nøjes med et ganske kort kapitel, inden der sluttes af med nogle praktiske anvisninger til den specielt interesserede.

H.K.T.

Helle Linde og Anker Olsen: Manuskripter og arkivalier i danske samlinger.

Udgivet af Dansk Historisk Fællesforening, 1968, 144 s.

Fra Dansk Historisk Fællesforening er der i de senere år fremkommet den ene nyttige håndbog efter den anden, og selv om det hovedsagelig drejer sig om

småbøger, er det samlede resultat dog ganske imponerende. Nu foreligger der en lille oversigt over de danske institutioner, hvori der findes manuskripter og arkivalier, og hvad der findes hvert sted. Det siger sig selv, at en så lille bog som den her omtalte slet ikke kan omtale alt, hvad der findes af utrykt materiale i danske samlinger, men ved at henvise til trykte fortegnelser og ved især at fremhæve sådanne arkivalier, som man ikke umiddelbart skulle vente at finde på det sted, hvor de opbevares, rådes der i stor udstrækning bod på dette. Et stedregister kan lede læseren på rette vej — for Sønderjyllands vedkommende skal man slå op under Slesvig, Slesvig-Holsten og Jylland — men da der naturligvis kun kan henvises til arkivalier, hvis disse er direkte nævnt i teksten, slipper man altså ikke for at tænke selv. Eksempelvis er Nationalmuseets samlinger af arkivalier vedrørende Sønderjylland ikke medtaget i registeret under de nævnte opslagsord, fordi samlingerne omfatter hele landet. Til en foreløbig orientering om, hvor man skal søge arkivalier om et bestemt emne, er bogen imidlertid fortræffelig og vil med stor fordel kunne benyttes af alle, der arbejder med utrykt materiale.

V. P.

Meddelelse om Rigsarkivet og landsarkiverne for årene 1961-1965.

Udgiven af Rigsarkivet 1968, 281 s.

I rækken af meddelelser om Rigsarkivet og landsarkiverne foreligger nu bindet for femåret 1961-65. Det skal straks siges, at da disse publikationer behandler alt, hvad der er sket inden for arkivvæsenet i den pågældende periode, vil det meste af indholdet ikke kunne undgå at forekomme de fleste arkivbenyttere meget tørt og interesseløst, som f. eks. hvilke arkivarer, der har haft orlov, men så meget desto større grund er der til at fremhæve, at meddelelserne også indeholder oplysninger af værdi for enhver arkivbenytter. Meget interessant er således fortegnelsen over de arkivalier, der i periodens løb er blevet afleveret til arkiverne, og ligeledes vil omtalen af de nye bestemmelser fra 1964 om tilgængeligheden af det i landsarkiverne beroende materiale kunne interessere mange. Af stor værdi er også fortegnelserne over de nye registre, der er blevet udarbejdet i løbet af de fem år. På grund af den store interesse, der vises kirkebøger og personregistre, skal det i denne forbindelse nævnes, at landsarkivet i Åbenrå i den pågældende periode har ladet udarbejde ikke så få nye registre til disse, nemlig for Ensted, Felsted, Møgeltønder, Rise, Rødding og Toftlund søgne. Om landsarkivets byggeplaner er der derimod endnu ikke så meget at læse, men man vil af omtalen af pladsforholdene let kunne forstå, hvorfor en udvidelse er så nødvendig. Det er jo en stadig voksende papirmængde, der hvert år afleveres til arkiverne, selv om de nye journaliseringsplaner, der muliggør, at mindre væsentlige arkivalier kasseres allerede ved embederne, nu er begyndt at virke. Om dette kan man også læse i det foreliggende bind.

V. P.

Specialregistraturer. Matriklerne 1664 og 1688. Ved J. O. Bro-Jørgensen.

Udgivet af Rigsarkivet 1968, 169 s.

En uvurderlig kilde til bl. a. landbrugshistoriske og topografiske studier er de matrikler, der i enevældens første tid blev udarbejdet til brug ved skatteudskrivningen. Især de såkaldte markbøger, der foruden opmålinger af hver eneste ager med angivelse af jordens godhed indeholder en uhyre mængde ellers for længst glemte stednavne, er en guldgrube for historikere, geografer, stednavneforskere og mange andre. Det er derfor kedeligt, at et sådant materiale ikke findes for Sønderjylland i dets helhed, men da enklaverne hørte til kongeriget, og matriklerne derfor findes for disse områder, skal den nyudgivne registratur alligevel nævnes her. Sådan set er registraturen slet ikke ny — det er stort set den samme, som man i maskinskrevet form hidtil har benyttet på Rigsarkivets læsesal — men ved at mangfoldiggøre den har man lettet arbejdet for de mange rundt om i landet, der ikke til daglig kan komme på Rigsarkivet.

V. P.

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, 6. bind.Udgivet af Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv 1962 ff.
Hidtil udkommet Lieferung 1-9, 726 s.

Udgivelsen af de middelalderlige kilder til Slesvigs og Holstens historie, der påbegyndtes 1886, men måtte standses under den anden verdenskrig, er nu genoptaget, og 6. bind, der skal omfatte årene fra 1376 til 1400, er nået til 1392. Den danske kildeudgave, *Diplomatarium danicum*, som de fleste danske historikere sikkert vil foretrække, fordi der med den sideløbende publikation, Danmarks riges breve, foreligger en oversættelse til dansk fra originalsproget (som regel latin eller plattysk), er endnu ikke nået så langt, og desuden indeholder *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden* en del kilder, som *Diplomatarium danicum* ikke medtager, nemlig de holstenske, som udgør mere end halvdelen af indholdet. Værket kan derfor være uundværligt for den historiker, der arbejder med Slesvigs og Holstens middelalderhistorie.

V. P.

H. V. Gregersen: Niels Heldvad (Nicolaus Helduaderus) 1564–1634.

Skandia Verlag, Flensborg, 1967, 272 s.

H. V. Gregersens biografi af Nicolaus Helduaderus fra 1957 (Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 17) foreligger nu oversat til tysk ved Landgerichtsdirektor i Flensborg, Richard Todsen. Det er glædeligt, at denne levnedsskildring fra Christian IVs tid således er gjort tilgængelig for det større publikum syd for grænsen — men som kulturrepræsentant for en epoke var Niels Heldvad også, som H. V. Gregersen siger i forordet til den tyske udgave, »bereits ein typischer Vertreter gesamtstaatlichen Denkens«.

Tyske læsere vil sikkert værdsætte bl. a. bogens smukke udstyr. Hvad illustrationsmaterialet angår, er der tale om en kraftig forøgelse i forhold til den danske udgave. Rent teknisk kommer billederne desuden langt bedre til deres ret i den nye bog.

H. K. T.

Årbog for Dansk Skolehistorie.

Under denne titel udsender Selskabet for Dansk Skolehistorie en årlig publikation, der bl. a. rummer adskilligt sønderjysk stof. Baggrunden for denne udgivelse er den stigende erkendelse af, at skolens historie er et af forskningen i utilgivelig grad forsømt område. For at bøde på dette forhold oprettedes i 1965 under Danmarks Lærerhøjskole et Institut for Dansk Skolehistorie, ledet af professor Roar Skovmand. Forbilledet var Københavns Universitets Institut for Dansk Kirkehistorie, der blev grundlagt i 1956, og som meget hurtigt blev arnested for studiet af dansk kirkehistorie. I tilknytning til Instituttet for Dansk Skolehistorie stiftedes så i efteråret 1966 Selskabet for Dansk Skolehistorie, der navnlig ved hjælp af sin årbog søger at komme i kontakt med de mange skolehistorisk interesserede personer, der findes ud over landet.

Af Årbog for Dansk Skolehistorie er hidtil udkommet årgangene 1967 og 1968. Man finder i hvert bind skolehistoriske afhandlinger, anmeldelser af skolehistorisk litteratur og en så vidt muligt udtømmende bibliografi over den danske skolehistoriske litteratur (herunder tidsskriftsartikler), som er udkommet i det foregående kalenderår.

Af sønderjysk stof har årbogen for 1967 bragt anmeldelser af Tønder seminarie-stat, af L. S. Ravns bøger om tyskuddannede lærere ved danske kommunale skoler i Sønderjylland 1920-63 og om danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre, samt af Favrholdts bog om Haderslev latinscole. Til årbogen for 1968 har L. S. Ravn bidraget med artiklen »Den mest omstridte begivenhed i Nordslesvigs skolehistorie«, der behandler den nu 80 år gamle sprogforordning af 18. 12. 1888.

G. J.

Noter og nyt

Landsarkivet, Åbenrå.

Der er givet grønt lys for udvidelsen af landsarkivet, idet der på finansloven 1968–69 er opført en bevilling på 490.000 kr. til totalprojektering, grundkøb m. v. Bevillingen er første del af en samlet byggebevilling på knap 6 millioner kroner. Et byggeudvalg er dernæst nedsat af kulturministeren med ekspeditionssekretær M. Vilstrup som formand. Udvalgsmedlemmer i øvrigt er rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, landsarkivar, dr. phil. Harald Jørgensen, København, arkivar H. H. Worsøe, Viborg, og landsarkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå. Sekretær i kulturministeriet, K. Fedder, er udvalgets sekretær. Det første byggeudvalgsmøde afholdtes den 7. juni, og der har senere været afholdt tre møder, hvori det af kgl. bygningsinspektør Jørgen Stærmosé, Odense, udformede skitseprojekt er godkendt, således at detailprojektering har kunnet påbegyndes.

Den nye magasinbygning, der kommer til at ligge parallelt med den nuværende, tværs over den gamle Lindbjerg vej, skulle kunne rumme 12.000–13.000 hyldemeter arkivalier, fordelt i 4 etager, hvoraf de to under jorden. Godt halvdelen af de nye magasiner forsynes med compactusreoler. Den nye magasinbygning forbindes med den gamle bygning med to lave forbindelsesfløje, hvorved der skabes en indelukket gårdhave. Umiddelbart ved hovedindgangen, der herefter bliver mod syd, placeres en foredragssal, der får plads til ca. 75 personer, og et mindre mødelokale, der kan rumme ca. 20 personer, og som kan anvendes til studiekredse, styrelses- og udvalgs møder i historiske foreninger m. v. En ny læsesal placeres parallelt med og ind imod den nye magasinbygning ud mod gårdhaven. Der bliver her plads til 25–30 besøgende, og skulle det senere vise sig nødvendigt, kan læsesalen udvides til det dobbelte antal besøgende ved at inddrage et areal, der foreløbig skal rumme håndbiblioteket og tre små studierum, der bl. a. kan benyttes af besøgende, der ønsker at skrive på maskine eller benytte læseapparat. Kontorerne er anbragt på syd- og vestsiden af det nye magasin. Foruden sekretariat og landsarkivarkontor bliver der her tre arkivar-kontorer med tilhørende arbejdsrum for det underordnede personale. Der bliver også her indrettet et særligt rum til xeroxkopiering og til pakke- og oplagsrum for en kustode eller arkivbetjent. I den nordlige forbindelsesfløj indrettes modtagelses- og sorteringsrum for arkivalier med direkte tilkørselsmuligheder til en rampe, samt kombineret bogbinder- og konserveringsværksted. I den gamle magasinbygning gennemføres en ombygning, hvorefter Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland får lokaler i stueetagen, hvor endvidere det før nævnte samling og landsarkivet fælles fotografiske atelier får sin plads. I begge ender af den gamle magasinbygning gennemføres ombygninger. Mod syd indbygges en ny

trappe, i stueetagen indrettes garderobe og toiletter, og på 1. sal anbringes kort-samlingen. I nordenden flyttes trappen, og der etableres elevatorforbindelse mellem etagerne. På 1. sal indrettes arkivarkontor og et kontor eller arbejdsrum for underordnet personale. Der regnes med, at byggeriet afsluttes i finansåret 1971-72.

I den sidste år tilkøbte naboejendom har arkivbetjenten fået tjenestebolig, og der har også her kunnet oprettes ca. 170 løbende hyldemeter reoler, så at der er mulighed for at give en lille håndsrækning til et par af de embeder, der lider mest af pladsmangel. I den tidligere tjenestebolig findes nu et arkivarkontor, et arbejdsrum, hvor xeroxkopiering finder sted, et kontor til Historisk Samfund for Sønderjyllands sekretariat og ekspedition, samt en lille frokoststue og et te-køkken. I de tidligere vaske- og viktualierum i kælderens er hovedparten af Historisk Samfunds boglager anbragt.

Vedrørende landsarkivets arbejde skal nævnes, at der i 1967 har været 2350 besøgende på læsesalen mod 2057 i 1966, og at antallet af fremtagne arkivalier til disse har været 15.948 mod 18.646 i 1966. Antallet af indlån fra andre arkiver har været 117 mod 430 i 1966, og tallene for udlån til andre arkiver har været 176 i 1967 mod 473 i 1966. Besøget er altså steget med godt 10 pct., medens antallet af brugte arkivalier har været faldende.

Anbringelsen af ca. 170 løbende hyldemeter reoler i den nye ejendom har som nævnt muliggjort hjemtagning af nogle embedsarkivalier. Fra sognepræsterne (dog ikke fra Sønderborg provsti) er afleveret hovedministerialbøger, der er udskrevne for 1867 og en del andre embedsarkivalier fra tiden før 1920. Skatterådene i Toftlund og Åbenrå har afleveret mandtals- og skattelister m. m., og fra Lånkassen for Sønderjyllands amtsudvalg for Haderslev østeramt er der kommet korrespondance- og lånesager. Et par kommuner har også foretaget mindre afleveringer.

Fra private er der kommet afleveringer bl. a. fra: Arbejdernes Fællesorganisation, Åbenrå (forhandlingsprotokol 1937-57), frk. Cæcilie Fink, Haderslev, (brevveksling mellem brødrene Chresten og H. P. Hanssen, Nørremølle, sidstnævnte købmand i London), Haderslev amtsmuseum (arkivalier fra Grarup præstearkiv og kommunearkiv), provstinde Holdt, Askov (forhandlingsprotokol for kirkeforstanderskabet i Brede 1915-23 samt afd. provst Holdts historiske optegnelser m. v.), lærer Jes M. Holdt, Rugbjerg (bl. a. dagbog for Paul Hansen, Jacobsgård og breve fra pastor Peter Kier), skoleinspektør Jørgen Jakobsen, Broager (protokoller fra Skodsbøl skole), fhv. fabriksinspektør Jessen, Åbenrå (beretninger vedr. teglværksindustrien på Broager), redaktør Morten Kamphövener, Åbenrå (pastor E. Juhlers optegnelser vedr. embedsmænd og slægter i Åbenrå m. v.), rentier Th. Kaufmann, Bovrup (optegnelser over familien Hissel i Tom-bøl m. m. fra 1658), gårdejer Paul Krag, Boesgård, Løjt Kirkeby (pastor Juhlers personalhistoriske optegnelser fra Løjt sogn), overlærer Jens Lampe, Åbenrå (breve fra forstanderinde Bertha Hahn til broderen Chr. Clausen i Columbia), redaktør K. E. Larsen, Sønderborg (Sønderjydsk Hjælpefonds arkiv), fhv. museumssekretær Bodil Lebeck, København (redaktør A. Lebecks notater fra Vælgerforeningens møder 17/12 1918-10/8 1920), frk. Gunder Nissen, Strandelhjørn (skolekronike fra Hyrup, Bevtoft sogn 1888-1953 og liber daticus fra Bevtoft

skole 1842–87), førstelærer Petersen, Bovrup (skolekrønike fra Bovrup 1880–1920), fhv. stadsskoleinspektør Ravn, Haderslev (anetavle og slægtsbøger for slægten Ravn og Skau), fru Johanne Reese, Grube ü. Neustadt, Holsten (krigs-skolekrønike for Høptrup 1914–18), fru Berthaline Refslund, Bovlund (breve fra mag. art. Marcus Lorenzen, København, til moderen lærerenke Berthaline L., født Carstensen, Felsted, 1862–1900), gårdejer Cornelius Schmidt, Døstrup (regnskabsbøger fra Forballum 1790–1912 og udskiftningsakt for Døstrup 1768–78 m. v.), fhv. lærerinde Christine Simonsen, Ustrup (Hvad bedstefader fortalte os i »e mørkning« samt breve til købmd. Paul Jørgensen, Haderslev), fru Anne Marie Skau, Nygård (suppl. aflevering til J. N. H. Skrumsagers privatarkiv m. v.), Henning Skov, Skodborg (krigsdagbog og krigsbreve m. v.), gårdejer Jes Sørensens og hustru, Sdr. Sejerslev (regnskabsbog for Hans Nielsen Falck m. fl., Emmerlev 1780–1887), fru Alma Thomsen, Langetved (dag- og regnskabsbog for Hans Jochumsen Physant, Langetved 1856–1907 og dennes manuskript vedr. Langetveds historie), apoteker, dr. pharm. Hans-Iver Toft, Tønder (recept- og regnskabsbøger 1841–1916 for Højer apotek), proprietær Kr. Vyff, Vonsild (bl. a. fra Mørk-Hansens og Chr. J. Wyffs privatarkiver), fru Anna Ølgaard, Åbenrå (dele af redaktør Anders Lebecks privatarkiv).

De modtagne arkivalier fra præsteembederne er ordnede og registrerede, og endvidere er en del af landsarkivets seddelregistraturer blevet renskrevet på maskine. Alfabetiske registre til kirkebøger, henholdsvis personregistre fra Hostrup, Møgeltønder og Rise sogne er renskrevne og kan benyttes på læsesalen.

I juni måned er der installeret xeroxapparat, og de besøgende kan herefter for 70 øre pr. optagelse få kopier af arkivalier, hvorved meget afskrivningsarbejde kan spares.

Stud. mag. Inger Svane, Århus, har vikarieret i arkivarstilling fra 2. januar-15. marts og 1.-31. august. Arkivar H. H. Worsøe har fra 1. juni fået ansættelse ved landsarkivet i Viborg. I hans sted er cand. mag. Viggø Petersen ansat.

P. K. J.

Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland.

Der henvises til formandens beretning på årsmødet (se s. 240). Supplerende kan tilføjes, at styrelsen har godkendt en ny redaktion af udkast til vedtægter, der skal forelægges ministeriet for kulturelle anliggender til godkendelse. Den væsentlige ændring er, at navnet ændres til »Historiske Samlinger for Sønderjylland«. Som ovenfor nævnt under landsarkivets byggeplaner vil der ved ombygning af det nederste magasin i den gamle bygning blive indrettet gode kontor- og arbejdsrum samt magasiner til billed- og båndsamlinger. Foruden et kontor til lederen vil der blive indrettet to kontorer eller arbejdsrum til medarbejderne, ligesom der indrettes et særligt afspilningsrum for lydbånd.

Båndsamlingen er i årets løb vokset til 116 bånd, og der er også ved gaver og køb sket betydelig tilvækst til billedsamlingen, særlig fra Nordals og grænsen ved Kruså. Fotograferingen af gamle gårde og huse i Tønder er fortsat, og siden års-

mødet i maj er billederne fra Hostrup sogn afleveret. I alt har tilvæksten af billeder siden sidste beretning været ca. 1500.

Billedsamlingen er nu også ved at blive kendt udadtil. Der er leveret billeder til illustrering af forskellige publikationer, og der har også kunnet leveres materiale til brug for fjernsynets udsendelser.

P. K. I.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Der er ikke sket ændringer i sammensætningen af studieafdelingens tilsynsråd i året 1967–68.

Flensborg Folkeuniversitet har som sædvanlig arbejdet med forelæsninger og studiekredse. Forelæsningerne blev som i tidligere år gennemført i samarbejde med andre foreninger i Flensborg, i Slesvig og på vesteregnet. Da forelæsningerne efter deres karakter af videnskabelig oplysning ikke er beregnet for massemøder, må tilslutningen kaldes tilfredsstillende. 10 forelæsninger på 3 steder i landsdelen har samlet ialt 311 deltagere.

Der har været gennemført 4 studiekredse i folkeuniversitetets aftenhøjskole med 67 deltagere, nemlig »Danske noveller — fra midten af 50'erne til Benny Andersen«, »Folkelig sang — særlig i hertugdømmet Slesvig« og »Sydslesvig 1920–1950« samt et kursus for lokalhistorikere.

Ligesom forrige år er folderen »Vort tilbud« udsendt i to udgaver: »Efteråret 1967« og »Januar til april 1968«.

Der er i årets løb udgivet 2 bøger. I oktober 1967 udsendes: »Vores egne Vindver. Udvalgte artikler fra tidskriftet »Grenzfriedenshefte««. Formålet var at fremme den gode udvikling i grænselandet ved en præsentation af »Grenzfriedenshefte« for danske læsere. Både i kredsen omkring Grenzfriedensbund, i den tyske presse og i den danske offentlighed er bogen blevet vel modtaget og har dermed opfyldt forventningerne i så henseende. Bogen er enestående ved sin særlige karakter. Derudover rummer bogen en række historiske fakta, så at den også har værdi som historisk publikation. I midten af januar 1968 udkom Richard Todsens tyske oversættelse af H. V. Gregersens bog om Niels Heldvad. Tyske anmeldelser var sagkyndige, udførlige og meget velvillige over for den fængslende bog, som fremtræder i en smuk tysk oversættelse. Salget af studieafdelingens bøger er tilfredsstillende.

Udgiverarbejdet samles nu om »Sydslesvigske egne og byer«. Første bind om Nørre og Sønder Gøs herreder er langt fremme. Planen til et bind om Egernefærde, Danske Skov (Jernved) og Svansø er ved at tage form. Der tænkes også på bind om henholdsvis Husum, Kær herred og Stapelholm. Der er også i årets løb arbejdet med en bog om »Flensborg Avis« til udgivelse på bladets 100 års dag i 1969.

Det hører med til studieafdelingens arbejde at fremme dansk forskning i Sydslesvig. I sensommeren 1967 gennemførte Kirkehistorisk Institut i København en undersøgelse, registrering og beskrivelse af kalkmalerier og anden kirkekunst i Sydslesvig. Studieafdelingen hjalp med den praktiske tilrettelæggelse og deltog i indsamlingsarbejdet.

Ved lejlighed har studieafdelingen indsamlet arkivalier og billeder. Særligt skal nævnes, at frøken Wildau har skænket et fotoalbum med billeder af danske borgere i Flensborg 1884, særlig fra kredsen omkring Gustav Johannsen. En del af billederne er blevet offentliggjort i »Flensborg Avis«.

Fra august 1967 til 31. marts 1968 har cand. oecon. Friedrich Goldberg gjort tjeneste i studieafdelingen som stipendiat. Han har særlig studeret »Flensborg Avis«' oplag og økonomiske struktur fra begyndelsen og frem til 1928.

Samarbejdet med »Flensborg Avis« om anmeldelse af vigtige bøger, som kaster lys over samfundsudviklingen i Sønderjylland og i Tyskland, er blevet fortsat.

T. Glahn.

Haderslev Amts Museum.

Museets udgravningssæson begyndte med en undersøgelse af et areal ved Dover, hvor museet fra ældre tid fra gården Maricnlysts jorder havde nogle særlig interessante fund fra jordfæstegrave fra ældre romertid og desuden nogle sjældne småfund fra yngre jernalder, herunder et par ægyptiske amatystperler. Gårdens ejer, Aage Sørensen, fortalte desuden, at man af og til stødte på sten og gjorde fund på disse marker.

Da der nu var planer om, at der skulle graves sand på den ene af markerne, benyttede museet sig af lejligheden til at undersøge et areal af dette fundested, der er højt beliggende med en meget smuk udsigt over Kongeådalene. Der blev ved undersøgelsen fremdraget syv urner og to jordfæstegrave fra ca. 100 år e. Kr. Af de to grave var den ene et stort kammer bygget i jorden med sider af lodrette planker. Af større interesse for en fortsættelse af gravningen er nok den iagttagelse, der blev gjort i jorden over graven. Det sås, at stedet havde været benyttet senere, vistnok til begravelse af anden art. Der blev også der gjort fund af småting som perler o. l., og selv om de ikke er så interessante, som dem museet havde i forvejen, betyder det dog, at stedet er interessant nok til at forlange en omhyggelig undersøgelse.

Et vejanlæg i forbindelse med den kommende motorvej nødvendiggjorde undersøgelse af tre overpløjede gravhøje på Bov mark ved Frøslev. Den ene høj gav en smuk grav fra yngre bronzealder og den anden et par sjældne ornamenterede lerkar fra yngre stenalder, og den tredje tiltrak sig opmærksomheden ved nogle indtil fire meter brede stenkrede omkring højen. Hvad disse anlæg, der hver for sig har kostet et stort arbejde, har været brugt til, véd vi ikke, men vi får flere og flere vidnesbyrd om, at oldtidens gravhøje var steder, hvor visse ceremonier til stadighed foregik.

Der blev mindre tid til Olmersdiget end planlagt, og mod forventning dukkede der ved denne gravning lige vest for hærvejen ved Petersborg nye problemer op. Ved de foregående gravninger havde anlægget bestået af to eller tre palisader og i få meters afstand derfra en dyb grav. Men her var palisaderne nogle steder bygget anderledes, end vi ellers havde set, med en lav vold imellem, og disse lå nogle steder fra 15-21 meter fra palisaderne. Det er svært at se det forsvarsteknisk fornuftigt i at lave det sådan, og det bliver nødvendigt ved en

undersøgelse næste år og ved en ændret udgravningsmetode at forsøge at løse disse problemer.

Undersøgelsen af en mindre overpløjet gravhøj ved Vedsted skal afslutte dette års udgravningsarbejde.

Af museets erhvervelser må nævnes en smuk flødekande af sølv. Trods det, at den er forsynet med mestermærke for sølvsmed Johan Wilhelm Nissen, der arbejdede omkring 1850, må den være ældre og er antagelig fremstillet af Claus Otzen, der var en af Haderslevs førende sølvsmede før og omkring 1800. Det senere sølvstempel stammer vel fra en reparation.

Af museets udstillingsvirksomhed skal nævnes den af Viborg museum arrangerede udstilling »Det ældste landbrug«, en udstilling, der desværre af pladshensyn overvejende kom til at omfatte planchematerialet.

I juli åbnedes i anledning af folkedansernes landsstævne i Haderslev en udstilling af museets dragtsamling, og som det er sket tidligere, arrangerede folkedanserne en opvisning af danse på arealet ved frilandsmuseet.

Museets egne malerier har været udlånt til udstillinger i Jels og Skrydstrup, og i forbindelse med kulturugen arrangeredes en udstilling af stedlige oldtidsfund på Vojens bibliotek. Museets nye let transportable udstillingsmontrer kom her for første gang i brug.

Af kunstudstillinger vistest den irske kunstner H. Duncan i oktober — det var første gang, der præsenteredes en udenlandsk kunstner på museet. P. O. Hansen, Odense, udstillede 16 arbejder i november, og sæsonen sluttede med en udstilling af arbejder af Allan Schmidt.

H. N.

Åbenrå Museum.

Museet har i kalenderåret 1967—68 nået et besøgstal på 7890 gæster. Udstillingen af de nationale foreningers gave til tronfølgerens bryllup, et spejl fremstillet af kunstneren Peter Moos, kan skrive sig for næsten 1000 af disse.

Af udstillinger har museet selv haft følgende:

18/1—26/2 1967 udstilling af fotografier af stenmesteren Horders arbejder.

Juni 1967 den ovennævnte udstilling af gave til tronfølgeren. Ved samme lejlighed blev der udstillet gamle brudekjoler og andre dragter.

Ved juletid havde museet ved hjælp af børnehaveseminaricelever lavet juletræspynt, som det brugtes i vore oldeforældres tid, og havde tændt juletræet hver eftermiddag fra den 17. december til den 31. december 1967. Der blev serveret pebernødder til børnene og danset om juletræet.

Til Åbenrå kunstforening havde museet stillet sin billedsal til rådighed for en udstilling af J. F. Willumsens grafik fra den 11. til den 19. marts 1967. En retrospektiv udstilling af Svend Dalsgaards arbejder fandt sted fra den 31. marts til den 2. april 1967. Den 2. til 17. september 1967 vistest fotografier af Gerard Franceschi, den 23. september til 8. oktober 1967 udstillede Herman Stilling og Gert Nielsen malerier, collager og skulpturer, den 8. til 15. november 1967 Statens museum for kunst malerier af 16 forskellige danske kunstnere og endelig den 1. til 5. december 1967 Egil Jacobsen og Edgar Funch malerier og skulpturer.

Af større ny erhvervelser har museet fået en sølvsukkerskål, fremstillet af Åbenrå-guldsmeden Thomas Jensen, inskription 1806, et sølvbæger af Åbenrå-guldsmeden Johannes Schwensen, borgerskab 1743. Ved Ny Carlsbergfondets hjælp lykkedes det at få en pragtfuld kommode med spejl, fremstillet ca. 1780 af Åbenrå-snedkeren Lorenz Nielsen.

Af mange gaver kan nævnes en sofa, der har tilhørt fhv. skibsagent Jørgen Bruhn og senere fhv. minister H. P. Hanssen, en salmebog med sølvspænde af Åbenrå-guldsmeden A. Breundle og et skibsbillede af barken »Catharina« af Åbenrå, malet af Åbenrå-maleren R. Clausen.

Til kunstafdelingen har man købt Herm. Stilling »Den grønne trolde,« Lars Åkirke »Den røde solpagode« og P. A. Linnet »Portræt«. Desuden har man købt et maleri af Åbenrå-maleren Jes Jessen, portræt af rektor og cantor Berthold Augustiny, født 1709, død 1789, malet efter hans død i 1805, og en gouache og en collage af Franziska Clausen.

Til søfartsafdelingen har man desuden købt et morsomt billede af kolonien Umanak fra 1796.

I den etnografiske samling har man fået forbedrede lysforhold i de forskellige monter, hvilket er en stor forbedring.

H. J.

Museet på Sønderborg Slot.

Atter i år har arbejdet på museet været præget af den fremadskridende restaurering af Sønderborg slot. For første gang siden 1964 har museet nu, i de første måneder af 1968, overtaget færdige lokaler, ganske vist ikke til udstillinger, men for museets daglige arbejde så væsentlige lokaler som kontor og arkiv. Hertil kom så i sommer det nye billetsalgslokale med indgang i porten. Det vil sige, at østfløjens stueetage er overtaget og i brug af museet, og det har betydet en stor forbedring og lettelse i det daglige arbejde. Samtidig har overflytning og nyordning af arkiv og bibliotek i høj grad lagt beslag på museets arbejdskraft hele året, og endnu er der en del arbejde tilbage, før specielt arkivet er færdigordnet. Også østfløjens loft er overtaget af museet. Her er dels bogmagasin og reoler til de dele af biblioteket, der ikke er plads til i kontorerne, dels billedmagasin, hvor hele kunstafdelingen i øjeblikket er anbragt.

Selvom billetsalget nu igen sker i forbindelse med porten, og selvom stilladserne på østfløjen er væk, er besøget af turister ikke forbedret, tværtimod er årets besøg atter lidt lavere end året forud. Skolebørnsbesøget har vist en svag stigning og nærmer sig de 25.000, mens besøget i skoleferien og antallet af selskabsrejser er faldende. Det er nu tredje år, der kan noteres nedgang, og det kan ikke ventes, at det bliver bedre næste år, da museet får det mindste udstillingsareal, det overhovedet vil få under hele restaureringen.

Mens besøget således viser nedgang, er der heldigvis ingen svækkelse i den lokale interesse for museet. Antallet af gaver er nogenlunde uændret, og mængden af forespørgsler er fortsat stigende og lægger stadig større beslag på kontoret. Blandt gaverne kan nævnes en del genstande til krigsmindesamlingerne, især første og anden verdenskrigs, en del billeder af lokalhistorisk interesse og en del

tekstiler og dragtdele. Fra et par alsiske fundsteder er indkommet forskellige oldsager, dels stenredskaber, dels potteskår fra jernalderen. I forbindelse hermed har museet opmålt og fotograferet et par af fundstederne.

Ved køb er erhvervet en malet kiste med jernbeslag, en beiderwandpude, en samling danske jubilæumsmønter og nogle gamle papirer og bøger. Til kunstafdelingen er som testamentarisk gave modtaget et maleri af C. A. Jensen og som gave fra Ny Carlsbergfondet et maleri af Johs. Carstensen. Kunstafdelingen har desuden købt en skulptur af Nicolaus Wehding, et maleri af K. Raaschou-Nielsen, tre grafiske blade af Sv. Havsteen Mikkelsen og en tegning af K. Heltoft.

Konserværingsarbejdet er stadig meget omfattende og en af de store poster på regnskabet. Alle seks kanoner, der tidligere stod i slotsgården, er for tiden under en hårdt tiltrængt restaurering, bl. a. med delvis fornyelse af alle hjul. Skovbystuen er også skilt ad, og de gamle farver er fundet frem, så den til sin tid kan opstilles i de originale farver. Desuden er nogle kirkefigurer og et par malerier samt den indkøbte kiste blevet konserveret.

Registreringen af ældre bygninger på Als er fortsat med to studenter. Dette arbejde bekostes fortsat af Statens Videnskabsfond, og museets fotosamling er derved blevet stærkt forøget. Også nyregistreringen og omordningen af oldsagskartoteket på museet er blevet fortsat. Museumsinspektøren har som sædvanlig deltaget i museumsforeningens og kunstmuseumsforeningens årsmøder, i møder for landsdelsmuseums ledere og i de fælles nordlesvigske samarbejds møder, og endelig i ICOM-kongressen 1968 i Køl n og München.

J. S.

Tønder Museum.

Trods et lidt dalende besøgstal i 1967—68 (i forhold til rekordåret forud) har året været gunstigt, og interessen for museet synes stadig i vækst, så meget, at museets helt utilfredsstillende pladsforhold og manglende muligheder for at føre en udadvendt udstillingsvirksomhed virker bestandig mere generende, og det er overmåde tilfredsstillende, at Tønder byråd og Tønder amtsråd så positivt går ind for gennemførelsen af museets efterhånden færdigudarbejdede byggeplaner. Som meddelt i forrige beretning var der dengang fra byen og amtet bevilget 1.000.000 kr. til formålet, hvortil kom et rente- og afdragsfrit lån fra staten på 667.000 kr., og det var tænkt, at man fra andre sider skulle skaffe restsummen på 333.000 kr.

Fra Ny Carlsbergfondet modtog man et tilskud på 25.000 kr., som er anvendt til bl. a. jordbundsundersøgelser og ingeniørberegninger, og de tre københavnske hovedbanker har givet tilsagn om ialt 30.000 kr. tilsammen. Men videre har man endnu ikke kunnet komme, og derfor var det af stor værdi, at ministeriet godkendte, at man ville kunne opnå byggetilladelse, hvis man kunne få tilvejebragt en kommunegaranti for det manglende beløb, og dette er opnået i indeværende sommer takket være de to råds velvilje. Det vil altså sige, at byggeriet må kunne påbegyndes i meget nær fremtid, men om det kan stå færdigt i 50-året for genforeningen, er jo nok tvivlsomt.

De usikre forhold med hensyn til den kommunale struktur i landsdelen og det, at der i loven om kunstmuseer i provinsen ikke endnu er indført begrebet landsdelsmuseer, vanskeliggør begribeligvis hele museumsbestyrelsens planlægningsarbejde, og man har endnu ikke haft betingelser for at præcisere det nye museums funktion som kunstmuseum. Det synes af de mange drøftelser med kommunalpolitikere og museumsfolk i landsdelen, at man går ind for en koncentration, sådan at forstå, at hovedmuseet for kunst i Sønderjylland placeres i Tønder museums nybygning, men nogen form for endelige aftaler foreligger ikke byerne og amterne imellem, ligesom den eventuelle kunstpolitiske linje, der skal føres i det nye museum, ikke er fastlagt. Nogen ændring i Tønder museums kulturhistoriske afdeling vil byggeriet ikke medføre udover, at de lokaler, der i dag anvendes til kunstsamlingen, frigøres, og at der bliver indrettet rummelige administrationslokaler og magasiner også for denne afdeling.

Vilkårene for nyanskaffelser skærpes år for år. Inflationskurven gik endnu en tak i vejret ved den nylig afholdte auktion på Borreby, hvor museet dyrt erhvervede et par barokstole, angiveligt købt i Tønder, og en tabatiere af Anders Jørgensen Maler i Skærbæk. En fra Visby Hedegård (og dermed muligvis fra Trøjborg) stammende, noget ombygget renæssancekiste (o.1600), supplerer museets betydelige afdeling af træskærerarbejder fra Vestslesvig; den er købt privat, og af kisterne fra Borreby – som også havde været af interesse for os – havde museet ingen mulighed for at erhverve noget. En glødsaks af A. C. Boetewadt fra tiden o. 1790, et fint rokokoarbejde, kunne ved et lykkeligt tilfælde erhverves i Tønder, mens hovedvandsæg af Nicolay Hansen, P. G. S. Hiller og Peter Chr. Jost og spiseskeer af Martin Petersen Hommelhoff er købt udenbys. Men priserne er stadig stigende og indkøbsmulighederne tilsvarende begrænsede.

Til kunstsamlingen er erhvervet et portræt af museets mangeårige formand, overlæge Jens Hein, udført af maleren S. Joensen-Mikines. Ved en sammenkomst i museet den 9. marts 1968 fik museumsbestyrelsen portrættet, der blev udført i februar, overdraget af kunstneren.

Nye udkast til love for kulturhistoriske og for kunstmuseer foreligger; de skal til behandling i den kommende folketingssamling. De forventes at bringe nogen forbedring i tilskuddene fra staten, men næppe mere end hvad inflationen hidtil har taget.

Samarbejdet med nabomuseerne må atter fremhæves som forbilledligt. Ikke alene som det kommer til udtryk i Nordslesvigs museumsråd, men i det daglige arbejde, ligesom også kontakten med nabomuseerne mod syd er i orden.

S. S.

Restaureringen af Sønderborg Slot.

Restaureringsarbejderne er fortsat efter planerne. Østfløjen er færdiggjort. Museet har derefter fuldstændig rømmet sydfløjen, og restaureringsarbejderne har koncentreret sig om nord- og sydfløj. Tagene over begge fløje er fornyet, loftsrummene har fået betongulve, dels til stabilisering, dels til brandsikring, og facaderne har fået indsat vinduer efter forbilledet fra 1720. Mod forventning viste det sig muligt i store dele af begge fløje, at de gamle bjælker, der danner

etageadskillelserne, kunne bevares, bortset fra hjørnerne, der vel altid har været et tætningsmæssigt svagt punkt. Det betyder, at alle museumsrummene vil få bjælkeloft. Det er meget smukt, og forhåbentligt viser det sig, at det også kan lade sig gøre i vestfløjen.

Foruden facade- og tagarbejder er en række yngre skillevægge fjernet, så rummene får den størrelse, de fik ved v. Platens ombygning i 1720. I sydfløjen, som v. Platen havde tænkt som fyrstebolig, viste det sig, at de oprindelige dørsnige var bevarede i så mange tilfælde, at man ikke blot kan placere alle fløjens døre på det korrekte sted, men også gengive dem nøjagtig deres gamle størrelse og udseende. Hele fløjens barokopdeling bliver således genskabt, hvilket er en stor gevinst. I nordfløjen er man som vedtaget gået bag om barokinddelingen for at genskabe den store dansesal på anden sal samt dens to forgemakker, og selvom der endnu mangler en del af det indvendige arbejde, er det klart, at det bliver en meget smuk løsning med tre store, fornemme lokaler, der både for landsdelen til repræsentative formål og for museet til en »slotsafdeling« vil være en gevinst. I foredragssalen på 1. sal er det lykkedes at bevare bjælkerne, vel nok slottets ældste bjælker, sandsynligvis fra ca. 1560. Også af dette rum må man til sin tid vente sig meget.

Restaureringen fortsætter også i indeværende år planmæssigt, foreløbigt især i sydfløjen, fra foråret også i vestfløjen. Denne skal dog først rømmes af museet, og nye midlertidige udstillinger skal indrettes i lokalerne i sydfløjens stueetage, samtidig med at museet overtager lofterne over både nord- og sydfløj til magasinering — den mest omfattende magasinering under hele restaureringen. Til gengæld tænkes alle tage og facader helt færdige til 1970, og samtidig skulle museet gå i gang med den endelige nyordning i enkelte lokaler.

J. S.

Den store egnsvandring

fandt i år sted den 1. september, som sædvanlig, når man ikke forsøger at lægge ruten uden for Sønderjylland eller Holsten, med god tilslutning — omkring 275 deltagere. Gelting slot, der ellers ikke er alment tilgængeligt, var det første mål. Ejeren, baron von Hobe, bød velkommen, og godsejer, dr. Henning von Rumohr redegjorde for slottets både ydre og indre seværdigheder. På »Strandhotellet« i Kappel blev den traditionelle fælles middag nydt — eller i hvert fald fortæret. Dr. von Rumohr holdt her foredrag om Angels godser. Indtrykket fra Gelting blev bekræftet og af naturlige grunde yderligere forstærket, da han viste os sin egen gård, Drølt. Han var en inspirerende taler med en sjælden viden som baggrund og med en fin pædagogisk sans for at finde balancen mellem stofområde og stofmeddelelse.

Museumsinspektør H. Neumann gjorde i Torsbjerg mose ved Sdr. Brarup kyndigt og interessevækkende rede for omstændighederne ved fundstedet. I det sidste mål for turen, den monumentale kvaderstenskirke i Sørup, var det bibliotekslektor Poul Kürstein, som øste ud af sine rige erfaringer.

Som der snart er tradition for, begunstige de vejret udflugten, men for arrangementerne er det et ubehageligt hverv hvert år at måtte afvise et stort antal til-

*Fra besøget på godset Drolt, som blev forevist af ejeren, forfatteren, godsejer, dr. von Rumohr. Godset er beliggende kun få km fra Kappel.
(Foto: »Vestkysten».)*

meldte, ofte meget interesserede medlemmer, så spørgsmålet om en anden organisationsform for egnsvandringerne, der kan gøre det muligt at få alle interesserede med, er blevet yderligere aktualiseret.

C. St.

Jens Engbergs anmeldelse af »British Mediation«.

Uden i øvrigt at ville indlade mig i polemik med Jens Engbergs recension i »Sønderjyske Årbøger«, 2. halv., 1967, s. 291 ff., af mit arbejde »British Mediation in the Danish-German Conflict 1848-1850«, forekommer det mig dog rigtigst at gøre opmærksom på i hvert fald et par flagrante urigtigheder i denne.

S. 292 hedder det: »Dr. H. kunne også have inddraget den engelske gesandt i København, Sir Henry Wynns privatarkiv, der nu er i Aberystwyth i Wales«. Udtalelsen kan næppe forstås anderledes, end at dette har jeg ikke gjort. En mere opmærksom læser ville imidlertid have set, at jeg netop flere steder citerer Wynns privatarkiv (se således bd. II, s. 37, note 2, og s. 130, note 5).

S. 296 citerer J. E. et »privat brev« fra »september 1848« fra Palmerston til Wynn (»Dette brev er i Wynns arkiv i Aberystwyth«), som han åbenbart tillægger særlig betydning, og som han altså mener savnes hos mig. J. E. anfører ingen dato, men brevet må sikkert være det hos mig bd. I, s. 218, udførligt refererede brev af 19. sept., som ganske rigtig findes i Wynns privatarkiv, men desuden er indført i Foreign Office's korrespondance. J. E. må have overset dette.

S. 297 hævder J. E. bl. a., at man i mit værk »intet« får at vide om Frankrigs holdning. Udtalelsen har forbavset mig så meget mere, som jeg i bd. II, s. 10, udtrykkelig gør opmærksom på min benyttelse af det franske udenrigsministeriums arkiv i Paris (uomtalt af J. E.); en lidt mere grundig læser kan umuligt undgå at lægge mærke til de talrige citater herfra i min bog.

Holger Hjelholt.

Vedrørende »Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse«, af Morten Bredsdorff.

I anledning af en række henvendelser vedrørende ovennævnte udgivelse i denne årgangs 1. halvbind holdtes 11. september 1968 i Tønder et møde mellem repræsentanter for modstandsbevægelsen og årbøgernes redaktionssekretær. Drøftelserne resulterede i, at redaktionssekretæren 24. september 1968 sendte følgende brev:

»Hr. seminarirektor Morten Bredsdorff,
Vordingborg Statsseminarium,
Vordingborg.

På et møde med modstandsbevægelsens repræsentanter i Tønder den 11. september 1968, hvor Deres »Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse« var til drøftelse, anmodede man mig om at bede Dem om en note til side 54 3.-4. sidste linje: »hvis leder i Tønder mærkværdigvis er en person, hvem ingen nogensinde har taget alvorligt«.

Da det er diskuteret meget, hvem der er tænkt på, vil man finde det af interesse, om De er i stand til at oplyse, hvem De tænkte på, da dagbogen blev skrevet.

Med venlig hilsen
Knud Fanø.«

Den 26. september 1968 svarede seminarirektor Bredsdorff med følgende brev:

»Tak for Deres brev af 24. d. m.

Jeg har siden mine gamle dagbogsblade fremkom i Sønderjyske Årbøger, I, 1968, modtaget en strøm af venlige, interesserede og taknemlige breve, såvel fra gamle venner i Tønder som fra talrige mennesker landet over, der som én skrev, finder det såre interessant at se, hvordan hverdagen forløb for det store flertal af danskere, som ganske uheroisk passede deres daglige arbejde så godt, det lod sig gøre.

Mange har givet udtryk for den følelse, at det hele jo er »så forfærdelig længe siden« — og den deler jeg selv.

Hvem den på side 54 omtalte person skulle være, er det mig aldeles umuligt at erindre, hvorfor jeg da heller ikke har kunnet anføre nogen note herom. Ytringen faldt, som det fremgår af sammenhængen, i en samtale med pastor N. P. Nielsen, Højer, min gode ven. Hvem af os der har fremsat den, erindrer jeg heller ikke, og det er vel næppe sandsynligt, at han, der nu bor i Sønderborg, skulle kunne huske, hvad vi talte om for 23 år siden.

Man burde måske minde folk om, at dagbogsblade er »øjebliksbilleder«, nedskrevet umiddelbart efter oplevelsen, stor eller lille, og uden tanke på at få mere med, end sindet i øjeblikket er fyldt af. Derpå beror alene sådanne blades værdi, de kan — om der ellers er noget ved dem — give stemningen, som den var dengang, i en enkelt persons sind. Meget kunne man bagefter ønske sagt eller gjort anderledes og klogere. Men offentliggør man dagbogsblade, bør de være aldeles uretouchede — som mine da også er —. Til gengæld vil fjerne enkeltheder, som f. eks. den her omspurgte, helt fortone sig i glemselen. Og jeg er altså ude af

stand til at erindre, hvem man dengang måtte have tænkt på. Det er pastor N. P. Nielsen formodentlig også.

Men som sagt, jeg har gennem breve haft megen glæde af de gamle, gulnede blade fra et kvart århundrede siden.

Med venlig hilsen
Deres Morten Bredsdorff.*

Seminarirektor Bredsdorffs svar var altså indløbet, før nedenstående skriftlige henvendelse fra Tønder kom redaktionen i hænde. Den bringes her af hensyn til de konkrete oplysninger, den rummer.

»Tønder i oktober 1968.

I sine »Dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse«, Sønderjyske Årbøger, 1. halvbind, 1968, skriver seminarirektor Morten Bredsdorff under den 7. maj 1945 flg.:

»Om eftermiddagen samtale med pastor Nielsen, Højer, om de noget usikre forfatningsmæssige forhold under det noget diktatoriske frihedsråd, hvis leder i Tønder mærkværdigvis er en person, hvem ingen nogensinde har taget alvorligt, næsten ingen sønderjyder med, i det hele taget en ganske tilfældig gruppe forekommer det os.«

Redaktionen anmodes om i anledning af ovenstående citat at foranledige, at seminarirektor Bredsdorff meddeler navnet på den person, han har tænkt på.

Til oplysning kan det meddeles, at modstandsbevægelsen i Tønder bestod af to sideordnede organisationer — begge oprettet af Danmarks Frihedsråd længe før kapitulationen, og som 7. maj 1945 var:

1. Den militære byledelse — leder bankholder H. Munch-Knudsen.
2. Frihedsrådets lokalkomiteé.

Denne havde følgende sammensætning:

Bogtrykker Th. Laursen (formand) afgang ved døden 1950, tandlæge K. V. Jensen, lærerinde ved statsseminariet frk. Inger Enemark, lærer ved statsseminariet Poul Larsen, afgang ved døden 1966, adjunkt ved Tønder Statsskole Otto Høyer, kontorbestyrer for Dansk Arbejdsmands Forbund Siegfred Larsen, tømrermester C. Bredahl, afgang ved døden 1954, formand for Fællesorganisationen Sundbæk Johannsen og pastor Niels Søe, Visby.

Deltagerne i disse to organisationer er nævnt med deres daværende stilling.

Desuden var Munch-Knudsen som militær byleder tilforordnet Frihedsrådets lokalkomiteé*.

Henvendelsen var underskrevet af:

Otto Høyer, lektor, E. Bøving, politimester, K. V. Jensen, tandlæge, H. Munch-Knudsen, fhv. bankdirektør, Eugen Ibsen, kontorchef, E. Dahl, skolelæge, Svend Aage Laursen, bogtrykker, Hans Hansen, pedel, Inger Enemark, fhv. seminarielektor, Sig. Schoubye, kst. seminarirektor, der havde ønsket følgende tilføjelse:

»Ovenanførte repræsentanter for modstandsbevægelsen i Tønder, som har drøftet den omstridte passage i daværende forstander Bredsdorffs dagbogsnotitser med mig, der i hine dage oplevede de af B. skildrede begivenheder på nærmeste hold

og i det store og hele delte B.s opfattelse af situationen, har ønsket, at jeg står som medunderskriver på anmodningen til ham om ved navn at nævne den person, han hentyder til. Jeg gør det gerne, fordi jeg finder, at B., når han nu har anset sine iagttagelser og betragtninger fra 1945 for egnede til offentliggørelse, skylder eftertiden, at den dunkle hentydning ikke giver anledning til fremtidige fejlfortolkninger.

Tønder, den 3. oktober 1968.

Sig. Schoubye.«

Amtskredsens arbejde

Haderslev amtskreds.

Amtsgeneralforsamlingen blev i år holdt i Skodborg forsamlingshus den 19. juni om aftenen. Det stedlige hjemstavnsudvalg havde arrangeret en sognevandring under ledelse af lærer Hermansen og Kr. Hanssen. Først så vi Dresvold og kørte derefter over Kongeåen ved Knagemøllen, gjorde et kort ophold ved Skodborghus og endte på Højvang, hvor Kr. Hanssen fortalte om Bejstrup og viste mange smukke oldsager fra marken omkring gården.

I forsamlingshuset fortalte lærer Hermansen om hjemstavnsudvalgets arbejde, ligesom der var opstillet en billedsamling fra Skodborg sogn. Ved generalforsamlingen blev der udtalt mindeord over Simeon Sørensen, Hajstrup, som var medlem af amtsudvalget.

Sommerudflugten blev afholdt søndag den 11. august. Vi startede fra Toftlund og kørte over Brede, forbi Wulffs smukke gård til Abterp, hvor museumsinspektør Neumann fortalte om udgravningen af de mægtige langdysser. Vi kørte så over Mjolden til Skærbæk, hvor der ved kaffebordet blev fortalt om den tragiske drukneulykke på Brede å i 1912 og om bomhuset mellem Skærbæk og Brøns. Så kørte vi til Hviding, hvor pastor Frandsen viste os den meget smukke kirke og fortalte om dens spændende historie. Sidste station var udgravningerne ved Dover, som museumsinspektør Neumann netop havde afsluttet. Aftenvandringen i Skodborg havde samlet 75, men sommerudflugten kun 50 deltagere.

T. H.

Åbenrå amtskreds.

Åbenrå amtskreds havde fremrykket sin årlige generalforsamling til den 6. marts 1968 på restaurant »Viking«. Grunden til, at man holdt den så tidligt, var, at man fra Dansk Kultursamfund havde modtaget et tilskud til et foredrag af magister Iørn Piø, som kunne komme denne dato. Når der var stuvende fuldt til generalforsamlingen, skyldtes det nok, at man også havde formået to unge amatørfilmfotografer, Preben Jakobsen og K. Høyer, til at vise deres meget smukke film, »Havnen«, der viser optagelser fra Åbenrå havn. Magister Piø talte om emnet »Hvad er folkeminder«. Årets udflugt var atter henlagt til den 16. juni, altså før ferien, af hensyn til den store udflugt i september. Turen gik denne gang til Smøl vold, Egersundbroen, der skulle indvies nogle dage senere, og til sidst Vester Sottrup kirke. På Smøl vold fortalte forretningsfører Korse,

Broager, interessant om voldanlægget og dets omgivelser. I færgekroen ventede et fortrinligt kaffebord, og efter en spadseretur ved broen kørte man til Vester Sottrup kirke, hvor man i den stærke varme nød det svale kirkerum og påhørte en glimrende redegørelse for kirken og dens inventar af pastor Laur. Nielsen, Vester Sottrup. Pastor Urban Schrøder holdt derefter et foredrag om den herrnhutiske indflydelse i Vester Sottrup sogn. Dette foredrag var så interessant og gennearbejdet, at man måtte beklage, at der ikke var mange flere deltagere til turen. Der var ca. 40. Den 22. oktober afholdt man i Bovrup en hjemstavns-aften med foredrag og lysbilleder.

H. J.

Sønderborg amtskreds.

Amtskredsen afholdt den 1. april foredragsmøde på »Sønderborghus«. Gård-ejer Olav Bonefeld, V. Snogbæk, talte for en interesseret forsamling om emnet »Gamle mønter og medaljer og deres betydning i hjemstavnshistorien«. Efter foredraget besvarede taleren en række spørgsmål og fremviste fra sin private samling en række mønter og medaljer.

Næste møde holdtes den 21. maj. Efter en rundtur i Nordborg slots park samledes man i efterskolens foredragsaal, hvor forstander Boye Andersen fortalte om slottets omskiftelige historie og fremviste en række fund, der var gjort under udgravninger til byggearbejder. Den ordinære generalforsamling afholdtes derefter på »Nørherredhus«. Genvalgt til bestyrelsen blev gårdejer Olav Bonefeld, V. Snogbæk, og gårdejer Jacob Jørgensen, Brandsbøl.

Under en drøftelse af amtskredsens aktiviteter var der almindelig enighed om ikke at udvide mødearrangementerne i antal, men evt. inddrage andre egne af landsdelen — herunder specielt museerne — som mål for amtskredsens udflugter. Som afslutning på mødet vistest den fortrinlige nye Danfoss-film.

G. R.

Tønder amtskreds.

Den 23. november 1967 indbød amtskredsen i samarbejde med aftenhøjskolen i Emmerlev sine medlemmer til møde, hvor seminarieadjunkt Meesenburg, Tønder, fortalte om »Tønderregens tilblivelse«.

Den 4. april holdtes årsmøde og generalforsamling i Tønder. Formanden redegjorde i sin beretning bl. a. for fotograferingen af gamle gårde og huse i Tønder amt.

Ved valgene valgtes kommunesekretær Viggo Gregersen, Møgeltønder, til medlem af styrelsen i stedet for lærer P. Lagoni, Sofiedal, der ønskede at udtræde. Førstelærer Leick, Lydersholm, holdt lysbilledforedrag om »Historiske minder i Tønder amt«. Ca. 70 medlemmer deltog i årsmødet.

Egnsvandringen fandt sted den 8. juni. Mødested var Hviding kirke, hvor pastor Frandsen fortalte om den gamle kirke gennem tiderne og gav træk af egnens historie. Gennem Vester Vedsted med de mange smukke, gamle gårde kørte man til Mandøvejen, og turen, der havde samlet 50 deltagere, sluttede i Sct. Catharinæ kirke i Ribe.

C. S.

Sydslesvigsk amtskreds.

Torsdag den 30. november 1967 holdtes månedsmøde i det ny mødelokale på Lolfod 69 i Slesvig i samarbejde med Folkeuniversitetet og Gottorp Amts Lærerkreds. Museumsinspektør, dr. phil. Olaf Olsen talte om »Hedenskab og kristendom i vikingetidens Danmark«. Det blev i alle måder en vellykket aften.

Fredag den 22. marts 1968 holdt amtskredsen generalforsamling på Det danske Centralbibliotek i Flensborg med professor Troels Fink som mødeleder. Årsberetning og regnskab blev godkendt. Skoleleder F. Dinsen-Hansen og bibliotekslektor Poul Kürstein blev genvalgt, medens pastor Paul Tappe, Læk, blev nyvalgt til bestyrelsen. Efter kaffebordet talte museumsinspektør, dr. phil. Olaf Olsen om »Hedenskab og kristendom i vikingetidens Danmark«. Det vellykkede og godt besøgte møde, som var arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet, sluttede med en aftensang.

Det er et af tidens tegn, at alt skal kritiseres, og vi mennesker har så let ved at se det negative. For at vise en anden side af vor tilværelse har vi fra amtskredsens side i samarbejde med »Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte« rettet en tak til de borgere og institutioner i Flensborg, der har værnet om deres bygninger. Den fælles tak blev offentliggjort i »Flensborg Avis,« »Südsleswigsche Heimatzeitung« og »Flensburger Tageblatt« den 13. februar 1968.

Ligeledes i samarbejde med »Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte« har vi været med til et månedsmøde i mødelokalet »Neue Harmonie«, hvor skoleleder Daetz havde arrangeret en udstilling om Kobbermøllen, og hvor han talte om Kobbermøllens historie.

Torsdag den 20. juni 1968 havde vi indbudt til aftenvandring i Hatlund i det smukke Angelland. Med godt 60 deltagere tog vi fra den danske skole i Hatlund på en 2 timers vandring. Fra Skærtsbjerg nød vi udsigten og tog så videre til det tidligere gods Nybøl, hvor forvalter Günter Körber viste rundt og fortalte. Skoleleder Sophus Brodersen bød velkommen i den ny skole, hvor man efter den lange vandring nød aftenkaffen. Gårdejer Hans Kruse svarede på spørgsmål vedrørende hjemstavnen. Skolelederen sluttede aftenen med at fortælle om skolens historie.

Søndag den 14. juli 1968 gennemførtes amtskredsens sommerudflugt, der denne gang gik til Sydslesvigs vestkyst. I Hatsted kirke fortalte bibliotekslektor Poul Kürstein om kirkens historie m. m. Herfra kørtes der til »Kirchspielkrug« i Breklum, hvor vi hyggede os ved kaffebordet. Fra »Breklumer Missions-Gesellschaft« var mødt pastor Gossmann, som bød velkommen og i et indledende foredrag fortalte om missionens bygningsmæssige historie samt gav et indtryk af Breklums betydning ikke kun i Husum amt, men ud over hele verden.

I tilknytning hertil fortalte missionsinspektør pastor Henschen om missionsarbejdets historie, dets opgaver, principielle problemer og nutidens vanskeligheder. Der blev givet et kort rids af arbejdet i Indien og Afrika. Sommerudflugten sluttede i Breklum kirke. Her var det også pastor Henschen, der fortalte om kirkens historie og om samarbejdet med Dansk Missionselskab i Danmark.

Den vellykkede tur havde samlet medlemmer og interesserede fra hele Sydslesvig i et antal af op imod 100.

L. H. Sch.

Årsberetning og regnskab 1967-68

Ved *Troels Fink, Hans H. Worsøe og Olav Christensen.*

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt årsmøde søndag den 26. maj 1968 på hotel »Skandia« i Slesvig. Mødet begyndte kl. 14, og trods de lange afstande var omkring 100 medlemmer mødt op.

Formanden, professor Troels Fink, bød velkommen og indledte med at takke bibliotekar Kürstein og overlærer Jørgensen for ledelsen af »den historiske søndag«, som var blevet afviklet om formiddagen med besøg på Sct. Johannes Kloster og ved Danevirke. Efter afsyngelsen af Martin N. Hansens »Der er sol over vang« blev formanden for Sydslesvigs amtskreds, kontorchef Lars Schubert valgt til dirigent på formandens forslag. Dirigenten takkede for valget, og efter at have konstateret, at mødet var lovligt indkaldt, gav han ordet til formanden, der aflagde følgende beretning:

Vi vil først mindes de medlemmer, der i årets løb er gået bort, og ganske særlig vil vi lade tankerne gå til provst, dr. theol. Jens Holdt, der har været med i styrelsen og i mange år en flittig bidragyder til Sønderjyske Årbøger. Provst Holdt var dybt forbundet med sin sønderjyske hjemstavn, og han sansede dens problemer i alle afskygninger både nationalt, kirkeligt, historisk og aktuelt. Vi vil ære hans minde.

Historisk Samfund for Sønderjylland kan igen i år se tilbage på et frugtbart arbejdsår. Samfundet har formået at fastholde sit medlemstal omkring 3000. Tilgangen af nye medlemmer har atter i år opvejet den naturlige afgang ved dødsfald og fraflytning. Kontingenter blev sidste år fastsat til 20 kr., og når medlemmerne nu har modtaget et indbetalingskort på 22 kr., er det, fordi vi på grund af prisudviklingen har været nødt til at lægge portoen for forsendelse af årbøgerne til. Portosatsene har i de senere år været hastigt stigende; vi er imidlertid betænkt på at finde frem til den billigst mulige forsendelse, og det opnår vi ved at lade årbøgerne udkomme med et omfangsrigt efterårshæfte og et mindre fyldigt forårshæfte. Forårshæftet skulle nu være kommet vore medlemmer i hænde. Den store indledende artikel indeholder uddrag af seminarirektor Morten Bredsdorffs dagbogsblade fra Tønder i besættelsestiden, altså et bidrag til vor egen tids bevægede historie. Endvidere bringes afdøde provst Jens Holdts manuskript om KFUM-sekretæren Jes Matthiesen Kylling. Museumsinspektør Jørgen Slettebos bidrag handler om de smukke og særprægede skospænder, som hørte til den ældre tids dragt. Hæftet er et vidnesbyrd om den

alsidighed, som vi tilstræber. Af efterårshæftets indhold er der særlig grund til at nævne seminarirektor, dr. Asger Nyholms foredrag ved sidste årsmøde om Slesvigs biskop 1864—1885, Bertel Petersen Godt. Foredraget er i en noget udvidet form blevet trykt her. Ialt indeholder sidste årgang 7 større artikler foruden anmeldelser, bognyt samt noter og nyt, tilsammen 346 sider. Medlemmerne får således god valuta for kontingentet på 20 kr.

Sønderjysk Månedsskrift har omkring årsskiftet fået så mange nye abonnenter, at oplaget har måttet sættes i vejret fra 1400 til 1500, antallet af abonnenter ligger på ca. 1250. Det gamle omslag er blevet udskiftet med et mere moderne, der er udformet af tegneren Ellegård Frederiksen. Vi håber, det falder i læsernes smag. Månedsskriftet bringer et omfattende og afvekslende sønderjysk stof, som redaktionen har megen ære af. En årgang udgør mere end 400 sider; også her gælder det, at abonnenterne får særdeles meget for deres penge. Trods den jævne fremgang i tallet af abonnenter er økonomien stadig redaktionens og styrelsens store bekymring. Prisstigningerne sluger den fordel, som det øgede tal af abonnenter bringer. Men hver eneste nye abonnent er med til at forbedre balancen mellem indtægter og udgifter. Så skulle der være nogen blandt de tilstedeværende medlemmer, der endnu ikke abonnerer på månedsskriftet, vil han ikke alene kunne gøre sig selv, men også Historisk Samfund en stor tjeneste ved at tegne abonnement.

Udgivelsen af skrifter har nogenlunde fulgt linjen fra de foregående år. Det blev allerede i sidste årsberetning omtalt, at andet bind af Åbenrå bys historie var udsendt. Egentlig skete udsendelsen først i dette beretningsår, nemlig i maj 1967, så derfor nævnes det en gang til. Forberedelserne af det tredje og afsluttende bind er godt igang, og arkivar Worsøe har netop afleveret sit manuskript om tidsrummet 1864—1920 til redaktionen.

Som bind 37 i skriftrækken er udsendt Jens Engberg: »Det slesvigske spørgsmål 1850—53«. Afhandlingen er forsvaret som doktordisputats ved Århus Universitet, hvor bogen fandt megen anerkendelse hos opponenterne. Det er en meget dybtgående analyse af forholdene i en kort, men væsentlig periode af landsdelens historie. Fremstillingen er holdt i en klar og let læselig form. Det er glædeligt, at det slesvigske spørgsmål stadig kan fængsle unge forskere, og at de ved et indgående arbejde med kilderne kan vinde ny erkendelse.

Uden for rækken er under titlen »I genforeningens tjeneste« udsendt amtsskolekonsulent Nicolai Svendsens erindringer for årene 1920—40. Redaktør Morten Kamphövener har forestået tilrettelæggelsen af bogen og den sidste bearbejdning af manuskriptet. Når bogen ikke har noget nummer i vor serie, hænger det sammen med, at den naturligt slutter sig til de to bind erindringer for tiden indtil 1920, som Nicolai Svendsen selv udgav under titlen »Sønderjysk Skæbne« I—II. Det af Historisk Samfund udgivne bind har derfor fået undertitlen »Sønderjysk Skæbne« III, men dette bind »I genforeningens tjeneste« udgør en selvstændig bog, som kan læses uden sammenhæng med de øvrige. Det har været Historisk Samfund en glæde at påtage sig udgivelsen af disse erindringer, både fordi de bringer så gode bidrag til belysning af tiden efter genforeningen, men også af veneration for Nicolai Svendsens minde.

»Sønderjylland – Historisk Billedbog« er kommet i et nyt oplag. Den er nu trykt i 25.000 eksemplarer ialt. Det sidste oplag har belastet vor likviditet ret hårdt, og vi har, i det mindste indtil videre, måttet opgive at udsende en udgave på tysk, således som det en overgang var planlagt. Gode venner inden for den danske bankverden har hjulpet os over likviditetsvanskelighederne, og vore forretningsforbindelser har ligeledes vist megen forståelse og hjælpsomhed. Jeg vil gerne her bringe alle – ingen nævnt og ingen glemte – en hjertelig tak.

Som sædvanlig kunne vi til jul tilbyde medlemmerne en ny bog i den lille serie, i år folketingsmand Jens Bladts levende fortalte »Alsiske Minder«. Bogen var tilrettelagt af overbibliotekar Gustav Auring, Åbenrå. Disse erindringer er blevet værdsat efter fortjeneste i pressen, ikke mindst er bogen af betydning, fordi her en fortræffelig repræsentant for den sønderjyske arbejderbefolkning er kommet til orde. Bogen er blevet godt solgt.

Som sædvanlig forbereder vi flere udgivelser, og to af de planlagte bøger er finansielt sikrede. Det næste nummer i skriftrækken bliver pastor M. Mørk Hansens »Livs-Erindringer«, som udgives af seminarielektor H. V. Gregersen. Hertil har Statens Almindelige Videnskabsfond ydet en bevilling til dækning af trykkeomkostningerne. Pastor Mørk Hansen var, mens han var præst i Felsted før 1864, en af de ledende danske politikere i Sønderjylland og siden meget ivrig i arbejdet for at yde støtte til Sønderjylland. På Skamlingsbanke er rejst en mindesten for ham. Hans erindringer vil sikkert fængsle mange.

Det næste bind i skriftrækken vil omfatte en oversættelse af pastor Peter Kiers meget særprægede erindringsbog, der på tysk har titlen »Meine Erdenwanderung«. Pastor Kier var i første halvdel af forrige århundrede præst i Øster Løgum, en fremtrædende repræsentant for rationalismen. Erindringerne indeholder adskillige kodenavne, men mysterierne er opklaret af pastor, dr. Hejselbjerg Paulsen, et oldebarn af pastor Kier. Udgivelsen er tilrettelagt af dr. Hejselbjerg Paulsen og af føde provst Holdt.

Jeg skal ikke her komme ind på de videre planer, men blot sige, at vi kan opretholde aktiviteten nogenlunde uforandret i de kommende år, og efterhånden som vi har økonomisk dækning, vil vi skride til udgivelsen af de indkomne manuskripter.

Bogsalget er i fremgang og har i år ligget på omkring 55.000 kr. Langt den overvejende del sælges direkte til vore medlemmer. Der hviler en stadig voksende arbejdsbyrde på ekspeditionen i Åbenrå, hvor hr. Chr. Thomsen har klareret de mange ekspeditioner. Jeg bringer herved hr. Thomsen en hjertelig tak for hans indsats. I det forløbne år har vi yderligere koncentreret regnskabet med vore indtægter i Åbenrå, og indførelsen af moms har betydet en forøget belastning af vort kontorpersonale, idet vi efter reglerne nu er forpligtet til at udfærdige faktura i to eksemplarer ved hver enkelt ekspedition, medens vi tidligere kunne klare os med en duplikeret skrivelse.

På denne baggrund vil medlemmerne forstå, at det for Historisk Samfund er en stor begivenhed, at vi nu ved en bevilling fra de sønderjyske amtsråd og byråd er blevet sat i stand til sammen med Lokalhistorisk Samling at ansætte en kontorkraft, som kan forestå vort omfattende bogholderi og tillige overtage

en del af sekretærens funktioner, således at arbejdsbyrden for kassereren og sekretæren for fremtiden ikke skal blive urimelig stor. Med det omfang, som Historisk Samfunds aktiviteter har fået, kan man ikke regne med, at kassererens og sekretærens opgaver kan klares som fritidssysler, og vi er taknemlige for den løsning, der nu er fundet. Den nye kontorfunktionær er ligeledes knyttet til Lokalhistorisk Samling, der driver et stadig mere omfattende arbejde. Vi skylder sønderjyske amtsråd og byråd megen tak, fordi de ved at forøge deres tilskud har sat os i stand til denne ansættelse. Bevillingerne er forment således, at vi for det nye regnskabsår har fået tilsagn om 10 øre pr. indbygger i landsdelen. Det bliver en sum på mellem 23.000 og 24.000 kr. om året. Vi håber også i de kommende år at kunne få denne bevilling efter samme princip. Alle vil forstå, at vi derved er blevet stærkt interesseret i en forøget befolkningstilvækst i Sønderjylland. Men jeg skal ikke skjule, at vi er bekymret for, om befolkningstilvæksten nu også kan holde trit med inflationen. Hvis den ikke kan det, må vi ad åre bede om nogle øre mere pr. indbygger, således at den bevilling, som amtsråd og byråd har bevilget os, i fremtiden kan dække udgifterne til samfundets kontorfunktionær.

I alle 5 amtskredse under Historisk Samfund har der været arbejdet godt, og den gode tilslutning til alle arrangementer viser klart, at der både er behov og interesse for historisk arbejde og historiske møder. Jeg skal ikke her komme ind på de enkelte møder og udflugter, da de vil blive udførligt omtalt i de trykte beretninger fra amtsudvalgene i næste hæfte af Sønderjyske Årbøger. Her skal jeg blot nævne et enkelt. I anledning af 250-årsdagen for udgivelsen af Varnæs-salmebogen arrangerede pastor Schrøder den 29. juni 1967 en festlighed i sognet. Ved festgudstjenesten prædikede biskop Tyge Kragh, og menigheden sang salmer fra den gamle salmebog. Efter gudstjenesten var der festlig sammenkomst og foredrag i skolen. Et arrangement som dette, der hviler på lokalt initiativ, og som helt har lokale forudsætninger, er i høj grad egnet til at stimulere den historiske bevidsthed i et sogn.

Vi har i år kun arrangeret et enkelt foredrag med udefra kommende foredragsholder. Vi havde bedt magister Iørn Piø, lederen af Dansk Folkemindesamling, tale i Åbenrå den 3. marts 1968 over emnet »Hvad er folkeminder«. Iørn Piø forestår punktundersøgelsen i Emmerlev, og han viste i forbindelse med foredraget en farvefilm om ringridningen i Emmerlev. Vi håber atter at få mulighed for at arrangere foredrag af denne karakter rundt omkring i de forskellige kredse. Af praktiske grunde har vi i år kombineret »den historiske søndag« med årsmødet, idet overlærer Jørgen Jørgensen i formiddag har været til stede ved Valdemarsmuren, medens bibliotekslektor Poul Kürstein har vist rundt i Sankt Johannes Kloster på Holmen. Vi håbede på denne måde at gøre turen til Slesvig mere tilløkkende for vore medlemmer.

Den store egnsvandring den 3. september 1967 gik til Stapelholm, og som altid, når Historisk Samfund arrangerer ture til Sydslesvig, var der stor tilslutning, næsten for stor, idet 350 deltagere havde meldt sig. Vejret var tåleligt, og deltagerne fik både en smuk og udbytterig tur. H. V. Gregersen fortalte i kirken i Svavsted om det slesvigske bispegods. Ved middagen i Frederiksstad berettede

erklærede derfor de nye love for vedtaget. (Lovene gengives i dette bind side 246-248).

Under punkt 4 »Valg« meddelte dirigenten, at Werner Christiansen, Knud Fanø, Johan Hvidtfeldt og H. Neumann var på valg. Alle var villige til at modtage genvalg, og da der ikke var andre forslag, blev det enstemmigt genvalgt. Til posten som kasserer nyvalgtes på styrelsens forslag bankdirektør Hugo Lildholdt, Åbenrå. Da revisorerne havde ønsket at trække sig tilbage, nyvalgtes fhv. sparekassedirektør Ølgaard og fhv. skoleinspektør Clausen, begge Åbenrå. Da de nye revisorer ikke var til stede, blev det vedtaget at lade de tidligere fortsætte, såfremt de nye nægtede at modtage valget.

Under den efterfølgende uformelle debat drøftedes bl. a. målet for den kommende egnsvandring og evt. optryk af ældre udsolgte hæfter. Herunder henlede Gregersen opmærksomheden på de nye billige muligheder for xeroxkopiering. Dyrslæge R. Michelsen bad amtskredsene fremtidig arrangere busture til årsmøderne for ikke motoriserede medlemmer, og Holger Jacobsen lovede at følge rådet.

Da der ikke var yderligere bemærkninger, takkede dirigenten for god orden, og formanden takkede dirigenten for god og fast mødeledelse, hvorefter årsmødet erklæredes for afsluttet.

Efter kaffebordet talte amanuensis Niels Amstrup om de senere års debat om de tyske krigsmål under 1. verdenskrig. I den efterfølgende livlige drøftelse, hvor mange nye synspunkter kom frem, deltog bl. a. rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, professor, dr. phil. Troels Fink, redaktør Morten Kamphövener, viceskoleinspektør J. Thorborg og kontorchef Lars Schubert.

Regnskab for året 1. april 1967 til 31. marts 1968

(NB. De kursiverede beløb er DM.)

<i>Indtægter:</i>		<i>Udgifter:</i>	
Beholdning pr. 1/4 1967	{ 112,13 41.177,69	Årbogen:	
Medlemsbidrag	{ 306,00 48.558,10	Trykning m. v.	38.054,53
Portogodtgørelse	{ 99,00 18.415,64	Honorarer	9.518,00
Salg af skrifter	{ 199,76 55.566,74	Skrifter	92.872,29
Sønderjydske Månedsskrift:		Sønderjydske Månedsskrift	43.840,17
Abonn.	22.324,20	Fragt, porto, pakkemat. m. v.	{ 21,70 21.959,57
Annoncer	3.140,00	Møder og foredrag	3.691,36
Sprogforen.	1.000,00	Amtsudvalgene	2.882,50
Skoleforen.	1.820,80	Kontorhold, medhj.	16.852,01
H. P. Hanssens		Ref. fra Arbejds-	
Mindefond	3.000,00	ministeriet	8.875,42
Andre	784,52	Dansk Hist. Fællesforening	1.591,20
	32.069,52	Billedværk	3.000,00
Tilskud	44.614,22	Repræsentation	241,03
Renter	2.803,51	Historisk søndag	268,46
Egnsvandring	10.635,00	Bryllupsgave til tronfølg.	1.000,00
÷	8.875,78	Maleri af landsarkivar	
Oms-godtgørelse	1.362,00	Peter Kr. Iversen	5.000,00
Diverse	50,00	Forskellige udgifter	{ 14,00 450,00
		Beholdning pr. 31/3 1968	{ 682,99 14.030,94
			14.030,94
	<u>DM 718,69</u>		<u>DM 718,69</u>
	<u>Kr. 246.376,64</u>		<u>Kr. 246.376,64</u>

Status pr. 1. april 1968

<i>Aktiver:</i>		<i>Passiver:</i>	
Beholdning	{ 682,99 14.030,94	Herredebogen, saldo	1.367,25
Udestående for salg	5.000,00	Sønderjyllands kirkehistorie	6.000,00
Statstilskud 1967/68	2.700,00	W. L. Andresen	5.500,00
Udlæg for påtænkte skrifter	3.328,24	Pastor Kiers optegnelser	3.858,29
Balance	6.666,36	Sønderj. Månedsskrift,	
		andel i abonnement 1968	15.000,00
		Balance	682,99
	<u>DM 682,99</u>		<u>DM 682,99</u>
	<u>Kr. 31.725,54</u>		<u>Kr. 31.725,54</u>

Haderslev, den 13. maj 1968.

Olav Christensen.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1967 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge.

Efter at der er foretaget en revision af medlemskartoteket, udgør medlemstallet pr. ultimo oktober 1968 2908, der fordeler sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Haderslev by	218	Åbenrå by	279
Haderslev amt	357	Åbenrå amt	288
Sønderborg by	104	Sydslesvig	193
Sønderborg amt	191	Stor-København	299
Tønder by	117	Det øvrige Danmark	568
Tønder amt	267	Udlandet	27

Afgang ved død

Brinkmann, Ludvig, 258 Slesvig, Hasseler Str. 2	Lønsmann, Ellen Jensen, Sild
Graae, F. idrætsinspektør, Lembckes- vej 49, Haderslev	Matzen, F., kaptajn, Vissingsgade 36, Sønderborg
Eldorn, Fritz, finansdirektør, Bengtassevej 2, Hellerup	Nipp, Friederikke, Chemnitzstr. 24, Slesvig
Erichsen, Nis, bankdirektør, Åbenrå	Ricmestad, H. F., direktør, Svane- møllevvej 51, Hellerup
Jensen, Alfred, lærer, Øster Højt	Ruff, Marlus Jørgensen, Ørsted pr. Sommersted
Jensen, Jacob J., rentier, Rinkenæs	Skovrup, Ejner, forstander, Sønderhav, Køllund
Jepsen, Ove, nationalbankdirektør, Sortedamoss., København Ø.	Smidt, Peter H., gårdejer, Spandetgård pr. Arnum
Johansen, Haakon, Nørreløkke 16, Sønderborg	Smith, J., fhv. amtsassessor, Gentofte
Juhler, Edv., pastor emer., Løjt-Kirkeby	Sørensen, Simeon, gårdejer, Højstrup pr. Øsby
Karlsen, Jens Lind, Genner Strand, Genner	Toftkær, Arild, gårdejer, Stolliggård pr. Åbenrå
Lund Petersen, Blæshjerggade 13, Kolding	Winterskov, C. T., købmand, Vester- gade 43, Vojens

Tilgangsliste

Adreassen, Erik, arkitekt, Ellegård, Stursbøl, Sommersted	Bisgaard, Kirsten, frk., Haderslev
Andresen, Heinz, journalist, Skjoldsgade 9, København F.	Bøjsen, H., assistent, Haderslev
Arnold, Herta, modekonsulent, 239 Flensborg	Bollerups boghandel, Ringkøbing
Arnum bibliotek, Arnum	Bonde, Peter, gårdejer, Skærtøft, Fynshav
Autzen, Nis Arne, sparekassekasserer, Christiansfeld	Brodersen, Harald, assurandør, Sønderborg
Bentholm, Anna Rud, Grønvang, Jejsing	Buchhave, Sejr, fhv. mejeribestyrer, Christiansfeld
Berg, K., chauffør, Haderslev	Bøhrsen, Ernst, chauffør, Åbenrå
	Christiansen, Hilde, frk., Graasten Bank, Kruså

- Christiansen, W. L., Alter Kupfer-
mühleweg 32, 239 Flensborg
- Christensen, Steen, stud. mag., Borgm.
Christiansensgade 36, st., Kbh. S.V.
- Clausen, Kaj, købmand, Friesische
Str. 41, 239 Flensborg
- Damm, Henrik, gårdejer, Felsted
- Dauholt, E., civilingeniør, Åbenrå
- Dreyer, Ursula, børnehavælærerinde,
Kathrinestr. 8, 239 Flensborg
- Fink, D., fru, Øster Lindet
- Fink, Sv. Anker, gårdejer, Stubdom
pr. Fjelstrup
- Hamre, Jørg., vicebibliotekar,
c/o Graasten Bank, Kruså
- Handler, Jens H., lærer, Friedhofs-
weg 38, 2371 Fokbæk, Sydslesvig
- Hansen, Anne Knudsen, Åbenrå
- Hansen, Carl Einer, Skårup Stats-
seminarium, Skårup
- Hansen, Reiner, 2391 Tarp, Sydslesvig
- Henningsen, Anna, lærerinde,
Haderslev
- Holm, mejeribestyrer, Vedsted
pr. Over Jerstal
- Hoppe, Freddy, Sønderborg
- Hummeluhre, H. C., pens. førstelærer,
Rørkær, Jejsing
- Hviding sognebibliotek, Hviding St.
- Iversen, Georg, 2341 Gelting, Sydslesvig
- Jørgensen, F. Rudbeck, ingeniør,
Haderslev
- Jørgensen, Kaare R., stud. mag.,
4. maj Kollegium, Frederiksberg
- Juhl-Christensen, P., Vestersøgade 64,
København V.
- Kristensen, Bent O., Vidtskuevej 16,
1. th., Århus C.
- Klestrup, Fr., gårdejer, Kjær Mølle,
Hejls
- Kleemann, Gynter, ingeniør, Mönchhof-
str. 39, 69 Heidelberg, Tyskland
- Kjær, Niels, Københoved
pr. Skodborg J.
- Larsen, Inge, Skolehjemmet, Asser-
balleskov, Fynshav
- Lassen, E., rektor, katedralskolen,
Haderslev
- Laurson, Signe, husbestyrerinde,
Barsmark pr. Løjt-Kirkeby
- Lautrup, Carl Erik, cand. jur., Ericas-
vej 163, lejl. 301, Gentofte
- Lind, Hans, kommunekasserer,
Augustenborg
- Lorentzen, Erik, Haderslev
- Lorenzen, Jacob, Padborg
- Lund, Johannes M., grosserer, Gram
- Lytsen, Kirstine, fru, Østerby,
Møgeltønder
- Malmberg, Allan, lektor, Lyngby-
vej 397 a, Gentofte
- Meier, Svend Johan, afdelingschef,
Hillerød
- Meier, Verner, Sønderborg
- Michelsen, Mads, Strandvejen 263,
Charlottenslund
- Moos, Laurine, gårdejerske, Undelev,
Tørshøj
- Mylin, E., lærer, Christiansfeld
- Nicolaisen, Niels, installatør, Vojens
- Nielsen, Th. Bech, lærer, Egernsund
- Nissen, Nis, arkivmedhjælper, Genner
- Oldenburg, Wilma, fru, 2394 Esmark,
Sydslesvig
- Ottosen, Kirsten, bibliotekar, Grosse
Str. 83, 239 Flensborg
- Petersen, Albert, førstelærer, Vedsted
skole pr. Over Jerstal
- Petersen, H. B., grænsebetjent,
Sønderborg
- Petersen, Hans F., pastor, 228 Vester-
land, Sydslesvig
- Petersen, Johanne, fru, Borbjerg
Kirkeby, Holstebro
- Petersen, Viggo, arkivar, Mjøs
pr. Rødekre
- Philipsen, Marie, fru, Lundtoftbjerg
pr. Tørshøj
- Pind, Hans, ingeniør, Hostrupskov
pr. Åbenrå
- Prahl, Søren, sognepræst, Set. Jørgen,
Svendborg
- Riis-Anthonson, Jane, fru, Åbenrå
- Rosenblad, Dora, fru, Agerskov
- Roske, Monika, Waldstr. 1 b,
239 Flensborg
- Raabo, Aase, biblioteksassistent,
Helsingør
- Schmidt, Sven A., overlærer, Sød
pr. Tønder
- Simonsen, Holten, ingeniør, Fynshav
- Smedemand, fru, Asserballeskov,
Fynshav
- Sørensen, Anthon, Sønderborg
- Tobiesen, N. J., sognepræst, Døstrup
- Tønder, Carl, overlærer, Lerbæks-
vej 10, Virum
- Udsen, H., postmester, Nordborg
- Vibe-Petersen, V., sognepræst, Aller
pr. Christiansfeld
- Wolf, Kenny, Toftlund

LOVE

for

Historisk Samfund for Sønderjylland

§ 1.

Samfundets formål er at vække og nære sansen for sønderjysk historie. Formålet søges opnået:

- 1) ved at udgive Sønderjyske Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift og andre skrifter vedrørende Sønderjyllands historie;
- 2) ved at støtte indsamlingen af skriftligt materiale, billeder og traditionsstof vedrørende sønderjysk historie;
- 3) ved at udøve en tilskyndende og vejledende virksomhed over for historisk, særlig lokalhistorisk arbejde;
- 4) ved at værne om landsdelens historiske mindesmærker;
- 5) ved at lade holde foredrag om historiske emner, samt ved egns- og byvandring.

§ 2.

Indmeldelser i Samfundet sker ved henvendelse til et af styrelsens medlemmer eller til Samfundets kontor. Medlemmerne modtager for deres bidrag Sønderjyske Årbøger. Medlemsbidraget fastsættes af styrelsen.

§ 3.

Samfundet ledes af en styrelse på 17 medlemmer, hvoraf de 12 vælges af årsmødet, medens de 5 amsudvalgsformænd (jvf. § 4) er selvskrevne. Styrelsen konstituerer sig med et forretningsudvalg bestående af formand, næstformand, sekretær og kasserer, desuden udpeges af styrelsens midte sekretærene og mindst to medlemmer af hvert af redaktionsudvalgene for 1) Sønderjyske Årbøger, 2) Sønderjysk Månedsskrift og 3) Skriftrækken. Til deltagelse i redaktionernes arbejde kan styrelsen også udpege kvalificerede personer uden for sin egen kreds. Styrelsen kan ud over nævnte redaktionsudvalg nedsætte specialudvalg, og den skal i sådanne udvalg være repræsenteret med mindst et medlem, der fungerer som formand. De af årsmødet valgte styrelsesmedlemmer, der fortrinsvis skal bo inden for Samfundets naturlige virkeområde, vælges for tre år ad gangen; genvalg kan finde sted.

§ 4.

Samfundets medlemmer fordeles, for så vidt som de er bosat i Sønderjylland, i følgende 5 amtskredse: Haderslev, Sønderborg, Tønder, Åbenrå og Sydslesvig. Inden for hver amtskreds vælger medlemmerne et amsudvalg bestående af mindst 5 medlemmer. Retningslinjerne for

amtsudvalgets arbejde fastlægges i særlige vedtægter for hvert amt. Disse vedtægter skal godkendes af styrelsen. Amtsudvalgenes fungerende formænd er selvskrævnede medlemmer af styrelsen.

§ 5.

Interesserede medlemmer kan af styrelsen udpeges som tillidsmænd for Samfundet. Tillidsmændene udpeges således, at der tages rimeligt hensyn til de forskellige egne. Styrelsen kan indkalde tillidsmændene til møder samlet eller egnsvis.

§ 6.

Samfundets regnskab går fra 1. april til 31. marts. Det årlige regnskab revideres af to for tre år ad gangen valgte revisorer og forelægges i revideret stand til godkendelse på det ordinære årsmøde. Et uddrag af regnskabet meddeles i Sønderjyske Årbøger.

§ 7.

For Samfundet tegner formanden og kassereren eller i deres forfald næstformanden og sekretæren i forening.

§ 8.

Årsmøde for medlemmerne afholdes skiftevis i de forskellige egne indenfor Samfundets virkeområde. Indkaldelse til møder sker ved offentlig bekendtgørelse efter styrelsens nærmere bestemmelser. På mødet gives beretning om Samfundets virksomhed i det forløbne år, regnskabet forelægges til godkendelse, og nye valg af styrelsesmedlemmer, eventuelt revisorer foretages. Endvidere behandles muligt fremkomne forslag fra styrelsen eller fra enkelte medlemmer efter anmeldelse til styrelsens formand mindst 8 dage forud for mødet. Ekstraordinære medlemsmøder indkaldes, når styrelsen finder anledning dertil, eller når mindst 50 medlemmer stiller skriftligt forlangende derom. På årsmøderne træffes afgørelse ved simpel stemmeflerhed; til vedtagelse af ændringer i vedtægterne kræves dog enten tre fjerdedele af de afgivne stemmer, eller at ændringerne vedtages ved simpel stemmeflerhed på to efter hinanden følgende medlemsmøder.

§ 9.

Beslutning om Samfundets opløsning kan kun tages på et i henhold til § 8 sammenkaldt ordinært eller ekstraordinært medlemsmøde, på hvilket forslaget om opløsning vedtages med mindst to tredjedele af de afgivne stemmer. Om denne sag kan stemme afgives enten personligt eller ved skriftlig fuldmagt til et mødende medlem. Ved opløsning skal Samfundets arkiv overlades til Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Åbenrå. Om en eventuel kassebeholdning ved opløsning tager det afsluttende medlemsmøde beslutning.

§ 10.

Forhold, som ikke er omtalt i disse love, afgøres af styrelsen.

§ 11.

Indtil videre kan styrelsen omfatte indtil 20 medlemmer.

Således vedtaget på årsmødet i Slesvig den 26. maj 1968.

VEDTÆGTER

for amtskreds' historiske Samfund
under Historisk Samfund for Sønderjylland

§ 1.

Medlemmerne er samtlige medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland, der har deres bopæl inden for amt.

§ 2.

Amtskredsen afholder generalforsamling én gang om året. Her vælges et amtsudvalg på mindst 5 mand for tre år ad gangen. Udvalgsmedlemmerne afgår på skift. Udvalget konstituerer sig med formand, sekretær og kasserer.

§ 3.

Amtsudvalget varetager i samråd og i samarbejde med styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland dets stedlige opgaver i amt.

Det vil søge at vække og nære den historiske sans, især ved lokalhistoriske foredrag, om muligt i samarbejde med stedlige foredragsforeninger, ved at arrangere egns- og byvandring og ved at søge oprettet sognehistoriske grupper.

§ 4.

Amtsudvalgets fungerende formand er selvskreven medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland.

§ 5.

Amtsudvalget kan indkalde de inden for amtet bosatte tillidsmænd til særlige møder vedrørende lokale forhold.

§ 6.

Til dækning af omkostningerne ved amtskredsens arbejde stilles et beløb til rådighed fra Historisk Samfund for Sønderjylland. Amtskredsen kan ikke opkræve særligt kontingent og kan ikke uden samråd med styrelsen modtage tilskud fra amt og kommuner.

§ 7.

Hvert år inden 1. maj indsendes en beretning over arbejdet i det forløbne år til Historisk Samfunds sekretær og en regnskabsoversigt til kassereren.

§ 8.

Disse vedtægter kan kun ændres med billigelse af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Således vedtaget på årsmødet i Slesvig den 26. maj 1968.

